

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Gülizar'ın Kara Düğünü

Arménouhie Kévonian

TA

ARAS

Gülizar'ın Kara Düğünü

Bir Kürt beyi tarafından kaçırılan Ermeni kızın gerçek hikâyesi

Arménouhie Kévonian

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

ARMÉNOUHIE KÉVONIAN

1902'de, Muş'un Surp Marine mahallesinde doğdu. Kitapta hikâyesi anlatılan Gülizar ile, yazar ve siyasetçi, Muş mebusu Keğam Der Garabedian'ın kızlarıdır. 1914 yılında, babasıyla birlikte İstanbul'a geldi. Bu sayede, ailesinin büyük bir kısmını yok eden 1915'teki tehcir ve katliamlardan sağ kurtulmuş oldu. İstanbul'da, daha sonra öğretmen olarak da görev yapacağı Esayan Okulu'nda okudu. Küçük yaştan itibaren müziğe büyük ilgi duydu. Dönemin önemli müzikolog ve eğitimcilerinden Krikor Süni'nin öğrencisi oldu; Gomidas'ın beş gençten oluşan grubunda yer aldı. 1918'den sonra İstanbul'a sığınan Ermeni yetim ve dullara yardım faaliyetlerinde yer aldı. 1925'te bir göçmen grubuyla birlikte Paris'e göç etti. Paris'te yayımlanan Ermenice *Haraç* (İleri) gazetesinin yazı işlerinde görev aldı, bir yandan da müzik öğrenimini sürdürdü. 1946'da, şair Arşag Çobanyan'ın yönlendirmeleriyle, ömrü boyunca derlediği Muş Ermeni şarkılarından oluşan büyük bir konser verdi. Büyük bir başarı kazanan bu çalışmasından sonra Amerika Birleşik Devletleri, Suriye ve Lübnan'a davet edildi. Sonraki yıllarda da, gerek Fransa, gerek Ermenistan'da çok sayıda konser verdi, müzikoloji araştırmaları yaptı, öğrenciler yetiştirdi. Kaydettiği plaklar ve kaleme aldığı araştırmalarla Muş'un müzikal mirasını ölümsüzleştiren Kevonyan, 2002'de, Paris'te hayatını kaybetti.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, 1946'da Ermenice olarak yayımlanan *Gülizar* adlı kitabın, daha sonra Fransızca yapılan geliştirilmiş basımının çevirisidir (*Les nocés noires de Gulizar*, Marsilya: Éditions Paranthèses, 1993, 2005).

Kitabın Ermenice ilk basımı, Armenuhi D. Garabedyan (Kevonyan) imzasıyla, Paris'teki A. Der Agopian matbaasında, 14x19,5 cm ebadında, 208 sayfa olarak yapılmıştır.

Éditions Paranthèses tarafından yapılan ve bu kitapta temel alınan basımlarda, kitapta anlatılan olayların yaşandığı dönemin siyasi ve toplumsal arka planına dair derinlemesine bilgiler veren Anahide Ter Minassian ve Keğam Kevonian'ın makalelerinin yanı sıra, çeşitli fotoğraflara yer verilmiştir.

Özgün metinde geçen, ancak daha sonra değiştirilen yer adlarının bugünkü halleri, tarafımızca parantez içi açıklamalarla eklendi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un Ana Yazım Kılavuzu (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın Türkçe Sorunları Kılavuzu'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

GÜLİZAR'IN KARA DÜĞÜNÜ

Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan
Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com

ARAS - UYU 148

Arménouhi Kévonian
Gülizar'ın Kara Düğünü
Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi

Orijinal Adı
Les noces noires de Gulizar

Çeviri
Aslı Türker - Ece Erbay

Redaksiyon
Ece Erbay

Düzeltili
Bülent Usta

Kapak Tasarımı
Aret Gıcı

Kapak Fotoğrafı
Ön planda Gülizar Der Garabedian, arkada Musa Bey

© Aras Yayıncılık, 2015
ISBN 978-605-5753-48-1

Baskı
Sena Ofset
2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 03 21 / Sertifika No: 12064

GÜLİZAR'IN KARA DÜĞÜNÜ

Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan
Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi

ARMÉNOUHIE KÉVONIAN

ÇEVİRİ
ASLI TÜRKER - ECE ERBAY

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
(ԳԵԻՈՆԵԱՆ)

Գ Լ Ի Զ Ա

ԳԼԻԶ

1946

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesse - Paris

Գլիզար'ın hikayesi ilk kez 1946'da Paris'te, A. Der Agopian matbaasında Ermenice olarak basılmıştı. Yukarıda, kitabın yazarı Arménouhie Kévonian'ın, 1947'de, İstanbul'daki annesi Գլիզար'a imzalayarak gönderdiği kitabın iç kapak sayfası. Yazar, kitabı "Tapılası annem Գլիզար'a ve kardeşim Aram'a kalpten hediye. Armenuhi Der Garabedian, Paris, 18 Mart 1947" ifadeleriyle imzalamış. [Aras Yayıncılık arşivi]

İLK BASKININ ÖNSÖZÜ

(1946)

Yazar Keğam'ın kızının da annesinin hatıralarını onca hayat dolu ve rayıhalı, renkli ve kuvvetli bir tarzda, Daron türkücüsünün o çok özel eserinde bulunduğu gibi kaleme alarak, yazar şanına kavuşacağı kimin aklına gelirdi?

Kendi adıma, bu hatıraları okurken keşfettiğim bazı şeylerden dolayı şaşkınlığa düştüm:

Öncelikle bir kadının, Gülizar'ın, Keğam Der Garabedyan'ın karısının kaçırılma öyküsünü, tüm ayrıntılarıyla anlatacak kadar canlı ve güçlü bir hafızaya sahip olmasına –düşünün ki olayın üzerinden elli yıl geçti. Bir başka kadının, Armenuhi Kevonyan'ın, Keğam Der Garabedyan'ın kızının, annesinin açığa çıkmış hatıralarını canlılıkla, şevkle ve duyarlılıkla bezemek için, hayal gücü ve gözlem yeteneğinin tüm işlevlerine sahip olmasına.

Görüşü kısıtlı, hayata açılan pencereleri kapatmış olan anne, Gülizar, basitçe kaçırma temasını sağladı. Kızı ise yazı yeteneğiyle bunu zenginleştirdi –annesinin anlattığı elbette gerçek bir hikâye, olguların ilk ağızdan kaydıydı. Öte yandan, o da hayal gücü ve esnek kalemıyla ham malzemeye özgün bir sunum kazandırdı; anlatıyı böylelikle daha kuvvetli, daha canlı, daha hareketli bir ifadeyle yükseltmiş oldu.

Artık, hikâyeye geçiniz.

Kadere bak! Musa Bey davasının görüldüğü o tarihi günlerde Gülizar, oradan gelecek parayla kendisine eşlik eden hemşehrilerinin yolculuk masraflarını karşılamak için, fotoğrafının basılı olduğu kartpostalı İstanbul'da satacaktı. Bugün, gözlerinin ışığı giderik sönerken, zamanın acılığıyla mücadele etmek için hatıralarını yayımlıyor.

Elbette, bu hatıraların yayımlanması, yalnızca bu anlamı taşımaz: Yazar burada bir gelenekler ve görenekler tablosu olduğu kadar, edebiyatımıza Aharonyan'ın kalemıyla giriş yapmış, kahır ve çaresizlik temalı bir zulüm tablosu da çiziyor. Bugünün gençliği, tabiri caizse, babalarımızın yaşadığı hayatın ne olduğu hakkında hiçbir şey bilmiyor; işte ailelerinden koparılmış genç kızların kalplerinin hâlâ çarptığı, yakılmış Ermeni evlerinin küllerinin hâlâ tüttüğü, kesici silahlarla katledilen gençlerin çığlıklarının hâlâ yankılandığı bir tanıklık.

Gülizar'ın hatıralarını içeren bu metin, halkının geçmişi üzerine düşünmek isteyen her Ermeni'ye ve yaşadığımız trajedide esin bulmak isteyen her Ermeni yazara tavsiye edilebilecek ölümsüz bir ders kitabı teşkil ediyor.

Bu kitap, hem yaşam hem de özgürlük tapınması içinde ve kendiliğinden gelen bir yeteneğin yaydığı ferahlıkla, kalpten gelerek yazıldı. Bu satırların yazarı, çocukluk günlerinden itibaren ruhunda biriktirdiği ve ailesinden miras aldığı onca geleneğin ve imgelerin unutulmaktan kurtulması adına, bu yeteneğin sahibinin kalemını hiç bırakmamasını diliyor.

Şavarş Nartuni¹

-
- 1 Şavarş Ayvazyan, diğer adıyla Şavarş Nartuni [Charvache Nartouni] (1898-1968) 13 Şubat 1898'de değirmenini ve ırmağını asla unutmayacağı Armaş'da [günümüzde, İzmit'e bağlı Akmeşe] doğdu. Liseye, Adapazarı'nda, Getronagan Ermeni Koleji'nde gitti. 1915 yılının Temmuz ayında, Ermeni tehcirinden kaçtı ama yol yapımı işlerinde zorunlu olarak çalıştırıldı. 1918 ateşkesinin ardından, İstanbul'da tıp fakültesine başladı. Kemalizm'in zaferinden sonra, 1923'te Paris'e göç ederek tıp öğrenimini tamamladı ve sarhoş gibi, Sainte-Geneviève Kütüphanesi'ni, Louvre'u, Opera'yı, Comédie-Française Fransız Devlet Tiyatrosu'nu ve avangard tiyatroları keşfetti. Bir yıl boyunca Amiens Psikiyatri Hastanesi'nde görev aldı, ama Fransa'da hiçbir zaman doktorluk yapmadı. 1928'den itibaren, Şavarş Misakyan tarafından 1925'te Paris'te kurulmuş olan *Haraç* (ileri) gazetesinde düzenli olarak yazdı. 1927'den sonra günlük çıkan *Haraç*, iki savaş arasında Fransa'daki Ermeni cemaatini yapılandırmaya katkıda bulundu. Şavarş Misakyan, o dönemde Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yöneticilerinden biri, *Haraç* ise sözcüsüydü. Ama bağımsızlığına çok düşkün olan Şavarş Nartuni, bu partide çok sayıda dostu olmasına ve partinin entelektüelleri ve militanlarıyla olan kalıcı bağlarına rağmen, E.D.F.'ye hiçbir zaman katılmadı; Federasyon'un bir sempatizanı oldu. 1929 yılında, başkanlık ettiği Yetimler Derneği'nin dergisi *Yergunk'u* [Sancı] kur-

du. Dernek, soykırımdan sağ kurtulan yetimleri çatısı altına alıyor olsa da, 1936 yılına kadar yayına devam eden *Yergunk*, geçmişin Ermeni kültürüyle modernite arasında bir sentez gerçekleştirmeyi hedefliyordu.

1934'te Şavarş Nartuni, *Hay Puĵ'u* (*Ermeni Tıbbı*) kurdu. İki ayda bir yayımlanan *Hay Puĵ*, Antik Çağ'dan itibaren tıp tarihine odaklı çalışmaların, geleneksel tıp üzerine denemelerin yanı sıra, hastalıkların yükseldiği dönemde sığınmacı nüfusa hijyen tavsiyelerine de yer veren popüler tıp dergisiydi. "Ermeni annelere tavsiyeleri" çocukları öldüren hastalıkların önlenmesine katkıda bulunmuş ve hastaların iyileştirilmesine yardımcı olmuştur. 1939'dan 1946'ya kadar süren savaşın yol açtığı bir kesinti hariç, *Hay Puĵ*, 1967'ye kadar yayımlanmaya devam etti.

Gazeteci, denemeci ve öykü yazarı Şavarş Nartuni, yazarlık yeteneği ile dilbilime olan ilgisini, Ermeni dilinin mükemmelleştirilmesi çalışmaları ve bilim, edebiyat, sanat gibi çeşitli alanlardaki derinlemesine bilgisi ile birleştiriyordu. Çok geçmeden, *Haraç*, *Hay Puĵ* ve birçok Ermeni dergisinde çıkan makalelerini derleme halinde yayımladı. On beşin üzerinde eseri, Fransa Ermeni cemaatinin önemli yazarlarından sayılmasına neden olacak bir külliyatı vardır. 1933'te yayımlanan ilk eseri – *Meġetiner, meġetiner* (*Melodiler, Melodiler*) – "Haraç Kütüphanesi" adlı bir serinin de ilk eseri oldu. Son eseri *Kragan tsolker* (*Edebi Yansımalar*) ise 1975'te Beyrut'ta yayımlandı. Bu iki tarih arasında yayımlanan dilbilimsel makalelerin iki cildi *Paner, paner, inç paner* (*Şeyler, Şeyler, Neler Neler*), *Hanun Mesrob Maşdotsi* (*Mesrob Maşdots Adına*) unutulmamalıdır. İlk bölümleri *Hay Puĵ*'da yayımlanan Ermenice bir tıp terimleri sözlüğünü tamamlayamadan öldü. Muhtemelen döneminin en çetin Ermeni edebiyatı ve siyaseti eleştirmeni olup, aynı zamanda kibar, alçakgönüllü ve hatta çekingen yapıdaydı. Karamsarlığına rağmen, kalıcı dostluklar kurdu. 1968'de davet edildiği Marsilya'da öldü ve orada toprağa verildi.

**Kitabın kahramanı Gülizar ve yazar - müzikolog kızı Armenuhi,
1909'da, Kudüs'te.**

1889'da, Daron (Muş) vilayetinin Çukur-Bulanık bölgesi korku dolu günler yaşıyordu. Türk hükümeti tarafından teşvik edilen Kürt çete liderleri, ulaşabildikleri Ermeni köylerini yağmıyorlardı. Bilhassa Khars (Güneylik), Ardonk (Konakdüzü), Vartenis (Altınova) ve Arkavank (Umurca) köylerinin büyük bir umutsuzluk içindeki Ermeni sakinleri, komşuları Kürt lider Musa Bey'in (Musa Beg) saldırılarından kaçmak için bir yol aramaktaydı. Bu köylülerin birçoğu, hayatını ve onurunu kurtarmak için, yaşadığı yeri terk etmeyi ve uzak bölgelere göç etmeyi göze aldı. Böylelikle, bir akşam ilk kervan yola çıktı; ancak, İrizag (Yürekli) köyüne ulaştıklarında, hükümet daha ileri gitmelerini yasakladı ve göçmenleri köylerine geri dönmeye zorladı.

Musa Bey, bölgesindeki Kürt ve Ermeni köylülere korku salan, ünlü eşkıya Mirza Bey'in oğluydu. Komşu Kürt boylarıyla ve çetin düşmanı Belekler'le sürekli savaş halindeydi. Sonunda Mirza Bey, Nok köyünü yaktı; seksenden fazla kişi bu Kürt köyünde can verdi. Karşılığında o da, 1885'te Khursun Halil Faki Yakup tarafından öldürüldü.

Dehşet salan torunlarıyla karşılaştırıldığında Mirza Bey, bölge Ermenilerine kötü davranmamıştı. Ermenice konuşurdu ve Ermeni azizlerini saygıyla anardı. Mirza Bey'in, 12 yaşındaki oğlu Halil'le Muş'taki Surp Ağperig Manastırı'nı ziyaret ettiği anlatılır. Halil, yemekten sonra manastırın ahırına girmiş ve gördüğü güzel bir ata binip dolaşmak istemiş. Manastırdaki hizmetliler uyarılmışlar: Haysuz bir attır, üstelik manastırın başrahibine aittir. Kürt oğlan, kendisine yöneltilen uyarıları duymazdan gelmiş, atın üzerine atlamış ve "Atın üzerindeyim, manastırın da, başrahibin de üzerindeyim!"

diye bağırarak mahmuzlamış. Çılgına dönen at, dağlara ve vadilere vurmuş kendini. Aradan saatler geçtikten sonra, Halil'in paramparça olmuş bedenini sürükleyerek geri gelmiş. Dehşet içindeki Mirza Bey, asi ve kutsal değerlere saygısız oğlunun trajik ölümünü manastırın ruhani gücüne bağlamış. Kimseyi ölümünden sorumlu tutmamış ve boynunu büküp manastırı terk etmiş.

Mirza Bey'in dört oğlu vardı: Musa, Kâzım, Niho ve Cezahir beyler. Mirza Bey'in öldürülmesinden sonra, daha babası hayat-tayken zalimliğiyle nam salmış büyük oğlu Musa Bey, kendini üç yüz Kürt savaştının başında buldu. Çevredeki Ermeni köylerini yağmalamaya ve talan etmeye başladı. Meğraked¹ boyunca uzanan Khivner köyünde doğmuştu, hısımlarıyla birlikte güzel bir evde yaşıyordu. Karşı kıyıda zengin ve gelişmiş Ermeni köyleri, Khars, Muşakhşen, Ardonk, Vartenis ve Arkavank sıralanmıştı.

Sırtını Türk hükümetine dayayan Musa Bey, Ermeni çiftçileri soymakla kalmıyor, onlara görülmemiş kötülükler yapıyor, dahası, onurlarıyla oynuyordu. Her köyde bir sevgilisi vardı ama gözdesi Khars köyünden Hovsep'in evine gelin giden, Avzud (Büvetli) köyünden Yeranos'un kızı, güzel Anno'ydu. Musa Bey onun için muhafızlarıyla birlikte bu köye yerleşmişti. Ermeni köylerindeki düğün ve nişan törenlerine bile zorla gidiyordu. İçiyor ve kadehleri kırıyor. Halay başı oluyor, güzel genç kızlar ve genç kadınları halaya katılmaya zorluyor ve içlerinden, bir sonraki kurbanını seçiyordu. Kutsal gelenekleri çiğniyor, düğünden sonra odaya güveyden önce girip vahşi içgüdülerini tatmin ediyordu.

Her geçen gün, Khars ve diğer köylerde yaşam daha dayanılmaz oluyordu. Çaresiz kalmış, şaşkın Ermeni çiftçiler, hayvanlarını ve tarlalarını bırakmış, bu korkunç iblisten kurtulmanın yolunu arıyorlardı. Azizlerden umudunu kesen köylüler, çareyi bir kez daha hükümete başvurmakta buldu. Musa Bey'in zulmünü durdurur umuduyla,

1 Meğraked veya Meğr (Türkçede Karasu), Aradzani'yle (Murat Su) birleşen Doğu Fırat'ın Ermenice adı; Muş Ovası'nın "Küçük Nil"i kabul edilen çamurlu nehir.

Khars reisi [res]² Miro ve Arkavank reisi Ohan'ın sorumluluğunda, Muş mutasarrıfına ve Bitlis valisine telgraflar ve dilekçeler yağdırdılar. Bu şikâyetlerin ardından, Musa Bey tutuklandı ve Bitlis'te hapis-haneye atıldı. Ancak üç gün sonra, suç ortağı ve arkadaşı Bitlis Valisi Ethem Paşa sayesinde serbest bırakıldı, üç yüz altın lira Vali'yi yoldan çıkarmaya yetmişti. Vahşi adam, her zamankinden daha büyük bir intikam duygusuyla, Ermeni köylerinde taş üstünde taş bırakmama ve şikâyetleriyle hapse düşmesine sebep olan reisleri ilk fırsatta canından etmeye yemin etti.

Etrafta hüküm süren korkuya ve Musa Bey'in tehditlerine rağmen, Ermeni köylülerin kendilerini işlerine adamaktan başka çaresi yoktu. İlkbahar gelmiş, toprağı işleme ve ekme zamanını da beraberinde getirmişti; halk, tohum almak için Muş'a ve Bitlis'e gitmeliydi.

Şikâyetle bulunanlar arasında, Arkavank köyünün reisi Ohan, Musa Bey'in tehdidi altındaydı. Tehlikeye aldırış etmeyen Ohan, kılık değiştirerek tohum almaya Bitlis'e gitti. Ancak, pazarda Musa Bey'le karşı karşıya geldi. Musa Bey onu tanıdı, alaylı bir tavırla selamladı ve halini hatrını sordu. Bu sırada, ne zaman ve hangi yoldan döneceğini de öğrenmeye çalıştı. Onu neyin beklediğini öngören Ohan, hiçbir şey söylemedi ve Musa Bey'ten kurtulur kurtulmaz Vali'nin konağına gitti. Kendini Vali'ye tanıttı, Musa Bey'e dair kaygılarından dolayı korunma ve sorunsuzca köyüne dönme garantisi rica etti. Vali, onu ertesi gün yola çıkacak, kendisini sağ salim evine götürebilecek olan posta memurlarıyla gönderme sözü verdi. Bu arada Musa Bey, Ohan'ı takip ettirmişti ve yola çıkış saatini öğrendi. Ertesi sabah, sözleştikleri saatte, postacılar Ohan'ı da yanlarına alarak yola koyuldular. Küçük kervan, akşama Godni köyüne ulaştı. Posta memurları, Ohan'ı köydeki en güvenli yer olacağını düşündükleri, Muhtar Zeman'ın evine götürdüler. Ohan'ı Muhtar'a emanet ettiler ve başka bir köylünün evine uyumaya gittiler. Gece çöktü, tüm köy derin uykuya geçti. Gece yarısı muhtarın kapısı çaldı, eşikte Musa Bey ve en küçük kardeşi Cezahir belirdi;

2 Res: Reis, genellikle köy muhtarlarına verilen unvan.

geceyi orada geçirmeyi rica ettiler. Muhtar onları konuk odasına götürdü, köşede, tahta bir döşek üzerinde giysileriyle oturan Reis Ohan, sigarasını içmekteydi. Gaz lambası karanlıkta cılız bir ışık saçıyordu. Ohan yeni gelenleri tanımadı.

Muhtar Zeman odadan çıkar çıkmaz Musa Bey bağırdı: “Selam Ohan kardeş.” İrkilen zavallı Ohan doğruldu, Musa Bey’i görünce dehşete düşmüş bir halde yatağa çöktü. Musa Bey yaklaştı, yanına oturdu, alaycı bir sesle nasıl olduğunu sordu. Aniden, bir el hareketiyle kardeşinden dışarı çıkmasını istedi. Kısa bir süre sonra Cezahir ve ev sahibinin ırgatı, ağaç dalları yüklenmiş olarak içeri girdiler. Musa Bey demetleri odanın ortasına koymalarını emretti; ardından Ohan’ı sürükleyip baş aşağı astırdı ve altındaki dalları tutuşturttu. Alevler yükseldi, çatırdamalar yanan etin cızırdamalarına karıştı. Can çekişirken çıkardığı tüyler ürpertici hırıltılar evi doldurdu. Tatmin olmayan vahşi, bıçağını çekti, ateşte kızdırdıktan sonra Ohan’ın vücudunun henüz yok olmamış kısımlarına saplamaya başladı; bir yandan da bağıırıyordu: “Bu, Bitlis Valisi’ne gönderdiğin telgraf için! Bu, Muş Mutasarrıfı’na gönderdiğin telgraf için!” Bu korkunç sahne uzadı. Ohan’ın yanıp kül olmuş bedenini çözüp, Musa Bey’in emri üzerine onu Avzud yolunun kenarına, telgraf direklerinin altına bırakacak olan Kürt ırgata teslim ettiler.

Gün ağarırken posta memurları Muhtar Zeman’ın evinden Ohan’ı almaya geldiler. Muhtar lafı ağzında geveledikten sonra gerçeği itiraf etmek zorunda kaldı. Durumdan haberdar edilen yetkililer, Ohan’dan geri kalanları köyü Arkavank’a, oradan da, soruşturmanın gerekleri için, reisler ve polis eşliğinde Muş’a naklettirdiler. Ancak, kısa bir araştırmanın ardından naaş Muş kiliselerinden birine gömüldü.

Ohan’ın cesedi iki eli dışında tamamen yanmış, kül olmuştu. Ohan’ın elleri eşine teslim edildi. Bunlar daha sonra, Musa Bey’in İstanbul’da görülecek duruşmasında kanıt olarak kullanacaktı. Reis Ohan, 1889 yılında, Büyük Perhiz esnasında, bir çarşamba akşamı yakılmıştı.

Bu iğrenç cinayet Bitlis valisinin işbirliğiyle tasarlanmış ve ger-

çekleştirilmişti. Ohan'ı yaktıktan sonra Musa Bey, diğer köylerin reislerini de tehdit etmeye başladı. Ohan'ın katledilmesinden sonra, sıra, kaçıp Muş'a sığınan Khars köyünün reisi Miro'daydı.

Khars, Çukur-Bulanık'ın en büyük ve zengin köylerinden biriydi. Ahali, manilerinde şöyle söylüyordu:

“Hayde! Ziyaret'in güçlülere

Khars'ın boz atlıları.”

Civardaki en güzel ev, Reis Miro'nun atalarının eviydi. Ev, yaşlı babasının ismini taşıyordu: Egop'un Evi.

Egop'un ocağı bereketliydi. Malları bol, arazileri genişti, ailesi büyüktü. Saygın Egop ve eşi Anno, herkes tarafından sevilip sayılır; çocukları, gelinleri, torunları ve ana babalarıyla beraber yaşarlardı. Bu güzel ve misafirperver evin kapısı, ayırım gözetmeksizin, zengine de, fakire de, Ermenilere de, Kürtlere de açıktı.

Egop'un büyük oğlu Mihran (herkes ona Miro derdi), ailenin ve Khars köyünün nüfuzlu kişilerinden biriydi. Ailenin ve köyün reisi, bilgili ve maharetli bir şifacıydı. Ona pek yakışan karısı, güzel ve hayranlık uyandıran Khudo, evin gelinlerinin büyüğü olarak, Dado lakabını taşırdı. Hareketli ve cevval yapısı, sadece Ermeniler tarafından değil, onu “Xûde Fillahe,” yani “Ermenilerin Tanrıçası” olarak adlandıran Kürtler tarafından da takdir edilirdi. Miro ve Khudo'nun altısı kız, altısı erkek, on iki çocuğu vardı.

Egop'un ikinci oğlu babasının adeta yansımasıydı: Yumuşak huylu, tatlı dilli, Tanrı korkusu olan Ağacan evin yöneticisi ve köyün dışısiydi. İki kez evlendirilmişti. İlk karısı iki yıllık evliliğin ardından, ona altı aylık, Gülizar adında bir bebek bırakarak öldü. Birkaç ay sonra Bitlis'ten, öksüz Gülizar'ı bir anne şefkatiyle yetiştirecek olan saygıdeğer bir kadınla, Nartun'la evlendi. Ağacan'ın, ikinci karısından Setrak, Misak, Hapetnakov, Ğugas, Hunan, Mikhitar ve Avedis adlarında yedi oğlu oldu.

Egop'un üçüncü oğlu Der Harutyun, yeni takdis edilip köyde görevlendirilen bir papazdı. Dört yaşında bir oğlu vardı. Egop'un dördüncü oğlu Mikhitar ise, birkaç sene önce, gençliğinin baharında vefat ederek tüm aileyi derin bir yasa boğmuştu.

Reis Miro'nun evi genişti. Ahırlar, ambarlar ve samanlık dışında, aileye ayrılmış bina iki bölümden oluşuyordu. Avlunun bir köşesinde, bir *yertikle*³ çatıya açılan, yan yana üç bağımsız oda bulunuyordu. Tam karşısında, evin ve köyün erkeklerinin konuşmak ve tütün içmek için toplandıkları üstü açık bir seki bulunuyordu. Ailenin reisi Ego ve yaşlı erkekler, sekide veya bitişik odalarda uyurdu, ailenin diğeri fertlerinin oturduğu ana bina ise karşı kşedeydi.

Bu bina, merkezinde bir *tonradun*⁴ ve ona bitişik odalardan meydana gelmişti. Bunlardan birinde, gelinlerin ve ailenin genç kızlarının çeyiz sandıkları bulunuyordu. Sandıklar, değerli mücevherler, ev eşyaları ve kıyafetlerle doluydu.

Reis Miro'nun ailesi, yalnızca zenginliğiyle değil, güzellikleriyle de ünlüydü. Genellikle esmer olarak bilinen Ermeni halkının içinde, aile, uzun sarı saçları ve açık mavi gözleriyle dikkat çekiyordu. Yapılı genç erkeklerinin yanı sıra, evde birçok güzel kız vardı. Kızlar on üç, on dört yaşlarına varınca evlenmeye hazır sayılırlardı. Bölgenin göreneklerine göre, on beş yaşını geçen evlenmemiş kızlar, hırçın ve huysuz olarak nitelendirilirdi. Evde kalmış kızlar olarak görülmeye mahkûm olur, köylülerin alay ve iğnelemelerine maruz kalırlardı.

Reis Miro'nun evindeki tüm kızlar güzel ve sevimliydi ama ilerinde en neşeli ve uyanıkları Gülizar'dı. Onu, Glo olarak ağırırlardı.

Gülizar, narin, dalgalı sarı saçlı, pembe yanaklı, büyük, ceylan gözlü, henüz on dördünde bir genç kızdı. Onun kendisinden memnun ve neşeli hali herkesin mutlu ederdi. Çok küçük yaşta ksz kaldığından, başta, kucağında bydğu anneanesi Anno olmak üzere, herkes ona şefkat gösterirdi. Gülizar, Hampartzum Yortusu'nun⁵, tüm nişan ve düğün törenlerinin göz bebeğiydi. Onun gibi dans eden ve şarkı söyleyen biri daha yoktu. Köyün genç

3 Ocağı (*tonradun*) havalandırmaya ve aydınlatmaya yarayan dar çatı penceresi.

4 Evin aslı odası; *tonir* (tandır) ve *dun* (ev) kelimelerinden oluşur.

5 Mayıs ayının sonlarında, İsa'nın göğe yükselişinin kutlandığı, Ermeni Kilisesi'nin beş büyük yortusundan biri.

erkeklerinin yüreğini yakıyordu. Avzud köyünün rahibinin yeğeni, öğretmen Agop, Rısdam Giduga köyünden Done'nin oğlu Harut ve her şeyi altüst edecek olaylar gelişme büyük olasılıkla evleneceği, köylerinin öğretmenini Markar, Gülizar'a talip olmuştu.

Köydeki büyük düğünlerden birinde (Reis Miro'nun kızı Manuşag, Muşakhşen köyünden Gro'ya gelin gidiyordu) Gülizar, Musa Bey'in dikkatini çekti. Musa Bey, ağırlığına altın ve değerli bir at karşılığında Miro'dan kızını dostane bir tavırla istedi. Buna rağmen reddedildi. Muş ve Bitlis valilerine birçok defa kendisini şikâyet etmiş olması ile de birleşince, bu durum, Musa Bey'in Miro ve hısımlarına beslediği hıncı iyice pekiştirdi.

Reis Ohan'ın öldürülmesinden sekiz gün sonra, Musa Bey'in altmış yaşındaki muteber halası Perişan Hanım, Argavan'dan Miro'yu ziyarete geldi.

Perişan Hanım, ağabeyi Mirza Bey'le birlikte bu misafirperver eve sık sık gelen, burada çok iyi karşılanan eski bir tanıdıktı. Ağabeyinin ölümünün ardından, Musa Bey'in zalimliklerine katlanamayıp araya mesafe koymuş, yalnız yaşıyordu.

Bu karışık ve zor zamanda, Perişan Hanım'ın ziyareti beklenmiyordu. Bildik nezaket sözlerinin ardından, konuk ağzındaki baklayı çıkardı: "Defalarca ekmeğinizi yediğim için, sizi uyarmaya geldim. Musa Bey evinize saldırmayı, erkeklerinizi öldürmeyi, güzel kadınlarınızı ve genç kızlarınızı kaçırmayı tasarlıyor."

Perişan Hanım bu eli kulağında tehlikenin önüne geçebilmek için derhal kadın ve kızların evden uzaklaştırılmasını ve evin daha fazla korunmasını tavsiye etti. Reis Miro'nun cesur ve mağrur karısı Khudo, ona gülerek şöyle cevap verdi:

"Hanım, ben kırk yaşındayım. Bugüne dek kimse evimize saldırmaya cesaret edemedi. Musa Bey ve emrindekiler defalarca bizimle aynı sofrayı paylaştılar. Musa Bey bu söylediklerini yapmaz."

Perişan Hanım başını salladı ve yanıt verdi:

"Ben kardeşimin oğlunu tanıyorum. Tam bir canavardır. Hiç kimseye saygısı yoktur. Sizi uyarmış olayım. Felaket başınızda dolanıyor."

Görevini yerine getiren Perişan Hanım, vicdanı rahat, geri döndü. Bir köşeden konuşmayı dinleyen yaşlı Anno, gelinine ihtiyatlı olmasını tembihledi. Tüm aile tehlikedeyken, gururu bir kenara bırakmak gerekirdi. Anno ağlayarak dizlerini dövüyordu:

“Lao! Çocuklar! Size bir şey diyeyim. İnanın bana! Bunu görmeden öleyim! Allah benim canımı gözyaşı dökmeden alsın. Kana susamış Musa evimizi yıkacak, biliyorum!”

Bu laflar ve Der Harutyun’un tembihleri, Khudo’yu etkiledi. En sonunda, tehlikenin gerçekliğine ikna olan Khudo, evin kadınlarını ve kızlarını, köylerinden dostları Pava Markar’ın evine gönderdi. Dört gün olaysız geçti. Beşinci gün Khudo, Musa Bey’in korktuklarını düşünüp daha da cesaretlenmesini engellemek için, genç kadınları ve genç kızları eve geri getirdi.

Musa Bey’den aldığı ölüm tehditleri sebebiyle Miro diğer reislerle birlikte Muş’ta kalmıştı. Köyün erkekleri, herkes tarafından sayılan Egot’un liderliğinde, gelecek tehlikeye karşı bir direniş örgütlemek için toplandı. İlk olarak, Reis Miro’nun evinin korumasını, belirledikleri on beş, yirmi gence emanet etmeye; bir saldırı olması durumunda da, çok sayıda askerin konakladığı komşu köy Vartenis’ten yardım istemek için köy kilisesinin çanını çalmaya karar verdiler.

Paskalya’nın bu sıkıntılı günlerinde, Tanrı, yaşlı Egot’un karısı Anno’nun duasını duydu: Gözyaşı dökmeden ölmek isteyen Anno, bir gece aniden vefat etti. Bu karışık zamanda, Anno’nun ölümü bile hızla unutuldu.

Büyük Perhiz sona eriyordu. Paskalya öncesi pazar günü kutlanan Dzağgazart da olaysız geçmişti. Gün doğumundan itibaren, köyün kilisesinin çanı durmadan çalmıştı. Khars ahalisi, genç, yaşlı demeden, ayini dinlemek, tütsü ve mum yakmak için tarihi kilisenin kubbesi altında toplanmıştı. Altı haftalık perhiz ve oruç sonrası, heyecan içindeki köylüler dua edip, yaklaşmakta olan felaketi önlemelerini istemek için önemli azizlerine, Surp Garabed ve Surp Ağperig’e, Surp Sahak ve Surp Arakelots (Havariler) Manastırı’na, Kutsal Haç ve Kutsal İncil’e yakardılar.

Titreyen sesiyle peder, “Efendimiz, merhamet eyle!” diye yakarıyordu; dizleri üzerinde müminler “Tanrım! Kötülüğü kov, iyiliği getir” diye yinelerken, dışarıda, kilisenin kapısının önünde zeytin dalları ile bezenmiş köyün çocukları mutlulukla bağıyorlardı: “Dallar Paskalya’yı çamura buluyor!”

Saf Ermeni köylüleri, Kutsal Hafta’nın da sorunsuz geçmesini, kutsal Paskalya’nın kırmızı yumurtaları ve nar gibi kızarmış çörekleriyle gelmesini bekliyorlardı. Parlak güneş, endişeli ruhlarını aydınlatıyor ve koyu sisleri yok ediyordu. Reis Miro’nun ailesi de kiliseye, ayine katılmaya gelmişti. Akşama doğru, genç kadınların ve genç kızların oluşturduğu bu güzel ve sevimli topluluk, civardaki tarlalardan geçerek, dinlenmek ve eğlenmek için Miro’nun evini doldurdu.

Danslar ve türküler, alkışlar ve kahkahalar geç saatlere dek sürmüştü. Yavaş yavaş ortama ısınılmıştı; kuru ot desteleri getirilmiş ve ateş yakılmıştı. Evin gençleri Berso, Hıvso, Seto, Mıkho ve Gülo sırayla ateşin üzerinden atlamış, evin göz kamaştıran çiçeği Gülo eğlenceyi şu nakaratla bitirmişti:

“Herkes evine
Leylek yuvasına
Haç asa dayıma
Altın sandığı dedeme
Te! İyi geceler kızlar!
Te! Hoşçakalın çocuklar!”

Paskalya haftasının kutsal pazartesi gecesiydi. Dışarıda ince bir yağmur yağıyordu. Khars ahalisi kapıyı pencereyi kapayıp derin uykuya geçeli epey olmuştu. Yalnızca bizim evin gaz lambasının ışığı titriyordu. Amcam Der Harutyun, tandırın kenarına oturmuş, alçak sesle İncil okuyordu. Aile fertlerinin büyük kısmı ayaktaydı. Yaşlı kadınlar rahibin karşısına oturmuş, dua ediyorlardı. Merhamet diliyor ve haç çıkarıyorlardı.

Her sene, bu mübarek günlerde, amcam, geceleyin bize “İsa’nın Çilesi” ve “Çarmıha Gerilme” hikâyelerini okurdu. Üstelik, o sene kutsal pazartesi, büyükanne Anno’nun vefatının sekizinci gününe denk gelmişti. Der Harutyun, bir yandan ölünün ruhu için merhamet diliyor, diğer yandan, bizi gelecek tehlikelerden korumak için Kutsal Kitap’tan bölümler okuyordu. Ben de uyanıktım, rahibin yanına sokulmuştum. Kederli gözyaşlarımı zor tutuyordum. Çok sevdiğim büyükanneimin hâlâ taze olan hatırasını en derinlerimde hissediyordum. Doğan doğmaz yetim kalmış, anneden mahrum, yaşlı Anno’nun sıcak ve yumuşak bağrında büyümüştüm; onun gözünün nuru, Gülo olmuştum. Sekiz gündür onun sıcak şefkatinden de mahrum kalmış; kıymetli üvey annemin ve evin diğer kadınlarının içten ihtimamlarına rağmen, kendimi ikinci kez yetim kalmış gibi hissediyordum.

O gün Der Harutyun, her zamankinden daha geç saate kadar okudu. Vakit ilerliyordu, uyku saati gelmişti. Rahip, İncil’i kapattı, öpüp başına koydu. “Tanrı sizi kutsasın,” diyerek haç çıkardı, sonra da odasına uyumaya gitti. O zor günlerde, evde uyuyan tek erkek oydu. Yaşı küçük çocuklar dışında tüm erkekler dışarıda, silahlanmış halde bize göz kulak oluyorlardı.

Herkes ardı ardına tandır odasında ve bitişik odalarda yatmaya gitti. Annem Nartun'la kapının kilitlerine ve beşikteki bebeklere bir göz attıktan sonra, lambayı alıp, tandır odasının aralığından geçerek odamıza girdik.

İki tavan penceresiyle aydınlatılan bu geniş, kare odanın bir köşesinde, büyük bir tahta yatak duruyordu; tahta sandıkların duvar boyunca hizalanmasıyla oluşturulmuştu. Sandıklar, gelinlerin ve genç kızların altın ve gümüş takılarının yanında, değerli İran şalları, işlemeli örtüler, rengârenk başlıklar ve kıyafetlerle doluydu. Kapının tam yanında, kullanılmayan kararmış bir ocak bulunuyordu. Yorgunluğa daha fazla dayanamayan annem, yatağa girdi. Ben saç örgülerimi tek tek açmaya başladım. Gelinlerin işlediği geceliği giydim, lambayı söndürdüm ve “Yüce İsa” diye mırıldanarak uyumaya koyuldum. Evi derin bir sessizlik kapladı.

Yeni daldığımız uykumuzu bölen silah sesini, bekçi köpeğimizin uzun uluması takip etti. Annemle ben sıçrayarak uyanmıştık; yatağımızda oturmuş, korkuyla dışarıyı dinliyorduk. İkinci ve ardından üçüncü bir patlama daha duyduk; tüm köpeklerimiz, köyün köpekleri ile birlikte havlıyordu. Bir an vahşi bir hayvanın veya bir hırsızın köye girdiğini, muhafızlarımızın da önlem amaçlı ateş ettiğini sandık. Zaten çok fazla düşünecek zamanımız da olmadı. Silah sesleri o denli şiddetle artıyordu ki, koruyucularımız ve bir düşman arasında sert bir mücadele olduğunu anladık. Artık şüphe yoktu. Çetesiyle evimize saldıran, Musa Bey'den başkası değildi. Tehlike, yıldırım gibi gelmişti. Göz açıp kapayınca kadar, tüm aile ayaklandı. Büyük bir arbede ve kargaşa içinde, evde inilti, çığlıklar, yaygara ve çocukların haykırışları koptu. Koyu karanlıkta anneler çocuklarını bulamıyordu. Sonunda Der Harutyun, bir mum yakmayı ve bir an için çocukların korkusunu dağıtmayı başardı. Mum ışığından yararlanan anneler, bebeklerine sarılıp tandır odasının karanlık köşelerine sığınuyordu. Bazıları, çocuklarının çığlıklarını bastıracak şekilde, tahılları saklamak için kullanılan dev küplerin içine girdi. Geri kalanlar da, duvar boyunca dizili salamura testilelerinin arkasına gizlendi.

En ortada, amcam Der Harutyun, sürüsünü kurtlara karşı kuyan cesur bir çoban misali, sağa sola sesleniyordu. Tandır odasındaki yaşlıları ve geride kalanları, bizim odamıza gelmeleri için çağırıyordu.

“Korkmayın çocuklar!” diye bağıırıyordu Rahip, “Surp Garabed ve Surp Ağperig’in gücü büyüktür. Tanrı’nın izniyle kurtulacağız!”

Odaya toplanıp kapıyı içeriden kilitledik ve gelinlerin çeyiz sandıklarını kapıya dayadık.

Akşamüzeri, Musa Bey’in aşiretinden yaya ve atlı yüz elli Kürt köyümüze on beş dakika mesafedeki Surp Parseğ kalıntılarına ve mezarlığımıza gizlenmişlerdi. Gece çökünce, Ermenilerin çan çalarak civar köylere haber vermesini engellemek için, Surp Sarkis Kilisesi’nin çan kulesini işgal edip köyümüze sızmışlardı. Ermeniler ateş ettiklerinde, Kürtler saklandıkları yerlerden aç kurtlar gibi çıkıp nöbetçilerimize saldırmışlardı.

Silah sesleri şiddetleniyordu. Kürtlerin vahşi çığlıkları, giderek daha yakından duyuluyordu. O esnada, çakmaklı tüfeğini kapıp koruyucularımıza yardımına koşan cesur yaşlı Apo Egop, çatıdan atışlanan bir kurşunla cansız halde yere yığıldı. Dışarıda, babam Ağacan ve amcam Mikho da evin birçok cesur genci gibi, ölesiye mücadele sırasında ağır yaralanmışlardı. Diğerlerine gelince, ümitsiz bir mücadelenin ardından geri çekilmek ve ahırlarda saklanacak yer aramak zorunda kaldılar.

Koruyucularımız yenilmiş ve dağıtılmıştı; galip Kürtler, evimizi kuşatıp kapımıza tekmeler atmaya başladılar. Eski ve dayanıklı kapı direndi. Bizler ise, yatak odasına toplanmış, korkudan çıt çıkarmadan tahtaya indirilen korkunç darbeleri dinliyorduk. Miro’nun cesur karısı Khudo, bizi cesaretlendiriyordu. Ben Khudo’ya yapışmış, yaprak gibi titriyordum. Tandır odasında kalmış Sanam halam, anahtar deliğinden bizim gençlerin acıklı mücadelesini izlerken durmadan bağıırıyordu:

“Sanam kurban olsun size! Vurun şu itleri!”

Kapıyı yerinden oynatmayı başaramayan Kürtler, çatıya çıkıp yertikten dolu tanesi büyüklüğünde mermilerle ateş ettiler. Sonun-

da içlerinden biri, halat yardımıyla çatı penceresinden indi, kapıyı tutan kırışlerden birini çekti ve Kürtler tandır odasına doluştular.

Tarifsiz bir kargaşa vardı. Bizimkiler yatak odasına sığınmış, dehşete düşmüş ve paniğe kapılmışlardı; peder'in uyarılarının tersine, kendilerini kurtaracak bir çıkış bulmak ümidiyle, sandıkları çekip kapıyı açarak tandır odasına çıktılar. Şaşkına dönmüş Der Harutyun, sürüsünü kaybetmiş bir çoban gibi, ne yapacağını bilmez bir halde etrafına bakıyordu. Anlık bir kurnazlık eseri, karısının yazmasını çekti, başını örttü, saçını ve sakallarını gizledi, tek oğlunu kucağına aldı ve girişte durup kadınlarla çocukları birer birer dışarı çıkardı, bu şekilde kaçıp kurtulacaklarını ümit ediyordu.

Güzel ve zengin evimize karanlık çökmüştü. Tüfekler gürliyordu. Ailenin büyük kısmı karanlık sayesinde kendini dışarı atmayı başarmış veya güvenilir bir gizlenme yeri bulmuştu. Birçok çocuk, istilacıların bacaları arasından geçerek kendini dışarı atmak suretiyle kurtuldu. Kargaşa o denli büyüktü ki Kürtler de gafil avlanmış, etrafı aydınlatmayı da, yağmalamayı da akıl edememişlerdi. Bu sırada Haç'a, İncil'e, imana, dine sövüyorlardı... "Kadınlar bizim, kızlar bizim, *mal* bizim!" diye haykırıyorlardı.

Bense karanlıkta annemi ve Dado'yu kaybetmiştim. Odamızdaki sönmüş ocağın içine saklanarak kendimi kurtarmıştım ki, içeride tek başıma kaldığımı fark ederek korkuya kapıldım. Saklandığım yerden çıktım. Tandır odasına çıkmak için kapıya koştum ama çok geç kalmıştım. Ellerinde birer lambayla bana doğru gelen, çok sayıda sarıklı Kürt'ün ayırdına vardım. Çılgına dönüp gerisin geri koştum ve odaya bir göz gezdirdim. Uygun bir yer bulamayıp kendimi büyük tahta yatağın altına attım; olabildiğince büzülerek duvara yaslandım ve kalbim çarparak bekledim.

Kısa bir süre sonra, delirmişçesine her şeyi yağmalayıp talan eden Kürtlerin korkunç gürültüsü odayı doldurdu. Dipçik darbeleriyle çeyiz sandıklarını kırıp döktüler, içlerindeki değerli şeyleri yere yığdılar.

O ana dek kimse beni fark etmemişti. Ama içlerinden biri, altına bakmadan yatağa tüfeğinin dipçigiyle vurmaya koyuldu. En-

semde dipçığı hissedince kanım dondu ama hain adam, şüpheli bir şey bulamayıp silahını geri çekmişti. Derin bir iç çektim. Tanrı'ya sığınıp, Kürtler yağmayla meşgulken, bir fırsatını bulup kendimi tandır odasına atmaya, kurtulacaksam da öleceksem de yanlarında olayım diye bizimkilere ulaşmaya karar verdim.

Karnımın üzerinde sürünerek ocağa kadar geldim. Kapiya yalnızca bir adım kalmıştı. Sessizce doğruldum, yarı yarıya eğilerek kapiya doğru büyük bir adım attım. Bir ayağım odada, diğer ayağım dışarıdaydı ki, devasa bir elin beni saçlarımdan yakalayıp arkaya çektiğini hissettim. Öyle tüyler ürpertici bir çığlık atmışım ki, yağmayla meşgul Kürtler şaşırıp ganimetleri bıraktı, etrafımı sararak kaçmamam için kollarımdan sıkıca tuttular. Sımsıkı yumruklarının arasında yaralı bir kuş gibi çırpındım ve ümitsizce ağlayarak bağırdım:

“Yaman Dado! Beni yakaladılar!”

Sesimi duyup tanıyan Miro'nun cesur karısı, korkusuzca sesini yükseltip Kürtçe bağırdı:

“Ne isterseniz götürün; paraları alın, malı mülkü alın ama Allah'ın, Peygamber'in aşkına kızı bırakın!”

Sesini duyan Kürtler, onu aramaya başladı. Çok geçmeden, tandır odasının kapısının arkasında buldular. Çeke çeke, bir yandan da döverek yanıma getirdiler.

Tek kelime edecek zamanım olmadı, hemen ağzıma bir şey tıktılar. Onlar Khudo'yu, bin bir edepsiz küfürle sakınmadan döverken, bana dokunmadıkları için şaşkındım.

Yarı ölü, zavallı Dado, ayakta zor duruyordu; ağzından burnundan kan geliyordu. Nefesim kesilmişti, ona yardım edebilecek halde değildim. Amcamın talihsiz karısının kanlar içindeki yüzünü görmemek için, gözlerimi kapadım. O esnada, dışarıda gözcülük yapan Kürtlerin sesi duyuldu:

“Lo! Lo! Acele edin, askerler geliyor!”

Bu uyarı, içerde büyük kargaşa yarattı. Elllerine ne gelirse toplayıp bohçaladılar. Bazıları vahşi hayvanlar gibi sağa sola koşuyor, bu güzel ve tarihi evin kıyısında köşesinde ne bulurlarsa kırıp dö-

küyorlardı: Testiler, küpler, kor kapları, güveç kapları, kutular... Harap olmuş eve son bir kez göz attilar ve zafer çiğlikleri atarak yarı ölü haldeki Dado'yla beni dışarı çıkardılar.

Uzun beyaz sarıklı birçok Kürt, kapının önünde toplanmıştı. İçlerinden biri bağırdı:

“Lo! Lo! Acele edin, Türk askeri Vartenis köyünden Ermenilere yardım etmek için yola çıktı!”

Bunu duyduğum anda, beni bir umut ışığı sardı: “Kurban olayım sana mucizeler yaratan Kutsal Haç! Bizi bu imansızların elinden kurtar!”

Askerler varmadan köyü terk etmek için acele eden Kürtler, itişip kakışıyordu. Bizi yakalamış olanlar, Dado'ya acımasızca vurmaya devam ediyorlardı. Dado kanlar içinde, cansız yere yığıldı. Öldüğünü düşünüp, onu çiğneyip geçtiler ve beni de yanlarına alarak yola koyuldular. Saf kafamla, beni de dövüp yarı yolda bırakacaklarını düşündüm: Ama hızlanarak Surp Sarkis Kilisesi'nin yıkıntılarına doğru yönelmişlerdi. Ancak o zaman, beni temelli götürdüklerini anladım. Tüm gücümü topladım, ağzımdan tıkaçı attım ve ters yönde koşarak bağırmaya başladım:

“Yardım edin! Yardım edin! Kardeşlerim! Beni götürüyorlar!”

Yerler, yoğun yağmurdan dolayı ıslaktı. Çıplak ayaklarım kaydı, yüzüstü düştüm. Ellerinde kılıçlarla iki Kürt, bana doğru koşarken kendi dillerinde haykırarak tehditler savuruyorlardı:

“Kâfir oğlu kâfir! Ayağa kalk! Hemen! Musa Bey'in emri olmasaydı seni paralamıştık. Bir daha da kaçmaya kalkma.”

Korkuyla ayağa kalktım ve deli gibi onlarla birlikte koşmaya başladım. Uzaktan, gitgide yaklaşan askeri birliğin tüfek sesleri duyulmuştu. Bir umut ışığı yeniden yüreğimi aydınlatmıştı ki, maalesef çok geçmeden söndü. Kürtler, yarım saat boyunca az sayıdaki askerin üzerlerine açtığı ateşe coşkuyla karşılık vermişlerdi. Yeniden yola koyulup ağır ağır, kıvrıla kıvrıla akan ve karanlıkta bize beyazmış gibi görünen Karasu yönünde ilerlemeye başladık. Kilisemizin çanının uzun ve kasvetli sesi, bu kanlı gecenin sessizliğinde yankılanıyordu. Komşu Ermeni köylerini yardıma çağırıyordu. Heyhat!

Artık yapacak bir şey yoktu, Kürtler amacına ulaşmıştı. Benim için-se, bir an görünür gibi olan zayıf umut ışığı, tamamen sönmüştü.

Köyümün an seslerinin yankısını duydukça acı acı ağılıyordum. Bu tatlı melodiyi, yeşil ve kırmızılarla talandırlımış yeni evliler kiliseden çıkarken alınan davul zurnanın boğuk titreşimleriyle karış-masını hatırladım. Bu gece, benim kara dğnmd! Kürtler beni silah sesleri eşliğinde bilinmeyen bir kadere götürüyorlardı.

Kısa bir süre sonra, Karasu kıyısına vardık. Yakınlarda köprü yoktu. Nehir yüksekti ve taşkın akıyordu. Kürtler, Musa Bey ve adamlarının onları beklediğİ karşı kıyıya geçmek için acele ediyorlardı. Birkaç atlı suya girdi, yüz kadar adam da onları izledi. Beni omuzlarına oturtarak taşıyorlardı. Ganimet yüklü bohalarıyla diğ-er atlılar da onları izledi.

Buz gibi ve nemli bir mart gecesi idi. İliklerime kadar ıslanmış, incecik geceliğİN içinde yaprak gibi titriyordum: Dizlerime kadar gelen suyun içindeki ayaklarım neredeyse donmuştu. Kollarımı göğsümde çapraz şekilde kavuşturmuş, kafamı omuzlarıma gm-mş, soğukla, yağmurla ve girdapların yüzüme sırattığİ sularla m-cadele ediyordum. Nehir gitgide derinleşiyordu. Boyunlarına dek suya batmış Kürtler, yılan gibi tıslayarak akıntıyla cebelleşiyorlardı; suyun yüzeyinde sadece beyaz sarıkları görünüyordu. Kulaklarım uğulduyordu, gözlerimi açıp kapıyordum, hayal gücüm şahlanmıştı: Safa, cm almaya çalışacak adil Karasu'nun, kabarıp kabarıp kan dökücü Kürt çetesini yutacağİNı ve benim masum ruhumu kur-taracağİNı hayal ediyordum. Ama ne yazık, nehir de bana ihanet etti. Son kez gözlerimi açıp baktığİmda sorunsuz bir şekilde karşı kıyıya geldiğimizi gördüm.

Beni omuzlarından kaydırarak yere attılar. Ateşim çıkmış gibi titriyordum. Gün usul usul doğuyordu. Kürtler merakla beni in-celiyorlardı. Yaşımın küçüklüğünün ve içinde bulunduğum zor durumun farkına varan bazılarının vicdanı sızladı. Kafamı kaldırıp bakınca, içlerinden birkaç kişiye şaşkınlıkla tanıdım: Haseno, Mu-rado, Halilo, babamın iftliğinden çocuklardı ve uzun yıllar soframızı paylaşmışlardı. Onlar da beni tanıdılar:

“Lo! Bu el kadar çocuğu kaçıarak yanlış yaptık, yanlış yaptık!”

Evde, beni yakalayanın Karaçöl’ün Hamo’nun oğlu Emir olduğunu öğrendim. Murado bana acıdı. Harmanisini çıkarıp, soğuktan donmuş vücudumu korumak için bana verdi. Sarığını tutan siyah puşiyi çözdü ve başımın üzerine attı. Murado bana yardım ediyordu. Ağlayarak ona döndüm:

“Beni neden buraya getirdiniz? Ne yapacaksınız bana?”

Sessiz kaldı. Yalvararak ayaklarına kapandım:

“Murado! Soframızda yediğin ekmeğin hatırına, beni evine götür, karına emanet et, beni Musa Bey’e verme!”

“Kızım, seni evime alamam, Musa Bey beni öldürür. Tek çaren var: Birazdan o gelince kendini atının önüne at, ayaklarını öp, merhamet dile. Belki zavallı haline, gençliğine acır da seni babanın evine geri gönderir.”

Arkadaşlarından çekinen Kürt daha fazla konuşmadı; bir süre sonra da yanımdan uzaklaştı. Saçlarımı ve yüzümü Murado’nun verdiği siyah puşiyile örttüm ve Tanrı’yı yardıma çağırarak bekledim. Bizi karşılamaya gelen Kürtlerin sevinç çığlıkları ve “lo lo” sesleri yankılanıyordu. Bizim taraftakiler de neşeli haykırışlar ve saygı selamlarıyla cevap verdi, havaya birkaç el ateş edildi.

Musa Bey adamlarıyla geliyordu. Köyünde beklemeyi daha ihtiyatlı bulduğundan, saldırıya katılmamıştı. Güçlü sesi duyuldu:

“Lo! Lo! Kadın getiriyor musunuz? Mal getiriyor musunuz?”

Ellerini alınlarına götürüp, yere kapanan Kürtler, olumlu cevap verdiler. Musa Bey’in sesinin tınısıyla korkudan taş kesilmiş, kafamı kaldırıp bakmaya cesaret edemiyordum. Arkamdaki tanış Kürtler, alçak sesle, merhamet dilememi öğütleyerek beni öne doğru ittiler.

Boyun eğmiş bir halde kafamı kaldırdım. Baştan ayağa silahlı Musa Bey, durmadan eşelenen beyaz bir atın üzerindeydi. Sıkıntılı bir şekilde, ağzından köpükler çıkan zapt edilmez atını kamçılıyordu.

Dehşet içinde, bir an yeşil gözleri ve kulaklarına dek uzanan sarı bıyığıyla sert görünüşünü seyre daldım. Yeşil kumaştan bir arkalık ve beyaz üzerine altın işlemeli bir şalvar giymişti. Sapı gümüş ve

sedef kakmalı bir çift hançeri, belindeki ipek şaldan İran kuşağının arasına sokmuştu. Başını örten uzun beyaz sarığı çevreleyen siyah ipek peçenin püskülleri alnını kapatarak gözlerinin önüne düşüyordu.

Başım öne eğik, yüzüme örtüyü sıkıca tutarak yaklaştım. Önünde eğildim. Kalbim yerinden çıkacak gibi atıyordu. Musa Bey bağırdı: “Görüyor musunuz ne hin bu Ermeni kızı, yüzünü kapatmış ki onu görmeyeyim...”

Bana doğru dönerek ekledi:

“Kaldır kafanı, yüzünü açık et.”

Bir şey yapmadım. Bunun üzerine Kürtlere yüzümü açmalarını emretti. İçlerinden biri yaklaştı, yüzümü örten örtüyü çekti, kafamı zorla kaldırıp yüzümü Musa Bey’e çevirdi.

“O! O! Aferin çocuklar, istediğim bu kızdı!” diye bağırdı köpek. “Onu Khars’da bir düğünde sadece bir kere görmüştüm, o günden beri de ceylan gözlerini ve dalgali saçlarını unutamadım. Onu bulmak için yeri göğü alt üst edebildim ve işte şimdi karşımda! Dünyanın öbür ucuna gitsem benzerini bulamam! Yakalayıp atımın üzerine atın.”

Bu lafları duyunca dünya başıma yıkıldı, dizlerimin bağı çözüldü, bayılıp düşmüşüm.

Gözlerimi açtığımda, kendimi Musa Bey’in, engin ovada dört-nala giden atının üzerinde buldum. Tüm çete, süratle onu takip ediyordu. Bilincim yerine geldiğinde, hiçbir umut kalmadığını anladım. Kanatlansam dahi, Musa Bey’in ve yüzelli Kürt’ün elinden kurtulmamın imkânı yoktu. Üzüntüden kalbim yırtılıyordu. Kahpe felek beni sıcak yatağımdan koparmış, sonu gelmez çalkantılarla dolu bir yola atmıştı.

Sonunda dağın eteğine varıp, bir derenin kenarındaki yeşillikte mola verdik. Bitkin, ıslanmış ve aç biilaç Kürtler atlarından indi. Beni de indirip hareket edebileceğim şekilde serbest bıraktılar. Hırpalanmış ve yaralı bir kuş misali, sendeleyerek su kenarındaki bir taşın üzerine yığıldım ve ağlamaya başladım.

Saġanak yaġmur yerini aydınlık bir sabaha bırakmıştı. Güneş ışınları daġların tepesinde akan sularda ve yeşilliklerde pırıldıyordu. Vadi, rengârenk çiçeklerin kokusuyla ve çeşit çeşit kuşların cıvıltısıyla doluydu.

Çevreme üzüntüyle baktım: Bir tek yerleşim dahi yoktu. Bu tanımadığım vahşi doğa içinde, kendimi tamamen terk edilmiş ve kaybolmuş hissediyordum. Gözlerimin önünden, rüyadaymışım gibi, yağmalanan baba evim ve yakınlarım geçiyordu. Sanki onlardan ayrılalı yıllar olmuştu. Bir an için Kürtlerin varlığını unutup geçmişin tatlı hatıralarına dalmıştım ki, Musa Bey'in şeytani sesi beni hayallerimden çekip aldı.

Ganimeti getirmelerini emrediyordu. Adamları, sandıkları açıp babamın evinden çaldıklarını yere yaydılar. Musa Bey üzerine bir önlük geçirdi ve aslan payını kendisine ayırmayı ihmal etmeden adamları arasında ganimeti paylaştırmaya başladı. Kırmızı bir kutni entariyi ve basma bir şalvarı bana doğru fırlattı. Kıyafetler, amcamın kızı Ankine'nindi. Güzelleşip de bu köpeğe hoş görünme korkusuyla giymeyi reddettim. Ama iki Kürt beni zorla giydirdi, yüzümü derede yıkadıktan sonra, yanında oturmam için Musa Bey'e doğru itelediler. Beni öpüp okşamaya başladı. Bense iğrenerek elimden geldiği kadar karşı koyuyordum. O esnada Musa Bey'e Avzud köyünden on Ermeni'nin çeteye yiyecek getirdiğini haber verdiler. Ermenilerden bahsedildiğini duyunca titremeye başladım. Musa Bey beni bir anlığına bırakıp uzaklaştı. Bakışlarımla onu izledim ve uzakta, onu selamlamak için bekleyen on kadar fakir Ermeni'nin başları önde, kımıldamadan durduklarını gördüm. Yüklerinden yiyecekler taşıyordu. Korkularından, etrafına bakmaya veya hareket etmeye cesaret edemiyorlardı. Musa Bey, onlara paketleri yere bırakıp çekilmelerini emretti. Ermenilerin varlığını fark etmeden gitmek üzere olduğunu görünce, kendimi daha fazla tutamayıp haykırdım:

“Kardeşler! Ben Ermeni'yim!”

Sözümü bitiremedim. Kürtler dört bir yandan saldırdılar, ağızları tıkadılar. Murado da içlerindeydi. Kulağıma şöyle fısıldadı: “Olay

çıkırırsan ölmelerine sebep olursun. Musa Bey hepinizi tavuk gibi boğazlar, seni de, onları da.”

Çılgılığını duyan Musa Bey, bana doğru geldi. Kolumdan çekip ayağa kaldırdı, yüzüme öyle bir tokat patlattı ki sesi havada çınlandı. Can acısıyla hıçkırarak yere düştüm. Yanıma oturdu ve sırtmasıyla zaten paramparça olmuş yüreğime tuz bastı: “Biliyorsun, bu Ermeniler babanın ailesinin arkadaşları. Yarın geldiklerinde, seni onlarla babanın yanına göndereceğim.” Sonra gözdağı vermek için ekledi: “Onlara ihtiyacım olmasaydı, hepsini gözünün önünde öldürürdüm.”

Bir önceki gün, Musa Bey, Avzud Ermenilerini, ertesi günden itibaren ona ve adamlarına belli bir saatte yemek getirmezlerse öldürmekle tehdit etmişti. Korkan köylüler emri yerine getirmişti ve işte, fakir Ermenilerin alın teriyle ne yokluklar pahasına topladıkları mahsule şimdi aç kurtlar üşüşüyordu. Taze ekmek, kızarmış et, yumurta, peynir, kaymak, yoğurt getirmişlerdi.

Musa Bey’in emriyle Murado, bana et, ekmek ve peynir getirdi. Reddettim: “Büyük perhizdeyiz. Orucumu bozmak istemiyorum, aç değilim.”

Merhamete gelen Murado, yememi öğütledi:

“Söyleneni yap kızım! Yazık olur sana! Musa Bey seni öldürür!”

Murado’ya beni zorlamaması veya yiyecekleri götürüp kendi yemesi için yalvardım. İtiraz ettiğimi gören Musa Bey kalktı, yanıma geldi, bir kez daha eti ve ekmeği yememi emretti. İkinci kez reddettim ve ikinci bir tokatla ödüllendirildim.

Zorla çenemi açıp, bir parça eti ağzıma tıktı ve dalga geçerek:

“Bu sene ye. Seneye oruç tutarsın, hatta sana Paskalya’da kırmızı bir yumurta hediye ederim.”

Yediklerim kursağıma dizildi, orucumu bozduğum için midem kalkmıştı. Oturmuş, iki gözüm iki çeşme ağılıyordum. Musa Bey beni teselli etmek bahanesiyle yeniden yanıma oturdu. Beni öpmeye başladı. Yakışksız okşamaları beni o kadar rahatsız etti ki, sonunda yaşlı amcası Mehmet Bey müdahale etti:

“Yeter, zavallı çocuğu rahat bırak.”

Bu uyarının üzerine, Musa Bey uzaklaştı toplanmaya başlamalarını emretti. Yeniden yola çıktığımızda, öğleyi geçiyordu. Musa Bey, elli atlıyı ve beni yanına alıp adamlarının bir kısmını dağıttı; dağa doğru yol alıyordu. Ayrılan grubun içinde çiftliğimizin eski çalışanı, en zor anlarımızda tüm kalbimle ve tereddütsüz güvenebileceğim Murado'nun da bulunduğunu üzüntüyle fark ettim.

Yavaş yavaş dağa tırmanmaya başladık. Musa Bey'in atının üzerinde, ağlamaktan bitap düşmüş, acı içinde çevreme bakıyordum. Musa Bey şakalar yaparak moralimi düzeltmeye çalışıyordu. "Yüce Tanrım, beni nereye götürüyorlar?" diye soruyordum kendime. Musa Bey bu dağların ardında, aşılmaz boğazların içinde yer alan Dakhdıgner'deki sığınağına kaçacaktı.

İki saat süren yorucu bir tırmanışın ardından, ortasından Karasu'nun gümüşü yansımalarıyla kıvrıldığı Çukur Bulanık vadisinin ve tüm ovanın görüldüğü dağın tepesine ulaştık. Kalbim paramparça, gözlerimde yaşlar, sıra özlemi içinde kaybolmuş, hasretimden çılgına dönmüş bir halde, nehrin kenarında yer alan Ermeni köylerini son bir kez uzun uzun izledim. İçlerinden biri, muhakkak benim doğduğum köy olan Khars'dı.

Vadiyi ve ovayı arkamızda bırakıp ilerlemeye devam ettik. Bir saat sonra, Musa Bey'in, yüksek bir dağın yamacında, zapt edilemez bir konumda bulunan gizlenme yeri Dakhdıgner'e vardık. Ancak, amcası Mehmet Bey'in tavsiyesi üzerine Musa Bey, aşiretlerine ait uzak Kürt bir köyüne, Khivedik'e çekilmeye karar verdi. Musa Bey devlet tarafından arandığı için, kendine buralarda sığınak arıyor, izini kaybettirmeye çalışıyordu.

Yürüyüşümüze devam edip, tepeler ve vadiler aşarak güneş batarken Khivedik'e vardık. Ağaçlarla ve serin kaynaklarla dolu köy, hayranlık uyandıran bir mevkideydi. Musa Bey'in ailesinin yaz aylarını geçirdiği ev buradaydı.

Köydeki Kürtler ve köpekleri bizi büyük patırtıyla karşıladılar. Bir evin avlusunda mola verdik. Beni attan indirdiler ve arka taraf-taki, gözlerden uzak, ışıksız ve sobasız bir odaya kapadılar.

Karanlıkta ne kadar kaldım bilmiyorum. Aniden zayıf bir ışık fark ettim, pencereye koştum, kafamı uzattım ve bitişik odadan konuşma sesleri duydum. Kulak kabarttım ve odadan gelen sözleri heyecanla dinledim:

“Evi yıkılsın! Gitti yuvalarını yıktı, şimdi de bayram yapıyor. Miro Efendi’nin kapısı herkese açıktı. Ermeni de, Kürt de ekmek verdi...”

Kulaklarıma inanamıyordum. Nasıl oluyor da bu Kürt, babamın evini tanıyordu ve Musa Bey’e lanet okumaktan çekinmiyordu? Tüm gücümü topladım ve pencereye yaklaşarak Kürtçe şöyle bağırdım:

“*Kırve! Kırve! Buradayım!*”

Ağzında piposuyla yaşlı bir Kürt, şaşkın bir halde kafasını pencereye uzattı ve sordu:

“Sen kimsin?”

Hıçkırıklar içinde cevap verdim:

“*Kırve! Ben Khars’dan Miro’nun kızıyım. Dün gece Musa Bey beni babamın evinden kaçırdı ve buraya getirdi. Diğerlerine ne oldu bilmiyorum. Kırve, sana yalvarırım! Sen iyi birine benziyorsun. Babama gidip, ölmediğimi ve burada olduğumu söyler misin?*”

Yaşlı Kürt duyulanarak:

“*Vah yavrum! Vah! Evi yıkılsın! Güzelim evi dağıtması yetmemiş, seni de kaçırmış, el kadar çocuğu! Yavrum, seni oradan çıkarıramam ama yarın sabah seninkilere haber veririm. Sabret. Ağlama! Allah yardımcın olsun! İnşallah kurtulursun.*”

Yaşlı adam pencereyi kapadı, ben de içeri girdim. Soğuk zemine diz çöktüm ve dua ettim. Büyük azizlerimizi, canımı almaları ya da bedenimi bu eşkiyanın elinden kurtarmaları için yardıma çağırdım.

Birkaç ay sonra, yaşlı Kürt’ün dört gün sonra bizim eve gittiğini öğrendim. Benimle ilgili haberleri verip karşılığında bir manda ile ödüllendirilmiş. Evdekiler öldüğümü sanıyorlarmış. Üç gün boyunca beni ovada ve nehirde aramışlar. Habere sevinmekle birlikte, kimin elinde olduğumu öğrenince hepsi “Ölüm kızımızı alsaydı da Musa Bey’in elinde olduğunu duymasaydık!” demişler.

Musa Bey o zafer gecesini ateşli bir eğlenceyle kutladı. Davulların sesi ve halaylar gün ağarana dek durmadı. Kürtler evin avlusunda ateş yaktı, kuzu çevirdiler; yediler, içtiler, türkü söylediler, oynadılar; bense yere çömelmiş halde, hayatımın acılar içindeki ikinci gecesini geçirdim.

Musa Bey

Ertesi sabah, yaşlı bir Kürt kadın beni tandır odasına çıkardı. Kızgın tandırın yanına oturttu ve sıcak süt içmeye zorladı. Onun yardımıyla ancak kendime gelmiş ve gücümü toplamıştım ki iki adam geldi. Beni Musa Bey'in yanına götürdüler. Büyük salon insan kaynıyordu. Musa Bey beni yanına, keçe halının üzerine oturttu ve öpmeye başladı. Çektiğim çileyi fark eden amcası Mehmet Bey, beni rahat bırakması için müdahale etti ama bu defa Musa Bey benle evlenmeye kararlı olduğunu söyledi.

Çok korkmuştum, ağlayarak ayaklarına kapandım ve beni babamın evine yollaması için yalvardım. Yakarışlarımın boşuna olduğunu idrak edince, her şeyi göze alıp Kürtçe şöyle bağırdım:

“Senin yanında yüz yıl da yaşamak zorunda kalsam Ermeniliğimden vazgeçmeyeceğim. Beni de Reis Ohan gibi canlı canlı yak ki kurtulayım!”

Canavar, sözlerimi ciddiye almadı. Nikâhı kıymaları için komşu köy Kufra'dan şeyhleri çağırma emretti. O ana dek sessizce dinleyen Mehmet Bey şiddetle karşı çıktı:

“Musa! Senin dört karın var. Bu kız sana düşmez. Bari kardeşin Cezahir'e ver.”

Musa Bey, ihtiyar amcasından çekiniyordu ama, kararında ısrarlıydı.

“Hayır, hayır! Ben bu kızı istiyorum. Kardeşime vermem. Babasına ağırlığınca altın veririm ama kendime alırım.”

Kufra'nın ün salmış şeyhleri akşama doğru geldiler. Yaşımın küçük olduğunu ve perişan halimi fark edince, Musa Bey'in isteğine karşı çıktılar ve vazgeçmesi için onu ikna etmeye çabaladılar. Musa Bey, Mehmet Bey ve şeyhler arasında tartışma çıktı. Şeyhler ve

Mehmet Bey, Musa Bey'e, beni kardeşi Cezahir'e bırakmayı salık verdiler.

Nihayetinde, şeyhler kesin bir karara varana dek beni köyün muhtarına emanet edip, Musa Bey'in elinden kurtardılar.

Ancak, Musa Bey kararını gözden geçirmeye, beklenmedik bir olay sonucunda mecbur kaldı. Khut bölgesinden, Ermenilerle dost, Musa Bey'in aşiretinin ise can düşmanı olan Belek aşireti Kürtleri, kaçırıldığını öğrenmişti. Musa Bey'e, Ermeni dostlarının kızına dokunmamasını, aksi takdirde aşiretine saldıracaklarını ilettiler.

Belek Kürtlerinin tehdidinden gözü korkan Musa Bey, şeyhlerin, beylerin ve bölge ahalisinin huzurunda kararını verdi. Taş bir kürsünün üzerine çıktı ve beni göstererek tumturaklı bir tonda konuştu:

"Muhammed hakkı için yemin ederim ki, bu Ermeni kızı benim için bundan böyle bacım Mher'den, kızım Gülnaz'dan farksızdır. Onu kardeşim Cezahir Bey'e veriyorum."

Bu sözlerle memnun olan şeyhler, Cezahir'in karısı olmak isteyen istemediğini sormak için bana döndüler.

"Hayır! Bana ne yaparsanız yapın, ben Ermeni'yim!"

Şeyhler, beni bir hafta daha muhtarın evinde bırakmaya karar verdiler.

Yedi uzun günü belirsizlik içinde, dua ederek ve ağlayıp sızlayarak geçirdim. Akıttığım gözyaşları da, yürekten dualarım da bir işe yaramadı. Kaderim çizilmişti. Sekizinci gün, Musa Bey kardeşi Cezahir'i getirtti ve rızam olmamasına rağmen nikâh kıydı.

Cezahir Bey, Musa Bey'in anadan ayrı kardeşıydı. Mirza Bey'in ikinci karısından doğmuştu. Annesi iki yıl önce, babasından kalan yüklü mirası oğluna bırakarak ölmüştü.

On sekiz yaşındaki Cezahir, yakışıklılığıyla ünlüydü. Bense son derece inançlı bir Hıristiyan'dım ve Kürtlere karşı husumet besliyordum. Yakışıklılığının ve zenginliğinin benim için hiçbir değeri yoktu. Haysiyetim zedelenmişti. Bana gösterdiği içten şefkate rağmen, tüm ruhumla ondan nefret ediyordum.

Kara düğününden iki gün sonra, Musa ve Cazo, hükümetin

takibinden ve Belek Kürtlerinin saldırılarından çekinip, ihtiyaten bir süre Khivedik'den uzaklaşmaya ve izlerini kaybettirmeye karar verdiler.

Beni on beş gün boyunca hiç acımadan dağ tepe gezdirdiler. Başım gelen bu maddi ve manevi felaketlere katlanamayarak hasta düştüm. Cezahir'in direktmesi sonucunda Musa, beni güvendiği adamlarının eşliğinde Khivedik'e, Şeyh Şeri'nin yanına gönderdi. Orada bir ay boyunca ölümle savaştıktan sonra, yeniden sağlığıma kavuştum.

Musa ve Cazo, her tehlikeye meydan okuyarak Khivedik'e döndüler. Musa beni Khivner'e, ailesinin yanına göndermeyi uygun bulmadığından, ancak yabancılara daha uzun süre boyunca güvenmeyi de istemediğinden, kız kardeşi Mher'i Khivner'den Khivedik'e getirtti ve beni onun sıkı himayesine teslim etti.

Ömer Bey'in karısı olan Mher, aynı zamanda Musa Bey'in sağ koluydu. Bu karışık ve tehlikeli dönemde, Musa'nın dört karısı ve çocukları Bitlis'e sığınmış, Khivner'deki ev de kardeşi Mher'nin gözetimine kalmıştı.

Mher'in ve iki yaşındaki oğlunun gelişinden sonra, hep beraber Muhtar Seferi'nin devasa evinde oturmaya başladık.

Başarılarından cesaret alan Musa, adamlarını tekrar topladı. Dapavanklı (Güzelsu) İbrahim'in evine saldırdı, onu öldürüp tüm malını mülkünü yağmaladı. Aynı şekilde, Sukhut köyünden Agop'un güzelim evini yaktı, tek oğlu Hovsep'i de Agop'un gözlerinin önünde öldürdü. Kurbanlarını Ermenilerden seçmekle yetinmeyen Musa, Diyarbakırlı bir Türk olan Ali Fatih'in kervanına saldırdı. Yedi katır yükü ipek balyayı çalıp ganimetleriyle birlikte, şenlik düzenlemek ve yeni baskınlar hazırlamak için Khivedik'e döndü.

Musa'nın vurgunları ve Cezahir'in serveti sayesinde, Muhtar Sefer'in evi, beylerin evlerine yaraşır bir zenginlikle dayanıp döşendi. Beni rengârenk ipek işleriyle değerli eşyaların birbiriyle yarıştığı güzel bir odaya yerleştirdiler. Yerlere şatafatlı halılar serilmiş, duvarlar sedef ve fildişi hançerlerle bezenmişti. Odanın etrafında sıralanan divanlar, yeşil, kırmızı ve turkuaz ipekten, muhteşem örtülerle kaplıydı.

Ben de en az odam kadar süslenmişim. Tepeden tırnağa ipek, altın ve gümüşlere bürünmüştüm. Adımı Fatma olarak değiştirdiler. Bana namaz öğretmesi için, yaşlı bir Kürt kadın getirdiler.

Musa Bey'in kardeşinin sıkı gözetiminde günlerce kapalı tutuldum. Durmadan ağlıyordum. İnancımдан dönüp Kürt olma fikrine bir türlü alışamıyordum.

Çaresiz kalınca, kendimi açlıktan öldürmeye karar verdim. Odamın bir köşesine bir çukur açtım, bana getirdikleri yiyecekleri oraya döküp üzerini toprakla örtüyordum. Bu şekilde açlığa iki gün dayanabildim, ama üçüncü gün kapının arkasına yığıldım. Sırrım açığa çıktı ve Mher beni acımasızca dövdü. Bugün bile ondan her bahsettiğimde ürperiyor, onu lanetlemeden geçemiyorum. Yeşil gözleri ve şeytani ruhuyla Musa Bey'e korkunç derecede benziyordu. Hiç acıma duygusu yoktu, Ermenilerden nefret eder ve bana işkence etmekten, acı çektirmekten hiç vazgeçmezdi.

Bununla birlikte, bana hizmet eden, aynı zamanda gözetimimden de sorumlu Muhtar Sefer ve iyi yürekli karısı Mete'yi rahmetle anıyorum. Beni canavar ruhlu Mher'in kötü muamelesinden korrurlardı. Ramazan gelip de bana zorla oruç tutturduklarında, sık sık bayılırdım. Sefer ve Mete bana acıyıp gizlice yiyecek getirirlerdi.

Cezahir olmadığı zamanlar, Mete hep benim odamda kalırdı; bitmek tükenmek bilmeyen ağlamalarımı ve üzüntümü gördükçe, Mher'den gizli, beni avluya hava almaya çıkarırdı. Bir köşede oturup tespih çekerdi. Bense arı kovanlarının önünde ayakta durup yıldızlı gökyüzüne bakar, saatlerce dua edip yüzümde haç çıkarır ve ağlardım. Beni bu halde gören Mete şaşırırdı. Bana geçmişî unutmamı, Musa ve Mher'in öfkesine maruz kalmamak için kaderime boyun eğmemi nasihat ederdi.

"Yeter kızım!" derdi, "Mher görse, seni de beni de şuracıkta öldürür."

Beni ikna etmek için, saatler boyunca Cezahir'e, güzelliğine, servetine övgüler dizerdi. Beylerin ve tanınmış şeyhlerin kızlarının ona âşık olduğunu, benim talihime imrendiklerini anlatırdı. Susması için boynumdan birkaç mücevher çıkarır ve ona armağan ederdim.

Zaman geçtikçe evimin, doğduğum köyün, akrabalarımın hasreti de büyüyor, ciğerimi yakıyordu. Bütün gün penceremin önünde oturuyor, sevdiklerimi yâd ediyordum. Her biri gözlerimin önünden geçiyorlardı. "Yüce Tanrım! Aralarından biri ölmüş olabilir mi? Benim güzel ailemden kimler kurtuldu? Hayatta olduğumu, nerede olduğumu biliyorlar mı? Öğrendilerse neden gelip beni kurtarmıyorlar?" İşte, sabah akşam aklımdan bunlar geçiyordu.

O kadar çok ağlamaktan gözpınarlarım kuruyordu ama inancımın kaynağı tükenecek gibi değildi. Her zamankinden daha fazla Tanrı'ya sığıniyordum. Gece gündüz, durmaksızın dua ediyordum. Cezahir'in olmadığı akşamlar, gecelerimi yatağa girmeden geçiriyordum. Herkes derin uykuya geçince, Kürt tarzı kıyafetlerimi üzerimden atıyordum. Sandığımdan, babamın evinde işlenmiş geceliği heyecanla çıkarıp giyiyor, dizlerimin üzerine çöküyor, yüzümü kara toprağa sürüp tan ağarana dek dua ediyordum.

Kendimi çirkinleştirmek ve Cezahir'in hoşuna gitmemek için günlerce yüzümü yıkamadığım ve saçımı taramadığım oluyordu. Beni pis ve tiksindirici bulup kovar ve özgür kalırım ümidiyle, yerden çamur alıp yüzüme sürüyordum.

Mete'nin ketumluğuna ve aldığı tedbirlere rağmen Mher, Ermenice dua ettiğimi fark etmişti. Bu bana çok sayıda azara patladı. Beni Musa Bey'e şikâyet etmiş ve şöyle demişti:

"Bu Ermeni kızı hâlâ kendi inancına sıkı sıkıya bağlı. Yüz sene bile geçse bundan Kürt olmaz. Bunu ya öldür ya da gözümün önünden al."

Musa, Kürtler gibi namaz kılmayı öğrenmezsem beni öldürmekle tehdit etti. Mete ve Sefer bana itaat etmemi ve Musa Bey'e karşı koymamamı defalarca öğütlediler.

Ortamin elvermemesi sebebiyle, bir süre gizlice dua etmekten vazgeçtim ve Kürtçe bir iki dua öğrenmeye çalıştım. Bana her gün Kuran'dan dua okutmaya gelen yaşlı Kürt kadın şaşkına döndü.

Bir gün, Mher, Mete ve hizmetliler, tan ağarmadan önce, uzak bir otlakta koyun sağmak için yola koyuldular. Musa ve Cezahir de baskına çıkmış olduklarından, üç gündür yoklardı. Evde Sefer ve Mher'in iki yaşındaki çocuğuyla yalnızdım.

Mher, çocuğa göz kulak olmamı sıkı sıkıya tembihlemişti. Gidişlerinden sonra, Seferi'nin yanında biraz çocukla ilgilendim. Oy nadım, yedirdim ve beşiğine koydum. Oğlan, uyumakta gecikmedi. Sefer, kapıyı titizlikle ardından kapatarak, komşu evin bostanını sulamaya çıktı. Bu yalnızlık anından istifade edip hemen odama koştum, kapıyı içeriden kapadım ve tüm tehditleri unutarak, her zamanki gibi ruhumu ve vücudumu yakan iman yoksunu Kürt kıyafetlerini bir kenara fırlattım, bir kez daha baba evimde işlenmiş geceliği giydim, samandan yaptığım küçük bir haçı duvara astım, halıları kaldırdım, diz çöktüm ve derin bir özlemle, sayısız azizi yardıma çağırarak, yüksek sesle dua etmeye başladım. Ağzımdan salyalar akıyordu, o denli kendimi kaptırmıştım ki, aç susuz, kendimden geçmiş, tüm dünyayı unutmuştum. Kim bilir kaç saat orada, yeri tırmalayarak, yüzümü kara toprağa sürterek, dizlerim kan içinde yalvardım ve dua ettim. Aniden, kapının aralıksız şekilde vurulması ve Mher'in sinirli sesi beni kendime getirdi. Hemen anladım. Mher geri gelmişti. Bebeği beşikte unutmuştum. Dua ederken pencereden görülmüştüm. Mahvolmuştum. Allak bullak

bir halde donup kalmış, ne hareket etmeye ne de üstümü değiştirmeye cesaret edebiliyordum. Öfkeden deliye dönen Mher, bir yandan bana sövüyor, bir yandan da kapıya sert tekmeler atıyordu. Açmaya cesaret edemedim. Yatağa girdim, hastaymış gibi yaptım. Aniden Seferi'nin sesini duydum, kapının arkasından, daha fazla gecikmeden ve Mher'i daha fazla öfkelenlendirmeden, kapıyı açmam için bana yalvarıyordu:

“Aç Fatma, korkma.”

Cesaretimi topladım, titreyerek kapıyı açtım. Mher, vahşi bir hayvan gibi üzerime atıldı, elleriyle saçlarımdan yakaladı ve beni avluya sürükledi, üstümdekileri yırttı attı, beni tamamen çıplak bir şekilde duvara yasladı. Ayağından çivili pabucunu çıkardı, topuğuyla kafama ve omuzlarıma kudurmuşçasına vurmaya koyuldu. Herkes dehşete düşmüştü, kimse araya girmeye cesaret edemiyordu. Nihayet, dayanamayan yaşlı Sefer, Mher'in ayaklarına kapanıp yalvardı:

“Hanım! Allah aşkına! Yeter! Daha küçük! Ne yaptığını bilmiyor! Hanım, yeter artık!”

Yaşlı adamın cümleleri, Mher'i zerre kadar etkilememişti ama beni dövmekten yorgun düştüğünden, vurmaya bıraktı ve Haç'a, inancıma ve dinime söverek gitti. Kimsenin yanıma yaklaşmasına izin vermedi, “Geberene kadar böyle kalsın” diye bağırды.

Mucize eseri hâlâ ayakta duruyordum. Aniden adeta ateş dalgaları kafama yayılmaya başladı. Gözlerim karardı ve kanlar içinde, bilincimi kaybetmiş halde olduğum yere yığıldım. Kendime geldiğimde, Mete kafamı buzlu suyla yıkıyordu. Yara bere içinde, gözlerim kapalı, günlerce ölümle savaştım. İyi yürekli Sefer ve karısı, beni yakın akrabalarıymışım gibi özenle tedavi ettiler. Geleneksel şifa yollarıyla beni iyileştirmeyi başardılar. On beş gün sonra gözümü açtığımda, bir gözümün yarı yarıya görüşünü kaybettiğini fark ettim.

Sinirden köpüren Mher, Musa ve Cazo baskından döndüğünde olan biteni kardeşine bir bir anlatmıştı. Aksi takdirde çocuğunu

alıp gitmekle tehdit ederek, beni öldürmesini istedi. Mete ağlayarak bana haber vermeye geldi:

“Mher olanları anlattı, Musa Bey seni öldürmek istiyor.”

Ölüme aldırmadan, Mete’nin yardımıyla odaya gittim. Korkutucu suratıyla Musa Bey, yanına silahlarını alıp oturmuştu. Cazo, solgun ve kaygılı bir şekilde yanında duruyordu. Musa Bey’i görünce ölüm ürpertisi tüm vücudumu sardı, derken bir anda üzerime bir cesaret geldi. Kafamdaki, suratımdaki ve gözümdeki yaraları kapatan örtüyü çıkardım ve şöyle dedim:

“Bak, kardeşin Mher ne yaptı.”

Musa köpeği bana gülerek cevap verdi:

“Gözlerin hâlâ güzel. Görmek için bir tane neyine yetmiyor? Eline tüfek alıp benim gibi nişan alacak halin yok ya.”

Ve hareketini sözleriyle birleştirerek, yanında duran silahını aldı, yanağına dayadı ve bana doğru nişan aldı. Kapıya doğru titreyerek geriledim. Ağabeyinin hareketlerini tek kelime etmeden izleyen Cazo, kendini aramıza attı.

“Bu sefer bırak. Bir dahakine hesabını ben görürüm.”

Kuvvetle muhtemel bir ölümden kurtulmamı sağlayan Cazo, beni yarı bilinçsiz halde odama taşıdı.

Gözüm ışıktan mahrum kaldığından beri adeta ruhumu huzur sarmıştı. İçimden bir ses, yürekten dualarımın da, acılarımın da boşa olmadığını söylüyordu.

Hep aynı duayı ediyordum: “Yüce Tanrım, ya canımı al ya da beni bu alçağın ellerinden kurtar.” Canımı almadığına göre, dileğim öbür yarısıyla kabul olmuştu. İnancımın gücüyle sefil Kürtleri kandıracağıma ve ellerinden kurtulacağıma artık ikna olmuştum.

Hemen ertesi günden tutumumu değiştirdim. Artık daha kur-naz hareket ediyordum. Rezilleri kandırmak için elimden geleni yapıyordum. Durmadan dua etmeyi ve ağlamayı kesmiştim. Kade-rime boyun eğmişim, Musa Bey’in çatısı altında mutluymuşum gibi yaptım. Bedenim Kürt olmuştu ama ruhum Ermeni kalıyordu.

Zaman belirsizlik içinde akıp gidiyordu. Ruhsal sıkıntılarım-la baş başa, daha güzel günleri beklemekten usanmış bir halde, gele-ceğin sırrını, bana neşe veya sıkıntı getireceğini inandığım olumlu ya da olumsuz emareleri doğal unsurlarda aramaya başladım.

Geceleri, saatler boyunca gökyüzünü izliyordum. Koyu renkli bulutlar ve gölgeler ay ışığını kapamışsa kendimi mutsuz hissediyor ve ümitsizlik içinde yatmaya gidiyordum.

Ama eğer gökyüzü yağmurdan, fırtınadan ve şimşeklerden son-ra aydınlanır, masmavi gökyüzünde gökkuşağı belirirse, ruhum co-şuyor ve kendi kendime “Bu iş benim için iyi bitecek” diyordum.

Bazen geleceği tahmin etmeye çalışıyordum. Rengârenk bon-cukları yere saçıyordum. Uğurlu veya uğursuz yönde çıkarımlar ya-pıyordum. Tespih tanelerini sayıyordum: “Hayır! Şer! Tanrı!” ya da: “Özgür kalacağım, kalamayacağım!”

Musa ve Cezahir, Ermeni köylerine yağmaya gidince, intikam

duygusu ruhumu sarıyordu. Şalımın kemerinden püsküller koparıp, düğümler yapıyor ve onları “Göklerdeki Babamız” duasını okuyarak gömüyordum. Saf bir şekilde, bunun seferlerine başarısızlık getireceğine inanıyordum, ama hep muzaffer dönüyorlardı.

Yağmurlu bir günde, odamda üzgün otururken küçük bir kuş pencereden girdi. “Gelişi iyiye işaret,” dedim kendi kendime, “Bana babamın evinden mesaj getirdi.” Kuşu yakalayıp avucumda tutmayı başardım. Onu okşadım, öptüm ve saf sorularımı sordum. Birden uçup pencereden kaçtı. Uçsuz bucaksız ufka doğru, gırtlaklarını patlatırcasına öterek uzaklaştı. Parmaklarımın arasında tek bir tüy kalmıştı. Kendimi o kuş ile karşılaştırdım. Gelişine ve gidişine çeşitli açıklamalar aradım. Bıraktığı tüy neyi simgeliyordu? Uzun uzun düşündükten sonra, benim de bu kuş gibi buradan kurtulacağım, baba evine uçacağım, ardımda da yatağımı, kıyafetlerimi ve Kürt pılı pırtısını bırakacağım sonucuna vardım.

Bahar, yerini yaz mevsimine bırakmıştı. Musa Bey, Ermeni, Kürt demeden tüm yöre halkını soyuyordu. Muhtar Sefer'in geniş evi, sayısız vurgunun ardiyesi haline geliyordu. Hükümetin gönüllü gevşekliğinin farkında olan Musa, her geçen gün daha cüretkâr bir hale gelmiş ve beş yüz eşkıyadan oluşan bir çetenin başına geçmişti. Zorbalık zirveye varmıştı.

Tüm toprak sürme ve ekim işleri, engin Çukur ovasında yapılırdı. Ama zavallı Ermeni köylüsü, saldırılardan korktuğu için köyünden çıkmaya cesaret edemiyordu. Bitlis ve Muş valilerine olduğu gibi, İstanbul'daki Sultan Hamid'e de şikâyetler yağıyordu. Akrabalık ilişkilerinden dolayı, hükümet çevrelerinde güçlü ve yüksek mevkilerde koruyucuları olduğundan, Musa Bey'i tutuklama girişimleri sonuç vermedi.

Bununla beraber, Sultan Hamid, Musa Bey'in derhal tutuklanıp İstanbul'a getirilmesi için kesin emir vermişti. İş sağlama almak ve olayı kan dökülmeden çözebilmek için hükümet, kurnazlığa başvurdu. Sultan'ın, yiğitliğini ödüllendirmek üzere Musa Bey'i İstanbul'a davet ettiği yönünde buyruk verdiği haberi iletildi.

Bu hikâyeye itibar eden Musa, çetesini dağıttı ve çalıp çırpımlarına son verdi. Tehdit eden herhangi bir tehlike olmadığından, atalarının köyü Khivner'e gitti. Beni, Cazo'yu ve kız kardeşi Mher'i de yanına aldı. Bitlis'e sığınmış olan dört karısıyla çocuklarını da buraya getirtti.

Khivedig muhtarı Sefer'in evinden ayrılırken derin bir üzüntü içindeydim. Belirsiz geleceğimi düşünerek hıçkırıklara boğuluyordum. İyi yürekli Sefer ve karısı Mete, bana cesaret verdiler ve son dakikaya dek, beni kara talihimle savaşımam için yüreklendirdiler.

Durmadan “Fatma, Allah büyüktür!” diyorlardı. Tepede, gitmek üzere bekleyen ata binebilmem için yardım ederken, yüzlerinin aldığı allak bullak hali hâlâ hatırlıyorum. Mete, öz annem gibi ağlıyordu. Sel olan gözyaşlarını, önlüğünün ve başörtüsünün köşesine siliyordu. Yaşlı Sefer, sigarasından art arda nefesler çekerek duyularını gizliyordu.

Khıvner, Çukur’da, Karasu kıyısındaki en büyük Kürt köylerinden biriydi. Musa Bey, köyün sahibi ve efendisiydi. Kardeşlerinin evleri de oradaydı.

Babasının köyüne geri gelen ve tüm aileyi etrafına toplayan Musa Bey’in keyfi hayli yerindeydi; İstanbul’a gidişini kutlamak için şenlikler düzenledi. Köylerden çok sayıda dostu, yakın ve uzak akrabaları ona iyi yolculuklar dilemek için geldiler.

Gitmeden önceki gece, Musa, tüm aile bireylerini konuk odasına çağırdı. Onu İstanbul’da beklediğini sandığı yüksek görevleri, Sultan’ın onu ödüllendireceği madalyaları anlattı. Coşmuş halde, herkesle şakalaşıyor, İstanbul’dan hediye getirme sözü veriyordu. Beni yanına çağırdı ve gülerek şöyle dedi:

“Fatma, kızım. Öğrendiğin dualardan bir ikisini oku bakalım. Biliyorsun değil mi?”

Korkudan dilim dolaştı. Hiçbir duayı ezberlememiştim, bildiğim az şeyi de unutmuştum. Mahcubiyetimi gören Musa ekledi:

“Önemli değil, ne biliyorsan onu söyle.”

Aniden aklıma, küçükken bahçıvanımız Khazig’in öğrettiği Ermenice tekerleme geldi ve hafifçe titreyerek şöyle dedim: “Bismillahi rahmani rahim. Havuç ve şalgam verelim! Yiyip azsın Kürtler de görelim!”⁶ Kızacağına, Musa gülmekten kırıldı, beni okşayarak, “Aferin Fatma! İyi cevap verdin!” dedi ve kardeşi Cezahir’e dönüp ciddi bir tonda konuştu:

“Cazo, ben gidince, hükümet veya Ermeniler bu kızı isterlerse, kimseye vermeyeceksin. Evini yakıp kafanı eşikte kesseler yinevermeyeceksin. Anladın mı?”

6 1946 tarihli Ermenice baskıda: “Bismillahi rahmani rahim. Şoğkam, ıdebgîn. Udin Kırder u gadğîn.”

Cazo, ağabeyinin talimatlarına uyacağına söz verdi.

Musa, ertesi sabah gitti. Tüm köy ona iyi yolculuklar dilemek için oradaydı. Sayısız şeyh, bey ve zaptiye, ona Erzurum'a kadar eşlik etti.

Musa Bey'in gidişinden sonra evin gözetimi, amcası Mehmet Bey'e ve Cazo'ya geçmişti, ama ailedeki en nüfuzlu kişi halen Mher'di. Zincirinden kopmuş bir vahşi kurt misali, başta ben olmak üzere, Musa Bey'in genç eşleri ve hizmetçiler dahil, herkese işkence yapıyordu. İstisnasız hepsi ondan nefret ediyor, gece gündüz ona beddua ediyordu.

Musa Bey'in dört karısı da güzeldi. İçlerinden ikisi, Şeyhzade ve Leyla, namılı şeyhlerin kızlarıydı; Zılfi ve Zeynep ise Diyarbakır bölgesinden zengin bey ailelerinden geliyorlardı. Musa'nın Zeynep'ten on yaşında bir oğlu ve Leyla'dan üç yaşında bir kızı vardı.

İçlerinde en yaşlısı ve muhteremi, Şeyhzade'ydi. Herkes ona saygı gösterirdi. Musa da rızasını almadan onun yanına gitmezdi. Karı koca ilişkisi kalmadığından, olgunlukla sırasını daha genç gelinlere devretmişti. Odasına çekilip Kuran okur ve sabahtan akşama dua ederdi.

Dört karısı içinde Musa'nın gözdesi, en genç ve güzel olan Leyla'ydı. Güzelliğinin yanında, iyi kalpliydi. Diğer eşleri onu kıskanır ve beyin yokluğunda sık sık onunla kavga çıkarırlardı.

Bir gün yine iblis Mher bana zalimce davranmıştı.

Daha Khivner'e geldiğimiz gün, beni bir odaya kapatıp ailenin diğer üyeleriyle ilişki kurmamı yasakladı. Bu kadar sıkı bir gözetim altında, delirmem işten değildi. Neyse ki, hizmetime verilen Perişan adında genç bir Kürt kadın, uzun yaz günlerimde yalnızlığımı paylaşıyordu. Hemen hemen aynı yaşlarda olduğumuzdan, ilişkimiz kısa sürede arkadaşlığa dönüştü. Yanıma oturup, saatler boyu evin ve köyün olaylarını anlatıyordu. Pencerenin önünde oturup, Khivner'e geldiğimden beri iyice bastıran terk edilmişliği ve iç sıkıntımı belli etmemeye çalışarak, ilgisizce onu dinliyordum.

Khıvner'e gelerek, doğduğum köye yaklaşmıştık. Bir ya da iki saatlik bir yürüyüş mesafesi, beni sevdiklerimden ayırıyordu. Gece-leri uyukum kaçırıyordu. Gündüz, Perişan konuşurken gözlerim açık olduğu halde rüyalara dalıyordum. Ruhum, köyüme uçmak için kanatlanıyordu.

Yeşil ağaçların, serin kaynakların, dövülen harmanın, ambarda-ki buğdayın, toprağı sürmek için koşulan hayvanların, sabanın, ku-zuların, koyunların, hasadın, kilisenin, ayinin, buhurun, mumların hasreti, ama en çok da bayramların ve Hampartzum günü söylenen ilahilerin hasreti, yüreğimi yakıyordu.

Perişan konuştuğça, ölümün gelip beni kurtarması için can atı-yordum! "Neden babamın evinden elle tutulur bir işaret gelmedi? Hepsi öldü mü? Onca kalabalık ailemizden kimse kalmadı mı? Ya da beni unuttular mı?" Her şeyden korkarak, dört duvarın arasında hapis, dünyayla ilişkim kesik halde yaşayıp, dünyaya geldiğim güne lanet ediyordum. Köyüm o kadar yakındı ki, gece gündüz kaçmayı düşünüyordum.

Ah! Ne olurdu şu lanet evin kapısından çıkabilseydim, ondan sonrası kolaydı zaten: Bizim oraya varmak için Karasu'yu aşmak yeterliydi. Oraya kadar sağ salım ulaşabilsem, en azından kendi nehrimizin dalgaları arasında boğulabilirdim. Ama üzerimdeki sıkı gözetim, kaçış umutlarımı günbegün söndürüyordu.

Bir gün, her zamanki gibi Perişan'la karşılıklı oturmuş konu-şurken, bana Musa Bey'in evine ekmek pişirmeye gelen kadının, Khıvner'den, Reyhan adını kullanan bir Ermeni olduğunu söyledi. Sevinçten az kalsın Kürt kadının boynuna atılıp onu öpecektim.

O gece gün ağarana dek uyuyamadım. Bana acıyıp kapıları aç-tığı için Tanrı'ya şükrettim. Uzun bir süre, bana ekmek pişiren Reyhan'la karşılaşma, onun Ermenice konuştuğunu duyma ve özgürce içimi dökme fırsatı vermesi için dua ettim. Gün ağarana dek, onunla görüşmemi sağlayabilecek uygun bir bahane bulmaya çalıştım ama aklıma bir yol gelmedi. Odamdan çıkma iznim yoktu, genç Kürt kadına da güvenmeye cesaret edemiyordum. Uzun uzun düşündüm. Sonunda Cezahir'den faydalanmaya karar verdim.

Sonraki gece, Cazo geldiğinde, dört duvar arasında kapalı halimden yakındım:

“Ne zamana kadar bu dört duvar arasında yalnız kalacağım? Görüyorsun işte! Ruhum ve bedenimle tamamen Kürt oldum artık. Ben de özgür olup, ailenin gelinleri gibi çalışmak istiyorum. Ne olur! Kardeşin Mher’le konuş, beni serbest bıraksın, evin içinde dolaşabileyim.”

Kimseye kolay kolay güvenmeyen Cazo, cevap vermeden önce bana baktı:

“Sana inanmıyorum.”

Ağlamaya ve ona yalvarmaya başladım. Sonunda Mher’le konuşmaya söz verdi.

İki gün sonra, Mher’le beni çağırttı ve ciddi bir sesle konuştu:

“Bundan böyle ev işlerinde gelinlere yardım edeceksin ve çocuğuma bakacaksın. Hele bir Khıvedig’de yaptığını tekrarlamaya kalkış da gör. Çocuğa iyi bak.”

Sevinçle atılıp elini öptüm ve uzaklaştım.

O günden sonra serbest kalmıştım. Çalışıyordum, evin içinde mekik dokuyordum. Yavaş yavaş herkesin gönlünü kazandım, başta güzel ve iyi yürekli Leyla olmak üzere, Musa Bey’in genç eşleriyle kısa sürede samimiyet kurdum. Leyla benimle dertleşiyor ve beni çok seviyordu.

Geçip giden hafta boyunca Reyhan'ı görme fırsatım olmadı.

Kör talihimle gelişini geciktiriyordum. Nihayet bir cuma, gün ağarırken geldi. Hamur topları, koca bir fırın dolusu ekmek olmak üzere sıralanmıştı. Reyhan, ellilerinde, tombul ve orta boyluydu. Kollarını sıvamış, başörtüsünün sarkan uçlarını başının üzerinde bağlamış; sabahtan öğleye dek, kızgın tandırın kenarında dizlerinin üzerine oturmuş hamur yoğuruyor ve açıyor; bereketli Ermeni elleriyle her dem taze kalan lavaş, kete ve çeşit çeşit ekmek pişiriyordu.

Ermeni eliyle pişen ekmek en iyisidir, uğur getirir. Ermeni kadınları sık sık evlerinde ekmek pişirmeye çağıran Kürt zenginlerin görüşü de bu yöndedir.

O gün, tandır odasına girip çıkmak için birçok bahaneden yararlandıysam da, Reyhan'la yalnız kalmayı başaramadım. Bir iki kez göz ucuyla bana baktığını fark ettim ama korkusundan, dikkatli bakmak için kafasını kaldırmaya cesaret edemedi. Beni tanımış olduğu sonucuna vardım.

Öğlen, işini bitiren Reyhan gitmeye hazırlandı. Ev ahalisi yemekteydi. Başka yol bulamayıp, Mher'in o sırada ağlayan çocuğunu kucağıma aldım ve yatıştırmak için tandır odasına götürüp bir parça ekmek verdim.

Reyhan tekti. Üzerini baştan ayağa kaplayan unları silkiyordu. Yaklaştım ve Kürt çocuğun patirtisinden faydalanıp, şöyle fısıldadım:

"Reyhan Teyze, ben Ermeni'yim. Gülo'yum ben, Kharslı Miro'nun kızı. Bana bizimkilerle ilgili haber getirebilir misin? Ne olur teyze, gidip babama söyle, ölene dek Ermeni kalacağım. Bunu bilsinler ve beni kaderime terk etmesinler. Dua edip ağlamaktan göz

pınarlarım kurudu. Artık dayanamıyorum. Söyle onlara, gelip tez vakit beni kurtarsınlar. Yoksa Surp Garabed şahidim, kaçacağım!

Zavallı kadın, şaşkın halde bana baktı. Korkudan taş kesilmiş gibiydi. Sadece şunu fısıldayabildi:

“Tanrım! Kızım! Sen hâlâ Ermeni mi kaldın? Bir daha benle Ermenice konuşmayı aklından geçirme. Fark ederlerse beni boğazlarlar.”

Eliyle ağzımı kapayıp daha fazla konuşmamı engelledi. Endişe içinde benden uzaklaşıp kendini dışarı attı.

Davranışının hoyratlığı karşısında ne yapacağını bilmez halde, tandır odasının ortasında dikilip kalmıştım ki, Halil’in tiz sesi beni kendime getirdi. Kederli ve hüzünlü bir halde, kucağımda Kürt oğlanla odama dönerek Reyhan üzerine düşünmeye başladım. Yüce Tanrım! Bu Ermeni kadın, Khıvedigli yaşlı Kürt’ten yüreksiz olabilir miydi? Şefkatli ve anaç sözlerle bana cesaret vereceği yerde, aylar süren sessizlik sonrası ilk kez Ermenice bir kelime telaffuz etme fırsatı bulmuşken ağzımı kapamak niye? “Zalim Reyhan” diyordum kendi kendime, “Ermeni adını hak etmiyorsun. Yıllardır Kürtlerle yaşadığın için kanın bozulmuş, vefasızın tekisin.”

Sonraki iki hafta Reyhan ortadan kayboldu. Ardından hasta olduğunu öğrendik, evin ekmeğini pişirmesi için Perişan’ın annesi getirildi.

Reyhan’ın bana olan tutumunu kinasam da kaygıyla dönüşünü bekliyordum. Çok geçmeden pişman olup, kendi kendime “Zavallı kadın, benim yüzümden ekmeğinden mi oldu? Keşke konuşmasaydım,” demeye başladım.

Gelişi geciktikçe sıkıntım artıyordu.

Dördüncü hafta, Reyhan geri geldi. Çok memnun olmama karşın temkinli davranıp onunla konuşmamayı uygun buldum.

Haftalar geçiyordu. Reyhan düzenli olarak geliyor ve benle tek kelime etmeden gidiyordu. Sabrım tükeniyordu. Ümidim kırılmıştı. Tanrım, ne yapacaktım?

Bir gün, üzgün bir halde pencerenin kenarına oturmuş, bardaktan boşanırcasına yağan yağmuru izliyordum. Köyümün Surp (Aziz) Yeğya gününü kutlayan kızlarını hasretle anımsıyordum. Yağmur suyuyla ıslatıp uzamalarını sağlamak için, yağmur yağdığında saçlarını açıp kendilerini dışarı atarlardı. Pencereyi açtım ve bardaktan boşanırcasına yağan yağmurdan tüm ruhumun yararlanması için başımı usulca çıkardım.

Karşımda, çayırıkta, sarığı olmayan bir Kürt'ün durduğunu hayretle fark ettim. Bana bakıyor ve kafasıyla garip işaretler yapıyordu. Korkarak, kafamı içeri soktum ve pencereyi kapadım. Gizlenip perdenin arkasından merakla yabancıyı izlemeye koyuldum. Gidecek gibi görünmüyordu ama aynı zamanda, kaygıyla etrafını gözetliyordu. "Surp Ağperig! Kurbanın olayım! Bu bir Kürt mü, Ermeni mi? Benden ne istiyor? Bu kesin bir Ermeni" dedim ve pencereyi açtım. Yabancı, hızlı adımlarla yaklaşp, yüzünü kapatan siyah puşisini kaldırdı. Gelen Khazig'di, Kürt bahçıvanımız. Sevinçten çığlık atmamak için kendimi zor tuttum. Khazig, bir yandan sağa sola bakarken, Ermenice hızlı hızlı konuştu:

"Gülo, kızım, sana babanın evinden iyi bir haber getirdim. Reyhan geldi, bize her şeyi anlattı. Öğrendik ki gözünde yaş kalmamış, ümitsiz haldeymişsin ve kaçmak istiyormuşsun. Cesaretli ol kızım! Ümitsizliğe kapılma! Zoru geçti, tüm halk senin için ayakta! Annen Bitlis'e gitti, amcan Muş'a. Seni kurtarmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Hoşça kal kızım. Allah yardımcın olsun!"

Khazig, Kürttü ama 40 yıldan beridir sadık bir hizmetlimizdi. Bir Ermeni'den daha çok Ermeni'ydi. Khazig'i görüp bu iyi haberleri alınca, adeta yüreğim eridi. Hıçkırıklara boğularak şöyle dedim:

“Khazig'im, seni Allah gönderdi! Bizimkilere söyle, artık dayanamıyorum. Ne yapmaları gerekiyorsa hemen yapınlar, beni kurtarmaya gelsinler.”

Khazig, temkinle oradan uzaklaştı. Pencereyi kapadım ve odamın bir köşesine çekildim. Rüya görmüş gibiydim. Sevinçten ağlıyordum. Dua ettim ve Tanrı'ya şükrettim. Reyhan, bir Ermeni kadını olarak üzerine düşeni yapmıştı. Babama gitmiş ve her şeyi ayrıntısıyla aktarmıştı.

O gece, Musa Bey'in çatısı altında ilk kez sevinçten, gün ağaran dek gözümü kapamadım. Bu umulmadık görüşme, bana yeni bir güç ve şevk vermişti. Şen şakrak ve hevesle, evde herkesi şaşkınlığa sürükleyerek, arı gibi çalışıyordum. Kötü niyetli Mher dahi, niteliklerimi takdir etmeye başlamıştı ve beni Musa Bey'in genç karılarına örnek gösteriyordu.

Khazig'in ziyaretinin üzerinden bir hafta geçmişti. Cazo ve Mehmet Bey evde yoktu. Umut dolu halimle, sakin bir gece geçirmiştim. Sabah erkenden odamın kapısının hafifçe vurulmasına uyandım. Kapıyı açınca şaşkınlık içinde, parmağıyla bana susmamı işaret eden Reyhan'ı gördüm. Yüksek sesle Kürtçe şöyle bağırdı:

“Fatma Hanım! Yıkanmaya in, su sıcak.”

Elinin hareketinden, benle konuşmak istediğini anladım. Hemen giyinip tandır odasına indim. Reyhan tek başınaydı. Seher vakti çamaşır ve kadınların banyosu için gelmiş, böylelikle benimle yalnız konuşmak için elverişli bir fırsat yakalamıştı.

Yaklaşarak şöyle dedi:

“Kızım, Surp Ağperig Manastırı'ndan bir rahip senin Ermeni kaldığından emin olmak için geldi. Eğer öyleysen senden işaret bekliyor.

Reyhan'ın ellerini minnet ve saadetle öptüm. Zavallı kadın, telaştan ve korkudan titriyordu.

“Kızım” dedi dört bir yana bakarak, “Rahip bizim evde. Cevabını bekliyor. “Eğer hâlâ Ermeni'yse, dostumuz Belekler buraya saldıracak. Senin kaçmanı sağlayacak ve Ermenilere teslim edecek,” dedi. “Rahibe ne diyeyim, tez söyle.”

“Reyhan Teyze!” diye cevap verdim, “Rahibe, son nefesime dek Ermeni kalacağımı tez elden söyle. Beni buradan kurtarsınlar. İşarete gelince... Sana ne vereyim? Elimin altında hiçbir şey yok.”

Kendimi kaybetmiş gibi, orada duran bıçağı kaptım, saç örgüm-den hızlıca bir demet kesip Reyhan’a verdim. Ardından, şüphe çekmemek için başımdan aşağı bir güğüm su döktüm ve aceleyle yukarı çıktım.

Bir hafta geçmişti. Cazo hâlâ yoktu. Gece gündüz Belek Kürtleri’nin kurtarma harekâtını bekliyordum. Beyhude! Geciktikçe gecikiyordu! Sıcak ve aydınlık bir akşam, sıcağın uyumuş, ev işlerinden yorgun bir halde, divanımın yumuşak yastıkları üzerine uzanmıştım. Uykuya daldım ve bir rüya gördüm. Büyükbabam, atamız Agop, namı diğer Apo, tam karşımda duruyordu. Alnındaki derin bir yaradan damla damla kan akıyor, burnu boyunca ağzına iniyordu. Fakat ihtiyar adam bana şefkatle bakıyor ve gülümsüyordu. Güçlkle duyulan bir sesle şöyle dedi:

“Yeterince acı çektin, kızım. Tanrı muradına cevap veriyor, yakında özgür kalacaksın.”

Tam karşısında oturan Musa Bey birden “Al kızını da git!” diye bağırdı.

Korku ve heyecan içinde uyandım ama rüyamı yorumlayınca tüm ruhumla neşelendim. “Serbest kalacağım,” dedim kendi kendime, “Üç hayırlı işaret görüyorum. Birincisi, Bahçıvan Khazig’in ziyareti; ikincisi Surp Ağperig rahibinin gelişi ve üçüncüsü, gelecekte haber veren şu rüya.” Odada deli gibi dört dönerken, “Sana şükürler olsun Apo! Serbest kalacağım,” diye yineliyordum. Apo’nun alnındaki kan fışkıran yara da korkunç görünüyordu! Apo yaralanmış mıydı? Çok sonra, yaşlı büyükbabamın benim kaçırıldığım gece öldüğünü öğrendim. Annemse, ardından şu ağıtı yakmıştı:

“Apo kan içinde boğuldu,
Papaz şivan havar çağırdı,
Götürdüler ihtiyarı, koydular mezara,
Mezar taşına Gülo uğruna gitti yazdılar.”

Sevincim fazla uzun sürmedi. O gece Cezahir apansız geldi. Öfkeliydi. Sinirden köpürüyor, Sultan'a ve Vali'ye küfrediyordu. Odama baskın yapar gibi girdi ve Dakhdıgner'e dönmemi emretti.

Dediklerinden bir şey anlamadan, şaşkın şaşkın bakıyordum. Cazo sövmeye devam etti:

"Sultan, Bitlis valisine emir vermiş; mahkemeye çıkıp ifade verecekmişsin. Kürt müsün, Ermeni mi, anlamak istiyorlar. Musa Bey'e seni hükümete vermeyeceğim diye namusum şerefime üzerine söz verdim. Acele et, gidiyoruz."

Sevincimi bastırmayı zar zor başarak, ilgisiz bir havayla karşılık verdim:

"Dinle Cazo! Ruhum ve bedenimle ben Kürt'üm, iyi biliyorsun. Beni boşu boşuna dağlara sürüklemene gerek yok. Beni İstanbul'a götürüp Sultan'ın karşısına çıkarsalar dahi Kürt'üm derim. Güven bana. Kaçmamıza gerek yok."

Cazo'nun gözlerinden ateş çıkıyordu, hiddetle bağırdı:

"Hayır! İnanmıyorum sana! Güvenmiyorum da! Gidiyoruz."

Onca dil dökmeme rağmen fikrini değiştiremedim. Bütün bahnelerim tükenince, yüzüm düşmüş ve üzgün bir şekilde, Kürtlere özgü erkek kıyafetleri giydim ve geceleyin yola koyulduk.

Mehmet Bey ve Ömer Bey, yanlarında güvendikleri on kadar adamla bize eşlik ediyorlardı. Üç saat süren yıpratıcı bir tırmanışın sonunda, şafak vakti Dakhdıgner'e vardık. Sık çalılıklar ve kayalıklarla çevrelenmiş büyük bir çiftlikti. Musa Bey'in eşkıya yataklık yapmak ve ganimetini saklamak için kullanılıyordu. Buranın bekçiliğini de aileleriyle burada yaşayan, en güvendiği işbirlikçilerine emanet etmişti.

Etrafı vahşı Kürtlerle çevrili bu ıssız yerde altı uzun ve kederli gün geçirdim. Kan dökülmüş olmasa, Cazo şüphesiz, beni orada daha uzun süre tutardı. Yedinci gün akşama doğru, beyler ve hizmetlileri dışarıda ağaçların altına yayılmış tütün içerken, iki Kürt kadınla evde yalnız kalmıştım. Geceleri nöbet tutan kocaları Arif, ahırın yakınındaki odasında uyuyordu. Tandır odasında oturmuş nakış yapıyordum, iki kadın da karşılıklı durmuş, tavan kirişine asılı yayığı sallıyorlardı. Aniden kadınlar arasında büyük bir kavgaya patlak verdi. Tek bir kocayı paylaşan bu iki genç kadın birbirlerini kısıyor ve ciddi bir sebep olmaksızın sık sık kavgaya tutuşuyorlardı. Erkeklerin yokluğunu fırsat bilen ve kocalarının yanda uyuduğunu unutan Kürt kadınlar, kudurmuş kısıraklar gibi birbirlerinin üzerine atılırken, vahşi çığlıklar atarak birbirlerini saçlarından yakaladılar.

Bunun üzerine kapı açıldı ve kocaları Arif, elinde bir bıçak, uykudan şişmiş gözlerle eşikte belirdi. Yırtıcı bir hayvan gibi, tek laf etmeden karılarından birinin üzerine saldırdı ve bıçağı göğsüne sapladı.

Korkuyla haykırarak kendimi dışarı attım; yardım çağırmaya koştum, Kürt ise arkamdan bağıyordu:

“Korkma! Fatma Hanım! Seninle işim yok!”

Nefesim kesilmiş halde, Mehmet Bey ve Cazo’nun ayaklarına kapandım ve yalvardım:

“Kurbanın olayım! Burada kalmak istemiyorum. Beni Khıvner’e götürün. Ben Kürt’üm!”

Yalvarışlarıma dayanamayan Mehmet Bey, Cazo’yu ikna etmeyi başardı ve Cazo o gece dönüş emri verdi.

Biraz sonra, zavallı kızın bir çarşafa sarılmış kan içindeki cesedini taşıdıklarını dehşetle fark ettim. Arif, karılarından birini öldürerek günlük kavgalarına son vermişti. Kimse biraz önce gerçekleşen cinayete önem vermemişti. Görünüşe göre, onlar için bu gibi suçlar olağandı.

Gece yarısına doğru, bu lanetli yerden ayrıldık. Hava zifiri karanlıktı. Kürtlerin elindeki fenerler tehlikeli ve dar patikaları güç

aydınlatıyordu. Ben, Mehmet Bey'in atında, arkasıındaydım. Dağın eteğine vardık ve ovaya girdik. Atını yavaşlatan Mehmet Bey alçak sesle Ermenice konuştu:

"Fatma kızım, sana çok acıyorum, çünkü daha çok toysun. Bak, yakarışlarına dayanamadım ve Cazo'yu seni Khivner'e götürmeye ikna ettim. Bilesin ki Hükümet seni sorgulamak ve kendi isteğınle Müslüman olduğumu görmek için Bitlis'e götürölmeni celbetti. Hükümet'ten korkumuz yok ama sana da güvenmiyoruz. Eğer çocukluk edersen ya da sözünde durmaz 'Ben Ermeni'yim!' dersen bil ki kindar Kürtler seni hayatta bırakmaz. Ama böyle yapmaz, ben Kürt'üm dersen seni Ermenilerden koruruz ve sağ salim köyümüze döneriz. İyi düşün, kızım. Hayatta kalmak istiyorsan söz ver, biz de ne yapacağımızı bilelim.

Hiç tereddüt etmeden cevap verdim:

"Beyefendi, hatalar yaptığım doğrudur. Gözlerim kör olmuştu. Lakin şimdi yanlış yaptığımı fark ediyorum, artık ruhum ve bednim Kürt'tür. Musa Bey'inki gibi bir evi nerede bulurum? Bir Ermeni çobana varacak kadar aptal değilim. Sultan'a, Vali'ye bile götürseler Kürt'üm, derim. Beni mahkemeye götürmeye korkmayın."

"Aferin kızım!" dedi Mehmet Bey, "İyi konuştun! Atını kırbaçladı ve adamlarına yüksek sesle türkü söylemelerini emretti. Grubun şarkıcıları, ellerini kulaklarının ardına koyarak ses verdiler. Dıloy- dıloy' ve 'lo-lo'larının yankısı dağlara, taşlara yayıldı. Günün ilk ışıklarıyla Khivner'e ulaştık.

Khıvner'e döneli on beş gün olmuştu. Mahkemeye çıkmam yönünde herhangi bir emir gelmemişti. Bu sessizlik beni korkutuyordu. Gece gündüz Tanrı'ya dua ediyor, bana bu imansızları kandıracak, güvenlerini kazanmamı sağlayacak gücü ve zekâyı bahşetmesini diliyordum. Özellikle de, söz verip durmama ve Mehmet Bey'in yöreklendirmelerine rağmen, beni Hükümet'e teslim etme fikrine karşı duran Cezahir'in güvenini... Cezahir günbegün rahatlıyordu. Hükümetin beni Bitlis'e çağırma kararından caymış olduğunu düşünüyordu.

Günler Hükümet'ten haber gelmeden akıp gidiyordu. Tamamen yatışan Cezahir, bir sabah erkenden, Mehmet Bey ve Mher'le, ganimetin bir kısmını Khıvner'e getirmek için Dakhdıgner'e doğru yola çıktı.

Cazo, gitmeden önce, bana göz kulak olmalarını, kadınlara ve hizmetlilere sıkı sıkı tembihledi.

Odama kapanmış, kara bahtıma ağlıyordum. Son günlerin endişeli bekleyişi, beni harap etmişti. Daha fazla dayanamayacağımı hissediyordum. "Yüce Tanrım, bahçivanımız Khazig'in ve Surp Ağperig'in vaatlerine ne oldu? Beni kurtaracak Belek Kürtlerine ne oldu? Ya Türk Hükümeti'nin emirleri?" Ben bu düşüncelere gömülmüşken hava karardı. Karanlığın çökmesiyle kandiller yakılmıştı. Aniden birçok atın dötrnala geldiği duyuldu, sesler kapımızın önünde kesildi. Kalbimin atışları hızlandı. Belek Kürtlerinin beni kurtarmaya geldiğini sandım. Hızla odamın kapısını açtım ve tek kelime edemeden merdivenin başında kalakaldım. Evin içinde büyük kargaşa vardı; gelenlerin kim olduğu bilinmiyordu.

Çok geçmeden, avlu on, on beş kadar sarıklı şeyhle doldu.

Hizmetkârlarının yardımıyla atlarından indiler ve saygıyla salona buyur edildiler. Gelenlerin, Muş'un ünlü dini lideri Hacı Tayyib ve ona eşlik eden fakihleri olduğunu öğrendim.

Şeyh'in sesini duydum, hizmetlilere soruyordu:

"Cezahir Bey nerede? Mehmet Bey burada mı?"

Hayal kırıklığı içinde odama çekildim ve kapıyı kapadım. Yarım saat sonra kapım çalındı. Titreyerek açtım. Leyla Hanım, suratı allak bullak bir halde girerek şöyle dedi:

"Fatma, çabuk! Seni saklamam lazım. Hacı Tayyib Hükümet adına seni görmeye gelmiş. Cezahir Bey, yokluğunda seni kimseye göstermemem için kesin emir vermişti. Al başına belayı!"

Olup biteni anlayıp çabucak cevap verdim:

"Leyla Hanım, neden korkuyorsun? Ne diye bu hale düştün? Cezahir Bey ve Mehmet Bey burada olsaydı beni bu Şeyh'e mutlaka gösterirlerdi. Beni nereye götürürlerse götürsünler Kürt'üm diyeceğim diye onlara yemin ettim. Korkma. Beni saklaman için hiçbir neden yok. Bu odada kalacağım."

Dediğini yapmayacağımı anlayan Leyla gözyaşlarına boğuldu ve yalvarmaya başladı:

"Fatma! Cezahir'den korkuyorum! Eğer vazifemi yerine getirmediğimi öğrenirse beni öldürür. Küçük çocuğumun hatırı için, kalk, inelim."

Hem zavallı kadının gözyaşlarına dayanamadığımdan, hem de diyecek başka bir şey bulamadığımdan onu izledim. Merdivenden inmek üzereydik ki salonun kapısı açıldı ve uzun beyaz sakalı ve elinde siyah tespihiyle yaşlı Şeyh önümüzde belirdi.

Bu gerçekten de Hacı Tayyib'di. Donakalmıştık, adım atmaya cesaret edemiyorduk. Şeyh bana bakarak fakihlerine döndü ve şöyle dedi:

"Kharslı Miro'nun kızı neredeymiş, bir bakın."

Leyla Hanım'ın işaret etmesine aldırmandan yaşlı Şeyh'e yaklaştım. Eğildim, elini öptüm. Hacı Tayyib olacakları tahmin etti ama emin olmak için yine de sordu:

"Miro'nun kızı bu mu?"

Leyla Hanım başıyla onayladı. Bunun üzerine Şeyh elimden tutarak beni salona götürdü. Leyla da arkamızdan gelmişti.

Biraz sonra, Şeyh'in emriyle, Musa Bey'in diğer karıları da salona geldi. Şeyh'in elini öptüler, selamın ardından, saygıyla duvarın kenarına dizildiler.

Yaşlı Şeyh beni divana, kendi yanına oturtup yüksek sesle sorgulamaya koyuldu:

"Kızım, baba evine, burada mutlu olmadığın ve kaçmak istediğin haberini ilettiğin doğru mu?"

Hazırlıksız yakalanmıştım, heyecanım cevap vermeme engel oluyordu. Yine de tüm gücümü topladım, Kürtçe şöyle dedim:

"Hacı Efendi, eğer sizin de uzağınızda bir kızınız olsaydı onun için endişelenmez miydiniz? Annem beni merak ediyor. Bu suç mudur? Annem Ermeni'dir, ben Kürt'üm. Kaçmak istediğim yok, halimden memnunum. Yalan haberler yayanları asın!"

"Aferin kızım, akıllıca konuşuyorsun" dedi Şeyh elini başımın üzerine koyarak. Musa Bey'in dört karısına dönüp sordu:

"Hanımlar, bu kız hakkında ne düşünürsünüz? Doğru mu der? Çekinmeden söyleyin."

Musa Bey'in karıları bir an birbirlerine baktı, sonra Şehzade konuştu:

"Hacı Efendi, bu kız yalan söylemiyor. Artık Kürt olduğuna eminiz."

Hacı Tayyib, memnun, "Bu kıza itimatınız tamsa, size onu Sultan'ın emriyle Bitlis'e mahkemeye götürmeye geldiğimi bildiririm" dedi. Kadınların yüz ifadelerinin değiştiğini görünce ekledi: "Korkmayın. Musa Bey kardeşimdir. Cezahir de oğlum. Bu evi kendi evim gibi gördüğümden haber vermeden geldim. Bu kıızı da mahkemeye öz kızım gibi götüreceğim. Bir hafta bende kalacak, sonra geri gönderirim."

Herkesin güvenini kazanmak için tekrarladım:

"Hacı Efendi, Sultan da gelse, Vali de gelse, ben buradan Cezahir Bey'in onayı olmadan çıkmam."

Hacı Tayyib gülümsedi. Elini başımın üstüne koydu:

“Peki kızım. Bunu daha sonra düşünürüz. Şimdi hepiniz işinizi başına dönün.”

Şeyh, Musa Bey’in ev ahalisi için yabancı değildi. Çok eski bir dosttu ve Musa Bey’i Hükümet’in soruşturmaları esnasında daima korumuştı.

Bütün bunlar, beni Bitlis’e götürmek yönündeki teklifinin zavallı kadınlar arasında büyük tedirginlik yaratmasına engel değildi. Musa Bey ve Cezahir’in üzerlerinde yarattığı büyük korku yüzünden, bu fikre razı olamıyorlardı. Musa Bey’in en yaşlı karısı Şehzade, gece yarısı Cezahir’i uyarması için Khıvedig’e gizlice bir uşak yollamayı başardı.

Ertesi gün öğleye doğru Mehmet ve Cezahir Bey’ler etekleri tuşmuş bir halde Khıvner’e koştu. Cazo doğruca odama çıktı. Zincirinden boşanan vahşi bir hayvan gibi, tehditkâr bir şekilde haykırdı:

“Söyle! Seni Hacı Tayyib’in karşısına kim çıkardı?”

Dehşete düşmüş, duvara yapışmıştım, cevap vermeye cesaret edemiyordum. Öfkeyle elini hançerine attı ve bağırdı:

“Konuş... yoksa...”

Korkuyla bağırdım:

“Kimse! Hacı Tayyib kendiliğinden beni aramaya çıkmıştı ve buldu.”

Cazo hançerini bıraktı ve Hacı Tayyib’e sövmeye başladı. Hafifçe nefes aldım ve usulca ekledim:

“Neden kızılıyorsun? Senin iznin olmadan Bitlis’e gitmeyi reddettim. Bana inanmıyorsan kadınlara sor.”

Sözlerim Cazo’yu sakinleştirdi. Alnındaki teri sildi ve Hacı Tayyib’in onu beklediği salona geçti.

Odamda, büyük Şeyh ve beyler arasındaki sürekli yükselen bağırış çağırış kalbim çarparak dinliyordum. Cazo ayak diriyor ve gidişime karşı çıkıyordu. Musa Bey ile dostluk bağını hesaba katan Hacı Tayyib güç kullanmak istemiyordu. Bu yüzden, Cezahir’i ikna etmek için gidişini kırk sekiz saat erteledi.

Bu iki gün boyunca Hacı Tayyib beni bir çocuk gibi kolunun altına aldı. Başımı okşayıp beni ikna etmeye çalışıyor, bana nasi-

hat ediyordu. Muhammed Peygamber'e kadar geriye gidiyor, Musa Bey'in soyuna övgüler diziyor, Cezahir'in yakışıklılığını ve zenginliğini göklere çıkarıyordu.

Hacı Tayyib bana, sorgu sırasında mahkemeye ne cevap vermem gerektiğine dair bilgi veriyordu. Musa Bey'in babamın evine saldırmadığını, evi yağmalamadığını, beni de kaçırmadığını, Cezahir'in sevdasından baba evinden Khivner'e kendi isteğimle kaçtığımı söylemem gerekiyordu. Sonra saatler boyunca bismillah çekiyor, bir şeylere söz verdiriyordu. Kaygı içinde, sürekli soruyordu:

"Kızım, sözünde duracak mısın?"

Başımla onaylıyordum, ihtiyarın da içi rahatlıyordu.

Gitmeden önceki gün, Hacı Tayyib ev halkından her yaştan erkeği yanına çağırırdı. Durumun vahametini anlattı ve beni ona emanet etmeleri için yeniden bastırdı.

"Aksi takdirde" diye ekledi, "Hükümet güce başvurur."

Odamda yalnız başıma, sabırsızlık içinde verecekleri kararı bekliyordum. Kötümser düşünceler bana işkence ediyordu. Kendi kendime, şu an beni ortadan kaldırmaya karar verseler, kimse Ermeni olarak öldüğümü bilmeyecek, diyordum.

Sonunda Cezahir yanıma geldi. Kaygılı ve hoşnutsuz bir ses tonuyla konuştu:

"Yapacak bir şey yok! Sultan'ın emri üzerine Bitlis'e gitmen gerek."

Sevinç ve heyecan dilimi felç etmişti. Neşemi açık ederim diye korkup, cevap vermeye cesaret edemedim. Sessizliğime şaşırان Cazo yüzüme dikkatle bakarak, tehditkâr bir tavırla ekledi:

"Ben de Bitlis'e, sana göz kulak olmaya geleceğim. Bana ihanet edersen vay haline!"

Musa Bey'in evindeki bu son gece boyunca ne Cazo'nun ne de benim gözüme uyku girmişti. Kürtoğlu, içini kemiren şüpheyle sabaha dek yaralı bir aslan gibi homurdanıp inledi. Bana gelince, korku içinde, Musa Bey'in evindeki son ıstırap gecemi geçirdim.

Ertesi gün, çarşamba sabahı erkenden Leyla odama geldi:

“Fatma, bu öğleden sonra Hacı Tayyib’le Bitlis’e gitmen gerek. Bir an önce yıkan da hazırlan.”

Kulaklarıma inanamadım. Mutlu ama afallamış vaziyette oracıkta dikilip kaldım. Tereddüt ettiğimi gören Cazo beni cesaretlendirdi: “İnip hazırlan. Korkma. Ben de senle geleceğim.”

Leyla’yla tandır odasına indiğimizde ekmekçi Reyhan’la burun buruna geldik. Ermeni kadın nur yüzüyle beni selamlayınca ruhum güven ve neşe doldu. Banyomu Reyhan’ın yaptıracak olması ne mutlu bir tesadüftü! Sıcak su çoktan hazırды. Leyla çıkınca sormak için fırsat buldum:

“Reyhan Teyze, beni Bitlis’e götürdükleri doğru mu, yoksa öldürecekler mi?”

“Kızım, mahkemeye gittiğini kendi kulaklarımla duydum. Hiç bir şeyden korkma. Tanrı merhametlidir. İnşallah kurtulacaksın.”

Sevincimden iki bilezik çıkarıp ona armağan ettim. Elini öptüm, ama hemen sonra üzüntüyle ekledim:

“Reyhan Teyze! Eğer beni öldürürlerse, iki şahidim var: Gökte Tanrı ve burada sen. İnan ki Ermeni’yim ve Ermeni olarak öleceğim.”

Zavallı kadın eliyle ağzımı kapadı, en ufak bir şüphe bile duysalar Kürtler evini başına yıkabilirdi.

Maalesef onunla daha fazla konuşamadım.

Tandır odasında gelgitler başlıyordu. Kadınlar yemek hazırlığı yapıyordu. Yan odada Reyhan ve Leyla beni giydirdi. Yeni gelin gibi süslemişlerdi. Yüzüm kalın beyaz kumaşlarla örtüldü. Yemek bitmişti; avludan, eyerlenmiş atların kişnemeleri duyuluyordu.

Birkaç güne kadar geleceğime inanan ev halkına veda ettim. Bana içtenlikle ilgi göstermiş olan ve aramızda sıkı bir bağ kurduğumuz cana yakın Leyla'dan ayrılırken gözyaşlarımı tutamadığımı itiraf etmeliyim. Yola çıkmak için atlara bindiğimizde saat öğleni geçmişti. Toplamda yirmi beş kişiydik. Mehmet Bey ve Cezahir Bey bize eşlik ediyorlardı. Benim için cehennem olan, Musa Bey'in lanetli evine son bir bakış attım, oraya canlı dönmemeye kararlıyım.

Beyaz bir atın üstünde, yüzüm kalın kumaşlarla kaplıydı, etrafımı zar zor görebiliyordum.

Khıvner ve Bitlis'in arası, yürüyerek bir buçuk gün sürer. Akşam olduğunda, geceyi geçireceğimiz Godni denen köye vardık. Ertesi sabah şafak vakti, Bitlis'e doğru yola çıktık. Bu apaydınlık temmuz sabahında, ovada hızla ilerliyorduk. Hafif ve hoş kokulu bir güney rüzgârı çarşafımı titretiyor ve yanaklarımı okşuyordu. Her fırsatta gizlice çarşafımı kaldırıp etrafıma bakıyordum.

Uçsuz bucaksız düz bir kırsal, sıcak güneş, her yerde otlar ve çiçekler; yol boyunca, buğday tarlaları denizi ve altın başak dizileri. Uzakta, yamaçlarında üzüm bağlarının gölgesinde uyuklayan tepeler...

Akşamüstü, Bitlis'e doğru ana yola bağlandık. İlerledikçe küçük hacimli kervanlarla daha sık karşılaşıyorduk, yolcuları bize merakla bakıyordu.

Hacı Tayyib, yol boyunca benim civarlarımdan ayrılmadı. Durmadan soruyordu:

"Kızım, sözünde duracak mısın? Bak söylüyorum, Allah'ın tek olduğu gibi söz de tektir."

Şeyh'in sözlerini mecburiyetten tekrarlarken şöyle düşünüyordum: "Tek söz vardır, tek Tanrı vardır, o da Ermenilerin Tanrısıdır!"

Cezahir, kaygılı ve suskun, beni takip ediyordu. Bitlis'e iki saat mesafedeki Morkhakhan köyüne vardığımızda Hacı Tayyib, Cezahir'i yanına çağırarak geri dönmesi için ikna etmeyi denedi, şehre kadar gitmesi ihtiyatsızca olacaktı. Ama Cezahir, kaşlarını çatmış ayak diriyor, çark etmek istemiyordu. Mehmet Bey araya girdi:

“Cazo, oğlum, Hacı Tayyib haklı. Senin için şehre girmek tehlikeli. Rahat ol ve geri dön. Ben senin yerine giderim.”

Endişeden ne yapacağını bilemeyen Cazo yanıma gelerek moralimi yükseltmeye girişti:

“Fatma, korkma, amcam benim yerime sana göz kulak olacak. Seni sağ salim eve getirecek. Selametle.”

Başımla onayladım. Cazo atını kırbaçladı ve ardında bir toz bulutu bırakarak gözden kayboldu.

Biraz ilerlemiştik ki Bitlis'ten gelen, sığır ve eşeklerin çektiği bir kervana rastladık. Bunların, alışveriş sonrası köylerine dönen Ermeni kıyafetli köylüler olduğunu fark edince büyük bir coşkuya kapıldım. Ermeni olduğumu bağırmamak için kendimi zor tuttum. Ama aniden, bu köylülere yüzümü gösterip kendimi tanıtmaya fikri aklımı cezbedi. Yavaşlatmak için atımın dizginlerini çektim. Ermenilerin sığırlarıyla bizim atlar yolun daraldığı noktada birbirine karışmıştı. Büyük patırtı koptu!

Köylüler “Ho-ho!” diye bağırarak, ellerindeki değneklerle hayvanları böğründen itelerken, Kürtler de bu hayhuy içinde ürken atlarını zapt etmeye çalışıyordu. Cazo da gitmişti, kimsenin bana dikkat ettiği yoktu. Fırsattan istifade yüzümü açtım, Ermeni kadınlar önümden geçerken ardı ardına hızlıca birkaç kere haç çıkardım. İçlerinden biri şaşkın şaşkın bana baktı. Tekrar yüzümde haç çıkardım ve çarşafımı örttüm. Kervan geçti. Heyecandan titreyerek tüm yol boyunca bu Ermeni kadının beni tanımış olup olmadığını düşündüm.

Sonradan, bu kadının, arkadaşlarına benim haç çıkardığımı anlattığını, hepsinin de tek bir ağızdan bağırarak olduğunu öğrendim:

“Surp Garabed! Gördüğün Kürt kadın Gülo'dur, Musa Bey'in kaçırdığı, Miro Usta'nın kızı. Haberi hemen babasına götürelim.”

Güzel bir tesadüf eseri, Muşakhşen köyünden amcamın torunu Krikor da bu kervanda bulunuyormuş. İsmimi duyunca, sığırlarını arkadaşlarına emanet edip Bitlis'e dönmüş. Nerede durduğumuzu ve benim atlıların arasında olduğumu öğrenmeyi başarmış. Gece yola çıkmış. Nefes nefese babamın köyüne varıp bağırmış:

“Hey! Beceriksizler! Ne bekliyorsunuz? Kürtler Gülo’yu Bitlis’e getirmiş. Çabuk olun, gidip sahip çıkın!”

Alacakaranlıkta Bitlis’e vardık. Hacı Tayyib’in öğüdü üzerine, Mehmet Bey de geceyi bir akrabasında geçirmek üzere bizden ayrıldı. Gideceği esnada yanıma geldi:

“Fatma, kızım, hoşça kal. Verdiğin sözü unutma. Hacı Tayyib sana göz kulak olur. Cesaretini kaybetme. Ermenilerden korkma. Birkaç güne bizimle Khıvner’e döneceksin.”

Yolumuza devam ettik ve Türk⁷ mahallesinde, büyük bir bina-
nın önünde durduk. Bu, Bitlis’in en önemli şeyhlerinden birinin
eviydi. Atlardan indik. Kapı açıldı, aceleyle içeri alındım. Hacı Tay-
yib ve fakihleri beni takip ediyordu. Türk kadınlar etrafımı sardı ve
beni nezaketle salona buyur ettiler.

Yemekten sonra, evin ve civardaki evlerin Türk kadınları bana
ahlak dersi vermeye giriştiler. İslam’ın güzelliklerinden bahsettiler,
mahkeme karşısına çıktığımda yanılığa düşmememi, Ermeni oldu-
ğumu söylemeyi aklımdan bile geçirmememi, aksine kendi arzumu
ve tereddütsüz olarak Müslümanlığa geçmiş olduğumu söylememi
öğütlediler. Sonunda da tehditkâr bir tavır takındılar:

“Eğer aleyhimizde konuşursan, vay haline, Hanım!”

Beni saatlerce bunaltmışlardı. Sabrım tükenmeye başlamıştı:

“Yeter artık! Beni rahat bırakın! Benim Musa Bey’in evinden
bir kadın olduğumu unutuyorsunuz!”

Gecenin yarısı geçip gitmişti. Kadınların hepsi gitti. Yalnız kal-
dım. Kaygılar ruhumu kapladı. “Göklerin Tanrısı, burada uzun
süre kalacak mıyım? Beni ne vakit mahkemeye götürecekler? Ailem
ve milletim beni kurtarmaya gelecek mi?”

Gecem de kara düşünceler ve kâbuslarla doluydu.

7 Anlatının farklı yerlerinde de görülebileceği üzere, Gülizar’ın ağzından
konuşan yazar, kimi zaman “Kürt” yerine “Türk” adını kullanabiliyor. Burada
Türk, “Ermeni olmayan”ları, Kürtleri de içine alarak Müslümanları genelleyen
bir kimliğe dönüşüyor.

Ertesi sabah, gözümü yeni açmıştım ki çirkin, çiçekbozuğu suratlı, sarıklı bir molla elinde Kuran'la içeri girdi.

Gelen, buraların sahibi Şeyh Abdullah'tı. Bitmek tükenmek bilmez Bismillahlar'dan sonra yanıma oturdu; Kuran'dan ayetler okuyup bana tekrar ettirmeye koyuldu. Müslüman kalacağıma yemin etmek zorunda kaldım. Saatler boyunca içimi daralttı. Sonunda bu Şeyh de bir önceki gece Türklerin yaptığı gibi tehditler savurarak gitti.

Tam biraz dinleniyordum ki iki kadın odaya girdi:

"Hanım, annen aşağıda. Vali'nin izniyle seni görmeye gelmiş."

Bu beklenmedik haber üzerine neredeyse bayılıyordum. Ne kadar heyecanlandığımı fark eden acımasız Türkler beni uyardılar:

"Annemi görünce ağlarsan ya da Ermenice konuşursan bil ki ikinizi de öldürürler!"

Korkudan titriyordum. Bahtsız annemin yüzünü bu kadar erken görmeyi beklemiyordum. Kendime hâkim olabilecek miydim, ağlamadan, koşup kollarına atılmadan yapabilecek miydim?

Ağlayarak Türklere cevap verdim:

"Annemi görmek istemiyorum."

Kadınlar uzaklaştı ama geri gelmeleri çok sürmedi.

"Hanım, valinin emridir. Annemi görmek zorundasın."

Tehditlere yeniden başlıyorlardı ki canıma tak etti:

"Madem ki valinin emri, annem de beni görmeye gelmiş, size laf düşmez. Bana sütünü vermiş bir kadına karşı alacağım tavrı ben daha iyi bilirim."

İnsanüstü bir gayretle gücümü topladım. Tanrı'dan yardım istedim. Odadan çıktım. Merdivenin başına vardım ve dehşet için-

de olduğum yerde durdum: Çok sayıda Türk avluya yığılmış, bana kötü kötü bakıyorlardı. Yapacağım en ufak ihtiyatsız açıklamanın, en ufak bir yanlış adımın, onları kıskırtıp annemin ölümüne sebep olacağını hissettim.

Bu sarsılmışlıkla merdivenden düşmemek için, tüm büyük azizlerimizi yardıma çağırarak korkuluğa tutundum ve merdivenleri usulca indim. Gözlerimi avluyu dolduran kalabalığa dikmiştim.

Birden annemi gördüm: Baştan aşağı siyahlar içindeydi. Kollarını göğsünde kavuşturmuş, kurt sürüsünün içine düşmüş bir kuzuyu andırıyordu. Dehşete düşmüş şekilde dört bir tarafına bakıyordu.

Bacaklarım yalpaladı. Gözlerim karardı. Son basamağa geldiğimde, bir adım daha atacak halim kalmamıştı. Bir elimle korkuluğa yapışmış, donmuş kalmıştım.

Beni görünce annem acı dolu bir çığlık attı. Ağlayarak bana koştu ve Ermenice sızlandı:

“Aman kızım! Kör olaydım.”

Beni kucakladı. Konuşamıyor, hareketsiz ve sessiz, öylece duruyordum. Ama Türklerin homurtularının giderek yükseldiğini görünce yavaşça annemi itecek ve kayıtsız bir şekilde Kürtçe konuşacak cesareti buldum.

“Anne, neden ağlıyorsun? Ben çok iyiyim. Beni gelin vermek için Musa Bey’in evinden daha iyisini hayal edebilir miydin? Doğru, sen Ermeni’sin ben de artık Türk’üm. Ama sen annemsin. Aramızdaki husumeti giderdiğimizde beni görmeye gelirsin.”

Bu sözleri işitip mermer kadar donuk olduğumu da fark eden annem, sonsuz bir ümitsizliğe gark oldu. Elleriyle başına vurarak kötü talihine lanet etti. Gözlerine inanamıyordu. Böyle konuşan onun Gülo’su muydu? Kürtlerden nefret eden, Kürt çalışanların kullandığı tabakları ve kaşıkları kıran? Duygusal yanıma hitap edip aklımı başıma getirmek istedi. Ağlayıp yalvararak yeniden yanıma yanaştı:

“Yazık kızım! Alnını mesheden kutsal yağı ne çabuk unuttun. Üç aydır, bütün sülalemiz yastadır. Bahtsız Gülo, yalvarırım Ermeni olduğunu söyle, ama şayet Kürt’sen, kızım, ölesin daha iyi!”

Bu sözler keskin bir bıçak gibi göğsüme saplandı, kalbimi deldiler. Annemin ne dediğini Türkler anladı mı bilmiyorum. Birden, öfkeyle atıldılar, anneme hakaret ederek, tehditler savurarak seslerini yükselttiler:

“Git buradan.”

Ama bakışlarını üzerime dikmiş olan cesur annem yerinden kıpırdamadı. İçinde bulunduğu tehlikeyi sezerek onu bir an önce göndermek istedim. İnsanüstü bir çabayla, Kürtçe konuştum:

“Git anne, ben Türk’üm.”

Bu beklenmedik cevap Türklerde büyük memnuniyet yarattı. Mutlulukla haykırdılar:

“Aferin, kızım! Aferin, küçük hanım!”

Tüm bu kargaşanın içinde, reddedilen çaresiz annemin kapıya doğru yöneldiğini gördüm. Eliyle başına vuruyordu. Göğsünü dövüyordu. Bana beddua ediyordu:

“Ne talih ne mutluluk göresin! Emdiğin süt burnundan gelsin. Kız, beni ne dertlere koydun!”

Kalbim acıyordu. Ona, “Yeter anne, ben Ermeni’yim,” diye bağırarak üzereydim.

Düşünecek zamanım olmadı. Annem aniden gerisin geri döndü. Tüm tehlikeyi hiçe sayarak bana sarılmak için koştu ve ağlayarak konuştu:

“Gülo, canım, kutsal yağın aşkına! Kutsal inancını inkâr etme!”

Daha fazla dayanamadım. Hızla annemin elini yakaladım, iyice sıktım ve alçak sesle mırıldandım:

“Anne, ben Ermeni’yim; imkân bulursan yeni bir izin almaya çalış, birbirimizi yalnız görebileceğimiz şekilde gel. Şimdi git, yoksa ikimizi de öldürecekler!”

Onu tekrar ittim ve Kürtçe bağırdım:

“Yetti artık! Git be kadın!”

Annem sonunda anladı. Derin bir iç çekti ve benden uzaklaştı. Bununla birlikte, şüphe çekmemek için bana beddua etmeye devam etti ve Türklerin gözdağı veren çılgınlıklarının arasında, kendini Şeyh’in evinden dışarı atmayı başardı.

Annem çıkar çıkmaz Şeyh'in kadınları üzerime çullandı, anne me buz gibi davrandığım için beni kutladılar, pohpohladılar:

"Aferin, küçük hanım! Bu utanmaz kadını göndermekle çok iyi yaptın. Artık mübarek dinimizi gerçekten kabullendiğine inanıyoruz."

Bunları söylerken, koluma girip beni yukarı çıkardılar ve odamda yalnız bıraktılar.

Bitkin bir halde kendimi yatağıma attım. Gerilmiş sinirlerim boşaldı; bunca zaman içimde tuttuğum duygular sel oldu, saatler boyunca ağladım ve yüreğimi boşalttım. Ne kadar zaman geçti bilmiyorum, aniden kapı açıldı, Şeyh'in karılarından en büyüğü içeri girdi. Ciddi bir sesle konuştu:

"Hanım, annen Vali'nin emriyle tekrar geldi, seni yalnız görmek istiyor. Gel, inelim."

Sersemleyip kaldım. Annem, beni ikinci kez görme iznini nasıl bu kadar çabuk alabilmişti? Bir kere daha ıstırabına, gözyaşlarına, ağlayıp sızlanmalarına nasıl dayanabilecektim?

Kalbim çarparak Şeyh'in karısını izledim. İnerken, avluda kimsenin olmadığını fark ettim. Sadece kapının ardına yapışmış kalabalığın uğultusu duyuluyordu. İki nezaret polisi beni bekliyordu. Beni evin arka tarafındaki, bahçeye bakan bir odaya götürüp kapıyı üzerime kapadılar.

Annem divana kıvrılıp oturmuştu. Beni görünce koşup sarıldı. Neyse ki, çatı penceresinden bizi gözetleyen şeytani gözleri saptayabilmiştim. Uzağımda durması için bir işaret gönderdim. Zavallı kadın derin bir iç çekip divanın ucuna oturdu. Ben de oturdum. Kendime zor hâkim oluyordum: Kendimi canım annemin kucağına atmak, onu tüm kalbimle öpmek istiyordum. Titreyerek sordum:

"Neden yastasın? Evde kim öldü?"

Annem ağlayarak, büyükbabam Apo Egop'un evimize saldırdıkları gece, çatı penceresinden ateş eden Kürtler tarafından öldürüldüğünü anlattı. Bizi savunan birçok cesur kişi de yaralanmıştı. Bugün hâlâ bakıma ihtiyaç duyuyorlardı. Kürtlerin kapıya dek benimle birlikte sürüklediği ve acımasızca dövdüğü, amcamın karısı Khudo

(Dado) ise bir mucize eseri ölmemiş, ama kafasına aldığı darbeler neticesinde kör olmuştu. Kısa kesmek için annem şöyle devam etti:

“Gülo, olan oldu. Düşünme artık. Biz ölenlerimizi çok uzun zaman önce unuttuk. Artık gece gündüz yalnız senin için kaygılanıyoruz. Kürtler dört başı bayındır evimizin alınına kara çaldılar, şerefimizi ayaklar altına aldılar. Milletimiz, evimiz, köyümüz seni ve soyumuzun şerefini kurtarmak için çalışıyor. Canım Gülo, üç yıl seni helal sütümle besledim. Senin için bebeğimi bir yana bıraktım, Bitlis çöllerinde koşarım. Gülo, kutsal yağın aşkına bizi inkâr etme, dininden asla feragat etme. Evimizin ve milletimizin şerefini üstte tut. Hiçbir şeyden korkma. Tüm Ermeni milleti sen korumak için ayakta.”

Alçak sesle cevap verdim:

“Anne, korkma. Ölene dek Ermeni kalacağım ama bırakın doğru bildiğimi yapayım. Mahkemeye hangi gün ve saatte götürülmem gerektiğini çok iyi öğrenin ki, yardımına gelebilesiniz. Ermeni olduğumu öğrendiklerinde Kürtler beni öldürür, adım gibi biliyorum. Ah! Sana yalvarırım, eğer hayatta kalamazsam beni köyümüze götürüp büyükbabamın yanına gömün.

Annemin gözlerinden mütemadiyen yaşlar boşalıyordu. Kalbim sıkışıyor, elim ayağım güçten kesiliyordu. Konuşma uzadıkça, bizi pencereden izleyen Türklerin sayısı artıyordu. Görüşmeyi uzatmak ihtiyatsızca ve tehlikeli olurdu, annemden daha fazla oyalanmadan bu lanet yerden gitmesini ve Türkleri kandırmak için, ayrılırken bana beddua etmesini istedim.

Kalktım ve anneme veda etmeden, kayıtsızca kapıya doğru ilerledim, o da beni takip etti. Kapıya geldiğimizde önce biraz yalvarıp yakardı, ardından, dudaklarından beddualar dökülerek odadan çıktı.

Bana üç yıl gibi gelen üç gün geçti. Mahkemeye çıkmam konusunda tek kelime edilmedi. Sabrımın sonuna gelmiştim. Evdeki kadınlardan çok sıkılmışımdı. Nefes almama bile izin vermiyorlardı. Gece gündüz peşimde, bana ders veriyor, Ermeniler ve annem hakkında rezil hakaretlerle beni yaralıyorlardı. Dördüncü gün, bir perşembe (Surp Krikor Lusavoriç günü) Hacı Tayyib'le birlikte mahkemeye gitmek için hazırlanmamı söylediler.

Kadınlar beni giydirmeye ve bezemeye başladılar. Akşama doğru, Hacı Tayyib'le ata bindik. Birkaç şeyh de bize eşlik ediyordu. Çarşıdan geçtik ve büyük bir binanın önünde durduk. Attan inip merdivenleri çıktık. Bizi, silahlı kolluğun kapısında nöbet beklediği dava salonuna götürdüler.

Etrafım şeyhlerle çevrilmiş halde ilerledim. Biri, tatlı bir sesle, oturacak yer gösterdi.

Etrafıma bakmak için yüzümdeki kalın çarşafı yarı yarıya kaldırdım. Karşımda bir koltukta oturan Bitlis Valisi Ethem Paşa'nın suratından sinsî ve riyakâr bir gülümseme yansıyor. Yakınında unvanlarına göre yüksekte alçağa doğru sıralanmış olarak Türk devlet görevlileri oturuyordu. Dehşet içinde, salonda tek bir Ermeni'nin olmadığını fark ettim. Tanrım, annem nerede? Milletimin önde gelenleri nerede? Neden gelmemişler? Beni dinleyecek tek bir Ermeni bile bulunmayacak mıydı? Bundan sonra ölsem de fark etmezdi! Milletim ve annem beni terk mi etmişti? Tek bir hemşehrimin bile salonda bulunmadığı durumda, sorulacak sorulara cevap vermemeye karar verdim.

Birkaç dakika geçti. Derin bir sessizlik hüküm sürüyordu. Vali'nin sesi duyuldu:

“Kızım, buraya Sultan’ın emriyle getirildin. Gözün korkmasın, sorularıma rahatça cevap ver. Musa Bey seni zorla mı aldı yoksa onun evine kendi isteğiyle mi vardın?”

Cevap vermedim. Başım eğik, Ermenilerin gelişini bekliyordum. Sadece kalbimin atışını ve duvar saatinin tik taklarını duyuyordum. Vali devam etti:

“Kızım, neden cevap vermiyorsun? Musa Bey seni nasıl evine götürdü, söyle.”

Yüce Tanrım, ne yapsam? Çaresiz ve kifayetsiz, kafamı kaldırıp alçak sesle söze başladım:

“Vali Efendi, Musa Bey’in, yanında yüz elli Kürt’le gece vakti babamın evine saldırdığını, akrabalarımı öldürdüğünü, malımızı yağmaladığını, beni kaçırıp zorla Khivner’e götürdüğünü siz de biliyorsunuz, Allah da biliyor.”

Sözler ağzımdan çıkmıştı ki arkamdan Hacı Tayyib ve adamlarının hayret dolu nidalarını duydum. Hacı Tayyib araya girdi:

“Vali paşa, bu kızın kafası karışıyor, soruyu yanlış anladı, şaşırdı.”

Herkes tarafından terk edilmiş, sahipsiz ve korumasız, kendimi kaybolmuş hissettim. Hıçkırıklarımı ve göz pınarlarımda biriken yaşların akmasını güçlükle engelledim. Ne yapacağımı bilemeden, önünde iki silahlı muhafızın heykel gibi hareketsiz durduğu kapıya doğru son bir göz attım. Arkamda korkutucu Hacı Tayyib oturuyor, önümde, az önceki yalandan gülümsemesi kaybolmuş olan vali duruyordu. Verdiğim cevap, düzenbaz Vali’nin hoşuna gitmemişti; öfkeli bir havayla zabıt katibine eğildi ve birkaç kelime fısıldadı.

Vali benim tarafıma dönüp kendince iyi yürekli bir tavır takınarak sordu:

“Söyle kızım, sen Ermeni misin, Türk mü?”

Gözlerimin önünde ölüm, cevap verdim:

“Vali Efendi, bedbahtlığımın sebebi Ermenilerdir, buraya bir Ermeni getirmediğiniz müddetçe buna cevap vermeyeceğim.”

Vali şaşkın:

“Kızım, burası hukukun ve adaletin mabedidir. Ben burada

Türk'ü temsil ettiğim kadar, Ermeni'yi de temsil ediyorum. Korkma. Konuş. Ermeni misin, Türk mü?"

Anbean çöken karanlıkla korkum büyüyordu. Her tarafta beni yiyip bitiren şeytani bakışları hissediyordum. Vereceğim cevabın çok ağır bir bedeli olacağını biliyordum. "Kurban olayım Surp Garabed! Beni koru! Beni esirge! Yardımına gel!"

Vali'nin sabrı tükeniyordu. Sesini yükseltti:

"Geç oluyor, çabuk ol, son kez soruyorum: Kızım, Ermeni misin, Türk mü?"

Tüm vücudumu titreme ve ateş aldı, ecel terleri döküyordum, Vali'nin sesi kulaklarımda çınlıyordu: "Ermeni mi, Türk mü?" Gözlerim kararıyordu, tüm ümidimi kaybetmiştim, cevap vermeye mecburdum:

"Vali Efendi, ben..."

Donup kaldım. Dışarıda şiddetli bir patırtı kopmuştu. Annemin yakınan sesini net bir şekilde tanıdım. Ağlıyor ve içeri girmesini engelleyen kolluğa yalvarıyordu:

"Gözüm kör olsun! Kızımı getirmişler, zorla Türk yapıyorlar! Bırakın, çıkayım! Size yalvarıyorum. Allah aşkına!"

Annemin sesi beni hayata döndürdü. İnsanüstü bir çabayla, bayılıp düşmemek için sandalyeye tutundum ve Vali'ye doğru döndüm:

"Dışarıda ağlayan kadın annemdir. Neden girmesine izin vermiyorsunuz? Ermeni de olsam, Türk de olsam, o kadın annemdir. Beni Şeyh'in evinde de görmeye geldi. Sonucu ne oldu? Lütfen, Vali Efendi, girmesi için emir verin."

Derin bir sessizlik anı izledi. Yalnızca annemin ağlamaklı sesi salonda çınlıyordu: "Bırakın çıkayım!"

Sonunda Vali annemin girmesine izin vermeleri için emir verdi. Zangır zangır titriyordum. Gözlerim kapıya sabitlenmişti. Annem girdiği anda kalbim yırtılırcasına bağırdım: "Aman! Anne! Ben Ermeni'yim, Ermeni olarak öleceğim!" Ona doğru koşup, kollarında düşüp bayıldım. Beni kucağında tutan annem Vali'nin ayaklarına kapanıp yalvardı:

“Paşa Efendi, kızımı kurtar!”

Görevi suiistimalle suçlanmaktan çekinen vali, Ermeni olduğu-
nu görünce beni anneme teslim etmeye söz verdi.

Kendime geldiğimde hâlâ annemin kollarındaydım, beni öptü
ve ağlayarak konuştu:

“Gülo’m, sana kurban olayım, korkma, kurtuldun!”

Türk zabıt kâtibi başıma su serperken Vali de şaşkınlık içinde,
salonu bir baştan bir başa arşınıyordu.

Annemin yardımıyla, Kürt kıyafetleriyle takılarını çıkarıp bir
kenara attım; iç gömleğimle kalınca açıkladım:

“Baba evime Kürtler tarafından kaçırıldığım halimle dönmek
istiyorum.”

Tam o sırada amcam Reis Miro nefes nefese içeri daldı. Muş’tan
Bitlis’e gelmiş, mahkemeye çıkarıldığımı öğrenmişti. Beni yarı
çıplak, bitkin düşmüş annemin göğsünde görünce şaşırarak, sordu:

“Yenge! Ne oldu kızına?”

“Ne mutlu ki kurtuldu. Git Piskopos’u çağır, bize yardıma
gelsin.”

Miro koşarak gitti. Biraz sonra Bitlis Ermeni Piskoposu şehrin
saygın simaları eşliğinde geldi. Annem sevincinden bağırdı:

“Muhterem! İsa ölülerden dirildi! Kızım serbest kaldı. Onu
mahkemeye gizlice getirmişler. Kimse bir şey bilmiyordu! Biraz ge-
cikmiş olsaydım kızımı kaybetmiştim!

Vali, nazıkçe Piskopos’u oturmaya davet etti. Ama Piskopos
reddetti: “Vali paşa, mahkemeyi gizlice kurmuşsunuz. Oturmak
istemiyorum.”

Vali gülerek cevap verdi: “Kızınız o kadar akıllı davrandı ki ken-
di kendine kurtuldu. Ne bana ne de size ihtiyacı var.”

Salon Ermenilerle doluyordu. Vali tekrar koltuğuna oturdu ve
beni çağırdı. Anneme yaslanmış halde ilerledim ve salonun ortasın-
da durdum. Vali yeniden sordu:

“Kızım, korkun olmasın. Söyle bakalım, Ermeni misin, Türk
mü?”

“Vali Paşa, ben Ermeni’yim. Size yalvarırım, beni anneme ve-

rin. Fakir bir Ermeni sığdırmaca varacağım, varlıklı bir Bey karısı olmak istemiyorum.”

“Pekâlâ kızım, endişe etme. Madem ki Ermeni’sin, ben de seni annene teslim ediyorum.”

Kaçırılışımı ve Musa Bey’in evinde geçirdiğim ıstırap dolu üç ayı detaylarıyla anlattım. Zabıt kâtibi yazıyordu. İfadem bitince Piskopos, ileri gelenler ve ben imzaladık. Mahkeme celsesi bitmişti. Vali Pispokopos’a:

“Kız serbesttir, yanınızda götürebilirsiniz!” dedi.

Ne var ki o esnada Hacı Tayyib öfkeyle salondan çıktı. Sinirden köpürüyordu. Kürt kıyafetlerini ve takılarını topladı, gitmeden de beni tehdit etti:

“Sen, kızım, beni kandırdın! Sonucuna da katlanırsın. İki yüz şakirdim var. Nereye gidersen git, benden kaçamazsın.”

Hışım la dışarı çıktı.

Yeni yeni kendime geliyordum. Kaçırılışımın ve Musa Bey’in vahşi saldırılarının yankıları yalnızca Muş, Bitlis ve civarına değil, aynı zamanda İstanbul’a da ulaşmıştı. Muş Piskoposu kaçırılışımı ve bu sırada işlenen cinayetleri özel bir raporda anlatmıştı.

Öte yandan, Avrupalı konsüller de İstanbul’daki büyükelçilerine bilgi vermişlerdi. Büyükelçiler derhal Sultan’dan açıklama istemiş, Musa Bey’in cezalandırılmasını talep etmişlerdi. Patrikhane de bir taraftan, gerekli teşebbüslerde bulunmuştu.

Bu baskılar altında, Hükümet mahkememin Bitlis’te olmasını emretmek zorunda kalmıştı. Ben Şeyh’in evindeyken hemşehrilerimiz toplanıp bir kurul oluşturmuşlardı. Bitlis Ermeni Piskoposu Vali’yi yakalamış ve mahkemeye çıkmadan en az üç gün önce benim kendisine emanet edilmemi istemişti. Piskopos, Kürtlerle üç ay geçirmemin bir sonucu olarak, tehditlerine boyun eğceğimi, gerçeği söyleme cesareti bulamayacağımı savunuyordu. Zorla kaçırılmış bir kızın, üç günlük süre boyunca Ermeniler arasında bulunması ve iç huzuru bulması hem yasal hem de gerekli görünüyordu.

Ancak vali bu isteği yerine getirmedi. Bunun üzerine Piskopos

İstanbul'daki Patrikliğe telgraf çekti ve ivedilikle Hükümet'ten izin alınmasını rica etti. Hacı Tayyib ve Kürtlerle işbirliği halindeki vali, yargılamayı Ermenilerden habersiz yapılacak şekilde düzenlemişti.

Annemin çabaları ve dikkatli takibi Vali'nin planlarını boşa çıkarmıştı. Beni mahkemeye götürdüklerini öğrenen annem Piskoposluğa koşmuş, "Kızımı mahkemeye götürdüler. Hemen harekete geçmezseniz onu zorla Türkleştirecekler!" demişti.

Ona, Vali'nin kızı Piskoposluk yetkililerine vermeyi reddettiğini söyleyip İstanbul'a bu konuda gönderilen telgrafı göstermişler. Cevap bekleniyor ve genç kızın, mahkemeye çıkmadan evvel Piskoposluk'ta üç gün geçirmesi isteniyormuş.

"Kızım Ermeni'dir, ona telkin vermeye gerek yok. Ama hemen mahkemeye koşun, onu yalnız bırakmayın, Kürtler onu öldürür."

Ardından, hepsinin kayıtsızlığı karşısında öfkesine hâkim olamamış, hakaretler yağdırarak mahkemeye koşmuş.

Gece çökeli epey oluyordu. Tehlikesiz bir şekilde gitmenin yollarını düşünüyorduk. Amcam Miro, dışarıya bir göz atmak için aşağı indi. Hemen yukarı çıktı, kaygılıydı. Türkler hükmü öğrenmiş, mahkemenin kapısında ve civarda toplanmışlardı. Bizi taşlamakla tehdit ediyorlardı.

Burnundan soluyan ayaktakımı yuhalıyordu:

“Gebersin, gâvur kızı!”

Vali tarafından emrimize verilen kolluğa rağmen, kalabalığın dağılmasını beklemeyi daha ihtiyatlı bulduk.

Ama kapının önünde toplanan Türklerin sayısı durmadan artıyordu. Amcam Miro, Bitlis'ten otuz senelik Türk bir tabur ağası arkadaşını, beni güvenle çıkarması için çağırmaya karar verdi.

Az sonra, amcam, yanında arkadaşıyla geri geldi.

Bu, dev gibi, korku saçan asker hepimize güven verdi. Gülümseyerek konuştu:

“Hiç korkma kızım! O kadar küçüksün ki, seni yapıncağımın altına bile saklarım.”

Bana bir erkek gömleği giydirip, kafama da bir fes oturtular. Tabur Ağası beni kolunun altına aldı ve annem, Miro, Piskopos ve diğer Ermeniler eşliğinde, kolluk kuvvetleri çemberinde mahkemeden çıktık.

Bizi gören kalabalık haykırdı: “Öldürün! Hınzır kâfir kızı!”

Başımızdan aşağı yağmur gibi taş yağdı. Soylu tabur ağası beni uzun yapıncağının kıvrımları altına aldığı gibi koşarak caddeyi geçti. Çok sinirliydi, Türkleri payladı:

“Yahu, utanmıyor musunuz? İncancından feragat etmeyen küçücük bir kız için bunca patırtı koparmak ne oluyor?”

Kolluk kuvvetleri öfkeli ayaktakımını güçlükle geri itiyordu. Büyük zorluklarla, kendimizi sağ salim Ermeni mahallesine attık ve Garmrag Kilisesi'ne sığındık. Dışarıda zaptiyeler nöbet tutuyordu.

Annem, amcam ve ben,    gün boyunca kilisede kapalı kaldık. Ermeni mahallesine ve çarşıya yayılan kitle, tüm Ermenileri katletmekle tehdit ediyordu. şehirde bir dehşet havası hüküm sürüyordu; mağazalar ve okullar kapanmıştı. Ermeniler evlerine çekilmiş, dışarı çıkmaya cesaret edemiyorlardı.

şiddet olayları yaşanmaya başlamıştı. Durum her geçen gün daha da kötüleşiyordu. Piskopos, Patriğe bir telgraf çekerek hüküm sürmekte olan havayı haber verdi. Sultan'dan çabucak bir ferman geldi. Düzenin derhal yeniden sağlanması ve kargaşa  ıkaranlara ağır cezalar verilmesini emretti.

Ermeniler rahat bir nefes aldı. şehirde hayat normal akışına dönmüştü, ama biz hâlâ Garmrag Kilisesi'nden  ıkamıyorduk.

Bir sonraki pazar, bayramdı. Kilise büyük bir kalabalıkla doldu. Ayinden sonra ikinci kez vaftiz oldum. Vaftiz adımı değiştirerek,    şehit bakireden (Gayane, Hripsime ve şoğagat) biri olan Hripsime adını aldım.

Ayinden sonra, benimle aynı kıyafetleri giymiş çok sayıda akrasının arasında, beni Bitlis'in saygın devlet memurlarından Muh-si Kha manugi Avedis Efendi'nin evine götürdüler. Annemle bu evde 10 gün kaldık.

Bitlis Ermeni cemaati serbest kalışımı coşkuyla kutladı. Herkesin şefkat ve hayranlık nesnesi haline gelmiştim, bana "Kahraman" ve "Azize" gibi nitelikler atfediyorlardı!

Tüm acılarımı unutmuş, mutluluk içinde yüzüyordum. Kürtlerin elinden kurtulmuş ve inancımdan feragat etmemiştim. Baba evimin şerefi kurtulmuştu.

Patrikhane'nin talimatlarına göre, Sultan'ın emri üzerine sıkı denetim altında ve tam bir güvenlik sağlanacak şekilde İstanbul'a nakledilmem gerekiyordu. Musa Bey'e karşı yeni ve önemli bir yarılama olacaktı.

Kısa zamanda Diyarbakır'a uzanacak şekilde civar bölgelerden,

Musa Bey'den davacı Ermeni ve Türk, yetmiş kişilik bir topluluk Bitlis'te bir araya geldi. Onların da bana katılması gerekiyordu.

Davacıların arasında, Arkavank köyünden Reis Ohan'ın eşi Şoğig de bulunuyordu. İstanbul'a göstermek üzere, kocasının kavrulmuş ellerini de beraberinde götürüyordu. Dapavanklı Agop'un karısı Gülo da davacıydı; Musa Bey gözleri önünde kocasını ve oğlunu öldürmüştü.

İstanbul'a gitme zamanı yaklaştıkça doğduğum köyü ve ailemi bir kere daha görme isteğim artıyordu. Annem ve amcam köye dönmenin benim için tehlikeli olacağı gerekçesiyle bu fikre karşı çıkıyorlardı.

Ama ben, içimi yakan bu arzuya karşı koyamıyordum. Piskopos, isteğimi ve dualarımı göz önünde bulundurarak, köyümüze gidebilmem için Vali'den izin aldı.

İdare, elli atlı süvarinin bize eşlik etmesi için tüm düzenlemeleri yaptı. Amcamın ricası üzerine, tabur ağası da elli süvarisiyle grubumuza katıldı.

Vartavar Bayramı'nın cumartesi sabahı erkenden yola çıktık.

Uçsuz bucaksız bir ovoidan geçiyorduk. Harman zamanıydı. Ermeni köylüleri üç ay süren dehşetin ardından tarla işlerine gömülmüştü. Dört bir yanda "Horovel ho!" ve "Can Maral!"⁸ nidaları duyuluyordu.

O eşsiz tabur ağası yanımdan hiç uzaklaşmıyor, beni şakalarıyla eğlendiriyordu:

"Kızım, korkarım baba evinde sadece senle ilgilenecekler, ben de midem kazınarak geri dönmek zorunda kalacağım."

Akşama doğru, Muşakhşen köyüne vardık. Hayvanları doyurmak ve yarım saat dinlenmek için akrabamız Gro'da mola verdik. Orada olduğumu öğrenen köy halkı heyecana boğuldu. Gro'nun avlusunda toplanmış, beni görmek istiyorlardı.

Biraz dinlenip toparlandıktan sonra atlara bindik, köy halkıyla vedalaşıp yolumuza devam ettik.

Köyümüze gece olmadan önce varmak için acele ediyorduk.

8 Kırsal kesimde, genellikle tarlada çalışırken söylenen Ermenice emek şarkıları.

Doğduğum köye yaklaştıkça heyecanım artıyor, kalp atışlarım hızlanıyordu. Uzakta Fırat, altın çayırlar arasından kıvrıla kıvrıla akıyordu. Kaçırıldığım gece, Kürtlerin boyunlarına kadar yükselen nehre girerek beni uğursuz kaderime sürükledikleri anı hatırladım. Acı hatıralarım canlanıyordu.

Surp Parseğ'in ve köy mezarlığımızın yıkıntıları birer birer önümüzde belirdi. Sonunda, yeşil kavaklar ve söğütler arasından köyümüz de göründü. Akşam güneşi, kilisenin çanından yansıyor ve adeta tüm köyü aleve veriyordu. Beyaz leylekler, çatıların üzerinde kanat çırpıyor ve bağırışlarıyla bize hoş geldin diyorlardı.

Tanrım! Köyümüz ne güzeldi! Gözlerimi fal taşı gibi açmış, bakıyordum. Bakmaya doyamıyordum.

Köyün en ucundaki eve, sürülerle aynı anda vardık. Herkes bizi karşılamaya hazırlanıyordu. Ölçsüz, sınırsız bir sevince kapılmıştım. Neredeyse kalbim duracaktı.

Tüm köy atımın etrafında toplanmıştı. Bağırıyorlardı:

“Gülo! Gülo! Gülo! Sen bizim şerefimizsin! Tanrı'ya şükür, Gülo kurtuldu!”

Zorlukla ilerliyorduk. Kadınlar atımın yularına asılıyor, ağlayarak ayaklarımı ve eteklerimi öpüyorlardı.

Asırlık güzel evimizin kapısına vardığımızda küçük büyük herkes toplu halde, çılgınlık atarak dışarı çıktı. Üzerime atıldılar. Beni attan indirdiler. Ne yapsam da kadınların ellerini uzatıp beni tutmalarını engelleyemiyordum. Kadınlar kıyafetlerimi yırtıyorlar, sarılıp beni öpüyorlardı. Yaşlılar ağlıyor, küçük çocuklar nedenini bilmeksizin bağırıyorlardı. Patırtı o kadar fazlaydı ki, ister istemez bana kaçırılma gecemi hatırlattı.

Evi ve yakınlarımı görmek, bende yoğun duygulara yol açtı. Altüst olmuş halde, olduğum yere yığıldım. Hıçkıra hıçkıra dizlerimin üzerine çöktüm. Evimizin mukaddes eşğini ve kara toprağı derin bir bağlılıkla öpüp duruyordum.

Bana eşlik eden Hükümet askerleri, Vartenis ve Ardonk adlı komşu köylere yerleşip, güvenliğini sağlamak için bizim köyde bir müfreze bıraktılar. Tabur Ağası ise çadırını çatının üstüne, terasa kurdu. Adamlarıyla bana gece gündüz göz kulak oluyordu.

Ertesi gün, yani Vartavar pazarı, kilise ağzına kadar doluydu. Amcam Der Harutyun, ayini şükranlarını sunarak geçirdi. Bizimkilerle çevrili halde, coşkuyla dua ettim, ayine katıldım ve komünyon alıp ilahileri dinledim.

Ayinden sonra mezarlığa gittim, Apo Egoğ'un ve kaçırıldığım gece öldürölenlerin mezarlarında uzun uzun ağladım.

Neşe içinde yüzen köyde üç gün, üç gece kaldım. Döğün gibiydi! Özgürce dolaştım, genç kızları, kadınları, şarkıları, dansları, serin pınarları, kuzuları, keçileri, işleri ve günü ve geceyi mutlulukla yeniden keşfettim.

Dördüncü gün, etrafa dağılmış askerler toparlandı ve gitme emri verildi.

Miro Amca, annem ve ben İstanbul'a gitmek üzere ev ve köy ahalisiyle vedalaştık.

Çok sayıda köylü bize Tsronk'a kadar eşlik etti; o gece yörenin varlıklılarından Alo tarafından konuk edildik.

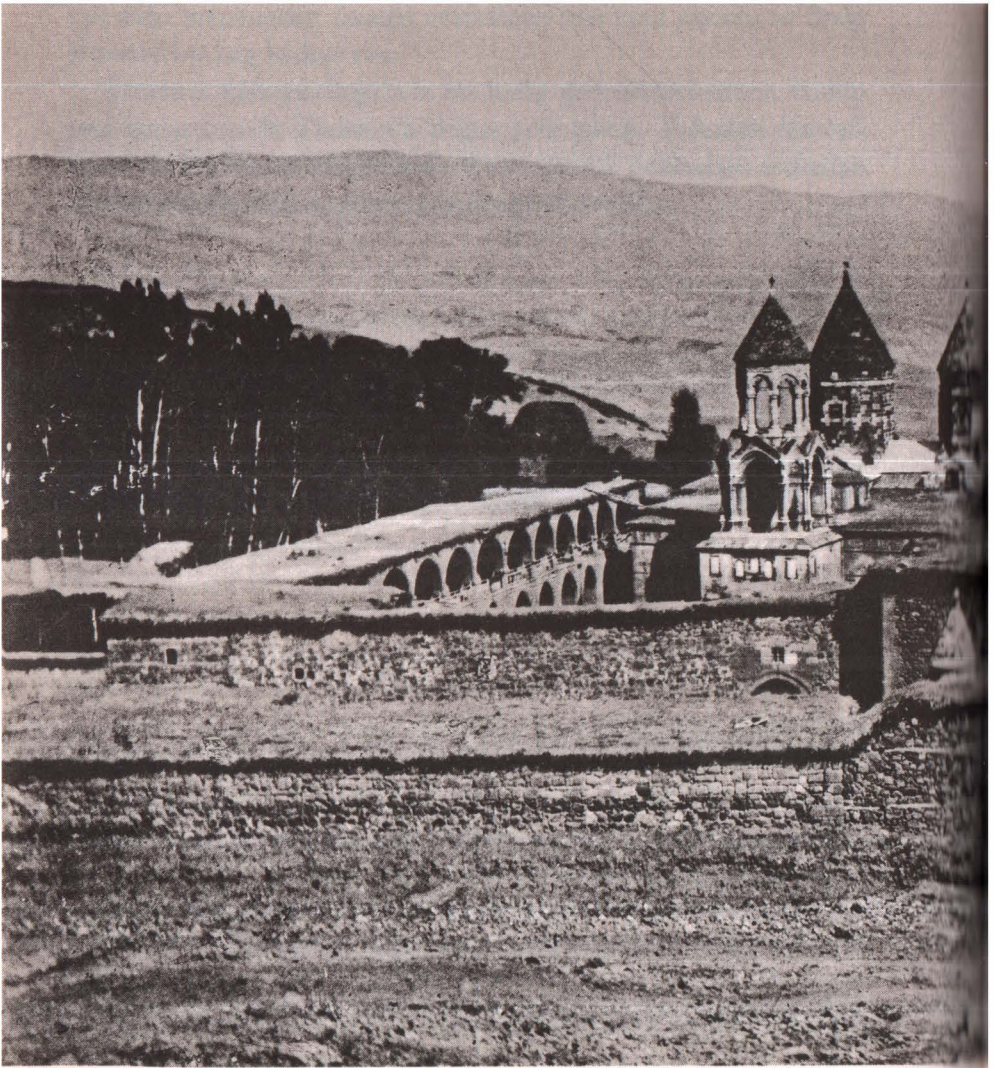
Ertesi gün, Hınıs'a doğru devam ettik. Cezahir Bey'in aşiretinin ve çok sayıda Kürt'ün başına geçtiğini ve bize saldırıp beni geri almak niyetinde olduğunu öğrendik. Korkudan ağladım. Tabur ağası, Cezahir Bey'in yolunu kesmek için adamlarının bir kısmını aceleyle Genç'e gönderdi. Bizi ise sapa bir yoldan geçirerek sağ salim Hınıs'a varmamızı sağladı. Orada takviye bir kuvvet alarak, üç günde Erzurum'a vardık. Ermeni Piskoposluğu'na gittik.

Tabur ağası ve askerleri oradan Muş'a geri döndü.

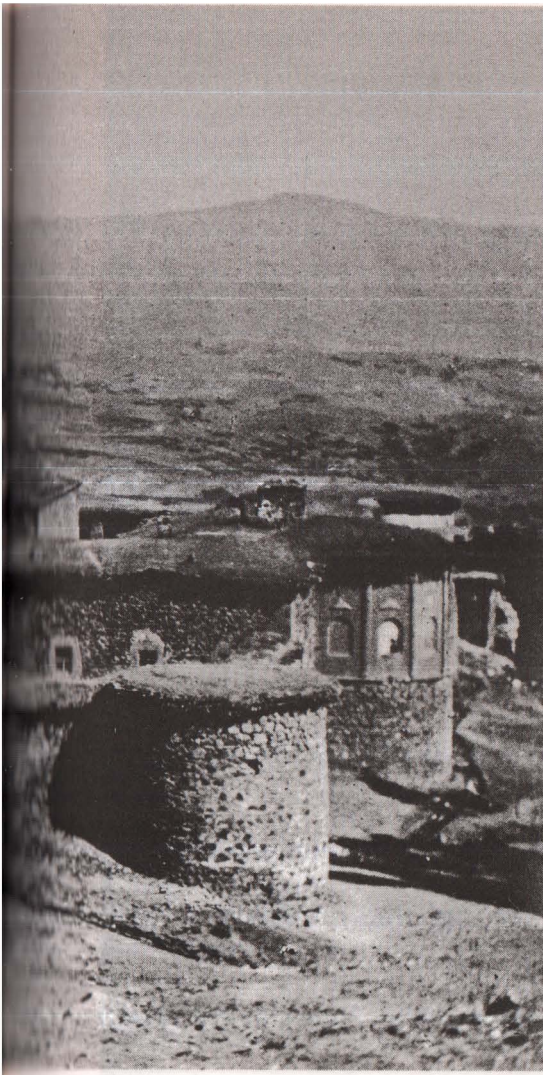
Erzurum'daki İngiltere konsolosu bizzat gelip Piskoposluk'ta beni ziyaret etti. Olanları anlattırdı ve kaçırılışımın ayrıntılarını

not aldı. İnancımdan feragat etmediğim için beni kutladı ve öpüp altından bir haç hediye etti.

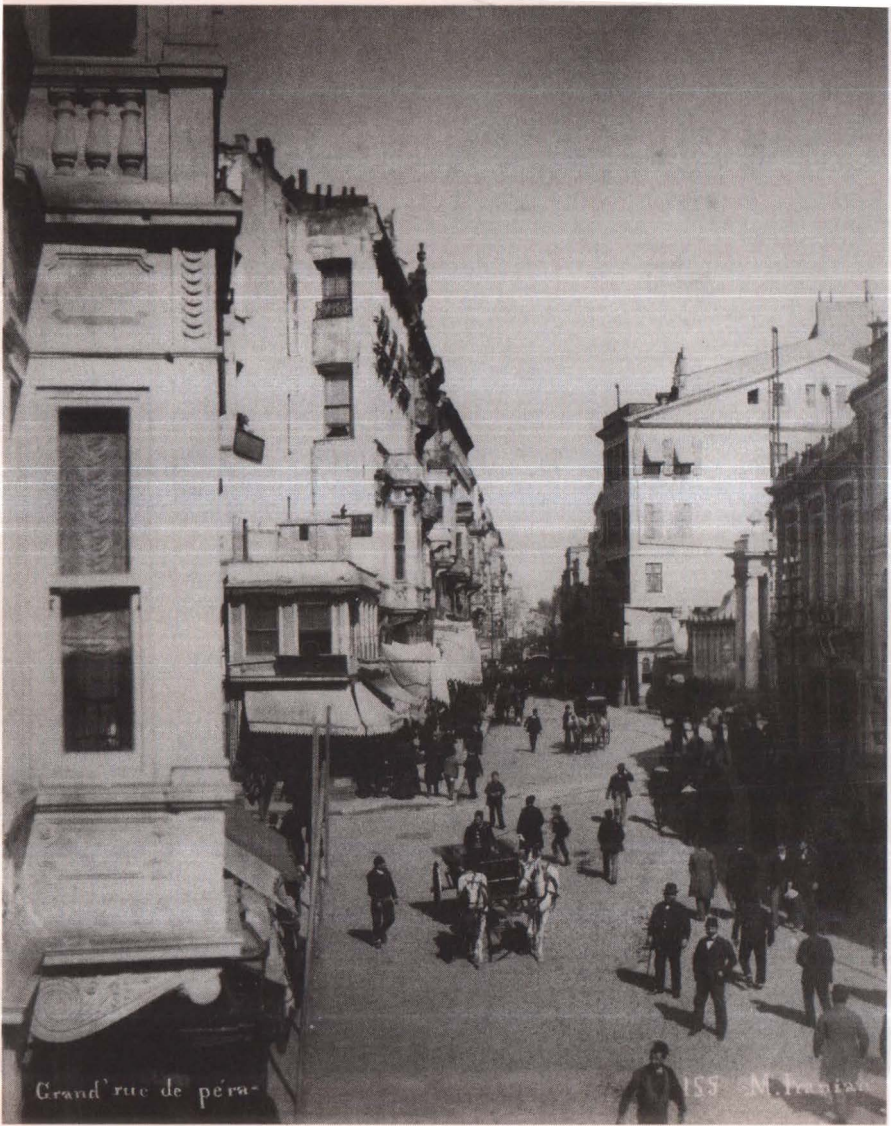
Erzurum Piskoposluğu'nda bir hafta geçirdikten sonra, Hükümet korumasında Trabzon'a doğru yola çıktık. Yolculuk masraflarını da Hükümet karşılıyordu. Dört günlük bekleyişin ardından gemiye bindik. Dokuz gün sonra İstanbul'daydık.

1900'lü yılların başında, Muş'taki Surp Garabed Manastırı.

Muş'taki Surp Garabed Kilisesi.
Fotoğraf, Henry F. B. Lynch, 1894

Fotoğrafçı Mihran İranyan'ın objektifinden Beyoğlu'nun Cade-i Kebir'i;
günümüzün İstiklal Caddesi. 1890.

Bir pazar günüydü. İstanbul'un önemli Ermeni ve Türk şahsiyetleri bizi rıhtımda bekliyordu. Pera'ya, İstanbul Patriği Başpiskopos Aşıkyan'ın ayin yönettiği Surp Yerortutyun Kilisesi'ne götürüldüm. Annemle pazar ayinine katıldık.

Ayinden sonra kendimizi patriğe tanıttık. Hikâyemi can kulağıyla dinledikten sonra beni tebrik etti ve kutsadı. Görevlilere bizi güvenilir bir Ermeni ailenin yanına yerleştirmelerini söyledi. Birkaç gün Galata'da kaldıktan sonra, Kumkapı'ya, Patrikhane'nin yakınına, Sivashlı Krikor Ağa'nın evine geçtik. Burada üç yıl kalacaktık.

Bizimle birlikte Musa Bey'ten davacı olan yetmiş hemşehrimiz ise Vezir Han'da kalıyordu.

26 Haziran 1899'da, Musa Bey gemiyle İstanbul'a geldi. Yol boyunca, hükümetin yüksek dereceli görevlileri tarafından saygıyla karşılanmıştı. Sultan onu karşılamak için küçük bir buharlı gemi gönderdi, onu saraya götürecek olan Hasan Paşa ve Bahri Paşa da gemideydi. Musa Bey, amcası Bahri Paşa'da kaldı. Söz konusu amcanın kızı ise Sultan'ın haremının gözdelelerinden.

Musa Bey, İstanbul'da özgürce hareket ediyordu. Üstüne üstlük, polis teşkilatının başında olan akrabası Kamil Bey'in korumasından da istifade ediyordu.

Krikor'un evi kısa sürede vatanperver Ermenilerin ve Muş kökenli tanınmış hemşehrilerimizin bir araya geldiği bir mekân haline geldi. Onlar arasındaki, kültürlü ve ateşli bir genç olan Sarkis Pıdeyan bizi düzenli olarak ziyaret ediyor ve olanakları olmayan hemşehrilerimize yardımda bulunuyordu. Sarkis, amcam Reis Miro'nun kızı Perso'yla evlenerek bizimle akraba olmuştu.

Khasküğ'da (Hasköy) ikâmet eden Pıdeyan ailesi Muş'un en zen-

gin ailelerinden biriydi. Evleri Muş'ta Tzoru mahallesinin tepelerinde bulunuyordu ve kaynak sularıyla çevriliydi. Pıdeyan kaynağı ve serin suyu tüm şehirde tanınıyordu.

Davamız, benim İstanbul'a gelişimden iki ay sonra başladı. Duruşmalara, pek çok Ermeni'nin yanı sıra, Avrupalı devletlerin temsilcileri de katılıyorlardı. Dava basit, kişisel bir mesele çerçevesini aşıyordu. Türk Hükümeti, Musa Bey'in masumiyetini kanıtlamaya ve devlet temsilcilerine Ermenilerin iftiralar yaydığını göstermeye çalışıyordu. Musa Bey'le mahkemede yüz yüze geldiğimde korkuya kapılmadan, suçları ve beni Türkleştirme teşebbüsleri konusunda tanıklık ettim. Musa Bey tüm suçlamalarımı reddetti.

Dava boyunca, başsavcı, mahkemeye şahit olarak çıkan ve okuma yazması olmayan Ermeni köylülerine karşı yıldırıcı bir tavır aldı. İftiracı olduklarını kanıtlayabilmek için kafalarını karıştırmaya çalışıyordu. 28 Kasım 1899'daki oturumda, Başsavcı, birbiriyle çelişen ifadeler ve delil yetersizliği gerekçeleriyle Musa Bey'in serbest bırakılmasını talep etti. 5 Aralık'ta ise mahkeme başkanı Musa Bey'in salıverilmesine yönelik hükmü okudu.

Ermenilerin savunma avukatı Simon Tıngır bu haksız karara itiraz etti ve davanın yeniden görülmesini talep etti. Musa Bey'in hısmı olan Bahri Paşa, davayı uzattıkça uzattı. Dava üç yıl sürdü. Sonunda Hükümet, Avrupa devletlerini tatmin edebilmek için Musa Bey'e göstermelik bir ceza vererek, Mekke'ye sürgüne gönderdi.

Bahri Paşa sayesinde, Musa Bey sürgünde bir yıl kalıp serbest bırakıldı ve elini kolunu sallaya sallaya Muş'a geri döndü. Cezahir'e gelince, Muş'ta bir hapishanede Türkler tarafından zehirlenerek öleli iki yıl oluyordu.

İstanbul'da kaldığım süre boyunca Khirimyan *Hayrig*⁹ de oradaydı. Dava süresince bana içten bir şekilde destek oldu. Masraflarını kendi cebinden karşılayarak beni okula gönderdi; ne yazık ki iyi göremediğim içim derslere devam edemedim.

9 Ermeni din adamı (Van, 1820 - Eçmiyadzin, 1907). İstanbul Patrikliği ve Eçmiyadzin Gatoğigosluğu makamlarında bulundu. Özellikle taşra Ermenilerinin sorunlarının çözümü için yaptığı çalışmalarla bilinir. Bu çabaları nedeniyle halk tarafından 'Hayrig' (Baba) lakabıyla anılırdı.

Öte yandan, Khirimyan *Hayrig*'in tavsiyesi üzerine, Doktor Es-meryan gözlerimi muayene etti. Dışarıdan belli olmamakla birlikte, bir gözüm neredeyse tamamen görüşünü kaybetmişti. Hekimin te-davisi sayesinde diğer gözüm kurtuldu.

Davacı olan Muş'lu hemşehrilerimizin Vezir Han'da konaklama masraflarını karşılamak için benim ve annemin geleneksel Ermeni kıyafetleriyle olan fotoğrafımızı İstanbul'da, bir mecidiye karşılığın-da satışa çıkarmıştık.

İstanbul'da birçok evlenme teklifi de aldım, fakat memleketime dönmek üzere kendi kendime söz verdiğim için bunların hepsini reddettim.

İstanbul'da üç yıl geçirdikten sonra, annem ve amcamla Muş'a doğru yola koyulduk. Erzurum'a geldiğimizde, anneme köyümüze dönmeden önce Muş'taki Surp Garabed Manastırı'na uğrayıp dua etmek için yalvardım.

Dört gün süren yenileyici ve coşku dolu bir seyahatin ardından, Bingöl ve Varto'dan geçip Surp Garabed Manastırı'na vardık. Ora-da geçirdiğimiz üç gün boyunca başrahip Nerses Kharakhanyan'ın samimi konukseverliğinden ve şefkatinden istifade ettik.

Surp Garabed'de kaldığım dönemde, Khebyan köyünün papa-zı Der Garabed beni, Muş Piskoposluğu'nun sekreteri olan oğlu Keğam'a istedi.

Yaşlı papaz bana şunları söyledi:

“Kızım, sen milletin için acı çektin, benim oğlum da milletin acıları üzerine yazıyor. Siz birbiriniz için yaratılmışsınız.”

Evlenmek istemediğimi söyledim. Ailemin beni Bitlis'e götürüp orada evlendirme niyetini biliyordum. Bitlis'te doğmuş olan an-nem, bu şehrin Ermeni cemaatinin benim için katlandığı güçlükleri de, dava boyunca gösterdikleri sıcak tutumu da unutmamıştı.

Ziyaret'e de uğramak için Surp Garabed'den ayrıldık. Ziyaret'te şehrin saygın kişilerinden birinin, amcamın kızı Nigar'ın evlendiği akrabamız Tatyos Efendi Narodunkyan'ın (Nordgants) evine geldik. Burada yaklaşık 15 gün geçirdik.

Khebyan ve Ziyaret köyleri bir saatlik yürüyüş mesafesindeydi. Der Garabed her gün gelip beni oğluyla evlendirme önerisini yine-liyordu. Bir türlü karar veremiyordum. Annem, amcam ve özellikle Tatyos Efendi, bu evliliği onaylıyordu. Nihai rızamı almamış olma-sına rağmen, Muş'tan gizlice Keğam'ı getirtti. Birkaç güne kalmadı, Rahip Der Parseğ Noradunkyan bizi Ziyaret'in küçük kilisesinde evlendirdi. Nikâh şahidimiz Tatyos Efendi Narodunkyan oldu. Dü-ğünden sonra Khebyan'a, Keğam'ın babasının evine gittik. Annem ve amcam Reis Miro, köyleri Khars'a geri dönmeden önce gelip bizimle biraz vakit geçirdiler.

Birkaç ay sonra amcam Reis Miro Ardhonk köyüne gidip, kız-larından biriyle evli olan Hacı Sahak'ı ziyaret etti. Dönüşte Musa Bey'in teyzesinin oğlu Cemil Bey'le karşılaşmış. Cemil onu şu söz-lerle selamlamış:

“Miro! İstanbul'a gidip Musa Bey'i sürgüne gönderttin ama bak işte kürkcü dükkânına döndün!”

Amcam cevap vermemiş. Atını mahmuzlamış. Birkaç adım uzaklaşmış ki, Cemil Bey onu sırtından vurmuş. Zavallı amcam, ağır yaralı halde attan düşmüş. Onu Ardonk'a getirdiklerinde, ora-da komünyon alarak öldü. Cemil Bey tutuklanıp Muş Cezaevi'ne kapatıldı, o da orada öldü.

Keğam ve ben, Miro'nun beklenmedik katlinden çok etkilen-dik. Khebyan'da artık kendimizi güvende hissetmiyorduk. Mehmet Ali Bey ve civardan başka Kürtler Keğam'ı ölümle tehdit ediyordu. Bu tehlikeli koşullarda Muş'ta daha fazla kalmamız imkânsızdı. Bu yüzden, yeni doğmuş bebeğimiz Hayganuş'u da alıp bir gece gizlice Diyarbakır'a doğru yola çıktık.

Keğam Diyarbakır Piskoposluğu'nda sekreter oldu. Tam yerleşmiştik ki bir kolera salgını yayıldı. Bir süre için, yakınlardaki Magapayetsvots Manastırı'na sığındık.

1895'te Diyarbakır katliamından kıl payı kurtulduk. Bu korku dolu günlerde, erken doğumla bir oğlan dünyaya getirdim. Levon, sadece dokuz gün yaşadı.

Diyarbakır'dan ayrılıp Antep'e yerleşmeye gittik, oradan da Keğam'ın öğretmenlik ve piskoposluk sekreterliği yapacağı Urfa'ya geçtik. Dört yıl boyunca ülkenin uzak şehirlerini dolaştıktan sonra, Keğam'ın piskoposluk sekreteri görevine zorunlu olarak çağrılmasıyla, kendimizi yeniden Muş'ta bulduk. Muş'ta bir oğlum ve bir kızım oldu: Aram ve Armenuhi.

1908'de Meşrutiyet'in ilanına kadar Keğam, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) Daron (Muş) bölgesinde militan bir üyeydi. Evimiz, Daron devrimcilerinin buluşma noktası olmuştu. İhbar edilen Keğam üç ay boyunca Muş Hapishanesi'nde kaldı. Devlette resmi bir görevi bulunan Tatyos Efendi Narodunkyan'ın araya girip rüşvet vermesi sayesinde kurtuldu.

Keğam 1908'deki Meclis-i Mebusan seçimlerinde mebus seçildi ve derhal İstanbul'a gitmesi gerekti.

1909'da, ilk çocuğum Hayganuş'u derin bir üzüntüyle Muş'ta toprağa verdim. Hayganuş gencecikti; henüz yeni evlenmişti. Bu büyük yastan sonra Keğam beni yanına, İstanbul'a getirtti. Ancak kızımı kaybetmenin büyük acısı ve yakınlarıma duyduğum özlem sonucunda, bir senenin sonunda, adağımı yerine getirmek maksadıyla önce Kudüs'e gidip, ardından küçük Armenuhi'mle birlikte Muş'a geri dönmeye karar verdik. Keğam ve hemşehrimiz Mıkhitar Şegikyan da bize eşlik ediyorlardı ama Beyrut'a vardığımızda Keğam bir telgrafla geri çağrıldı, Meclis-i Mebusan'ın olağandışı bir oturumuna katılması gerekiyordu.

Yaklaşık dört ay Kudüs'teki Surp Hagop Manastırı'nda kaldım. Keğam'ın talimatı üzerine, küçük kardeşi Yeğişe, memlekette dönüşte bize refakat etmek için Muş'tan Kudüs'e geldi. Yeğişe, Muş'taki Getronagan Koleji'nde müzik dersleri veriyordu.

Dini müzikte uzman Yeğişe, Surp Garabed Manastırı'nda bayram günleri koroyu yönetirdi. Sesi büyük hayranlık uyandırırđı.

Kudüs'ten Halep'e geçmek üzere ayrıldık. Halep'te bir ay değerli dostumuz Boyacıyan Efendi tarafından konuk edildik.

Diyarbakır'a vardığımızda istisnai bir soğuk her tarafı kırıp geçiriyordu. Yolculuğumuza devam etmemiz güçleőmiőti. Yeğişe ders verme yükümlülüğü dolayısıyla bizi bırakarak Muş'a yalnız dönmek zorunda kaldı.

Diyarbakır'da altı ay Aleksandr (İskender) Efendi Cenazyan'da kaldım. Cenazyanlar, varlıklı ve kalabalık bir aileydi. Onlarla Diyarbakır'da ilk kaldığım zaman tanışmıőtım. Ailelerimiz birbirine çok bağlıydı.

İlkbaharda, Sasunlu Muőeę, yani Taşnaktsutyun'un bölge sorumlusu Goryn'un sağ kolu, bizi güvenli bir şekilde memlekete götürmek niyetiyle geldi. Bitlis'e vardığımızda, amcam Reis Miro'nun buralı bir aileye gelin gitmiş kızı Ankine'nin evinde konakladık.

Yirmi iki yıl sonra, yeniden Bitlis'teydim. Duygusallaőarak burada yaőamıő olduğum acı dolu günleri, davayı, kızgınlıktan köpüren Türk ahaliyi ve son olarak da Kürtlerin elinden kurtuluőumu hatırladım.

Muş'a gitmek için daha ukur Bulanık ovasından ve doğduğum köyden, Khars'tan geçmemiz gerekiyordu. İstanbul'daki yarılama tiyatrosu sonucunda, yeniden serbest kaldıktan sonra Musa Bey evre halkına dehşet saçmaya devam etmişti. Bu dönemde Khıvner'e giden yol üzerinde seyahat edenleri öldürmeye yeniden başlamış, mallarını yaęmalamıőtı.

Önlem olarak, İstanbul'daki Keğam'a telgraf çektim. Keğam da Bitlis Valisi'ne telefon açtı ve valinin bizi sağ salım Muş'a vardıracağına dair güvence aldı.

Bizim tarafta ise yürekli kardeşlerim ve amcamın oğulları Bitlis'e beni karşılamaya gelmiőlerdi. Hepsi silahlıydı. Akrabalar, dostlar ve kolluk kuvvetleriyle çevrili halde Bitlis'ten ayrıldık. En tehlikeli noktaya, Musa Bey'in köyü Khıvner'e yaklaőtığımızda, Muőeę oğlanlardan Ermenice őarkı söylemelerini istedi. Kendisi de havaya on

el ateş açtı. Çok sayıda atımızın kişnemeleri, neşeli çığlıklarımıza ve dağlarda, vadilerde yankılanan patlama seslerine karışıyordu. Mu-
zaffer bir edayla, bayram ederek babamın köyüne vardık. Tanrı'ya
ve cesur muhafızlarımıza şükrediyorduk.

Sekiz gün sonra, dört yanımız yine polisler ve gözü pek Ermeni
gençlerle sarılmış olarak kazasız belasız Muş'a vardık.

Keğam, her yıl meclis tatil olduğu zaman, dinlenmek ve doğdu-
ğu yerin havasından suyundan güç almak için değil de, hemşehrile-
rinin şikâyet ve yakınmalarını kendi kulağıyla dinlemek için Muş'a
gelirdi.

1914 yılının sonbaharında Keğam ve Türk meslektaşı Hoca İl-
yas, ivedi olarak İstanbul'a çağırıldı. Türk Hükümeti, tehcir kararı
çıkarmıştı. Keğam, bana telgraf çekip derhal İstanbul'a gelmemi
söyledi. Gözyaşları içinde, memleketimdeki tüm değerli şeylerden
ve sevdiklerimden ayrıldım. Yatağan ve Türklerin barbarlığı, her
şeyi harap edecekti.

Rusya ve Türkiye arasında savaşın patlak verdiği günlerde
Erzurum'a ulaştık. Trabzon ile İstanbul arasında deniz yolu ke-
silmişti. Tüm kışı Erzurum'da, Muş kökenli saygın tüccarlar olan
baba ve oğul İsdepan Efendi Mesrikıyanlar'ın muhitinde geçirmek
zorunda kaldık.

Savaşın dehşeti günbegün artıyor, tifüs salgını halkı kırıp
geçiriyordu.

İlkbaharda, Avrupalı bir ailenin koruması altında, bin bir güç-
lülle Erzurum'dan ayrılarak Erzincan, Sivas ve Konya üzerinden,
İstanbul'a doğru yola çıktık. Biz ayrıldıktan birkaç gün sonra, Er-
zurum'daki Ermeni nüfusu tehciire tabi tutuldu. Erzincan'daki kat-
liamdan Avrupalı bir ailenin varlığı sayesinde kıl payı kurtulduk.

Sivas'a vardığımızda, Ermeni köylerinin yakıldığını gözümüzle
gördük. Eşi bulunmaz kahraman Murat¹⁰ kaçmıştı. Hükümet onu
arıyor ve hırsını köylerden çıkarıyordu.

10 Ermeni Devrimci Federasyonu, Taşnaksutyun üyesi bir Ermeni devrimcisi.
Dönemin önemli "fedai" önderlerinden biriydi. 1874'te, Sivas'ın Govdun
köyünde doğdu. Lakabı olan *Sepasdatsi*, Sivas'ın Ermenice adından gelir.
1918'de, Bakü'deki bir çarpışma sırasında öldü.

On beş gün Sivas'ta, oranın hatırı sayılır kimselerinden biri olan Doktor Kozmos'ta kaldık. Piskopos Kalemkâryan ve şehirdeki hemşehrilerimizin hepsinin işleri başından aşkındı. Durumun ciddiyetine dair bir dizi mesajı, Patriğin dikkatine ulaştırmamız için ilettiler. Kısa süre içinde ayrıldık. Kayseri'ye vardığımızda, Getronagan Koleji'nin yönetimini sağlamak amacıyla birkaç ay önce Muş'tan gelen devrimci Karmen ve eşi İsguhi'yi görmek için Talas'a gittim. Bir geceyi onların çatısı altında geçirdim. Vaziyet çok vahimdi. Birkaç gün önce Türkler, civardaki bir vadide Kayseri Piskoposunu öldürmüşlerdi. Hiçbir kurtuluş kapısı bulunmayan cemaatimizi tehdit eden tehlikeyi, hepsi hissediyordu. Patrikhane ile piskoposlar arasındaki iletişim kesilmişti. Burada da Patrikhane'ye iletmek üzere, vaziyeti anlatan mesajlar aldım.

Talas'tan yola çıkış anımızı, içlenerek hatırlıyorum. Tepenin üzerindeki Karmen'i, görkemli silüetini, geniş alnını, rüzgârın dağdığı saçlarını asla unutamam. Kucağında sevimli ve güzel çocuğu, bize iyi yolculuklar diliyordu. Ne yazık! Gözünün nuru Vahakn'ı tehcir yolunda kaybedecekti. Kendisi de, kana susamış bazı Muşlu Türkler tarafından Halep'te tanınınca, Urfa yakınlarında, Kara Köprü'de yolu kesilip öldürüldü. Karmen'in oğlu Vahakn, bizim vasiliğimiz altındaydı. Oğlum Aram, Surp Garabed'de onun vafatiz babası olmuştu. O kara günlerde Karmen'in karısı ikinci oğlu Viken'i dünyaya getirdi.

Yola devam edip Konya'ya vardık. Burada Piskoposluk'tan İstanbul'da Ermeni aydınların tutuklandığını öğrendik. Aralarında olup olmadığını öğrenmek için İstanbul'daki Keğam'a birçok kez telgraf çektik, cevap yoktu.

Haydarpaşa'ya vardığımızda bizi Doktor Dirats'ın babası olan hemşehrimiz ve dostumuz Mıdırgiç Efendi Diratsuyan karşıladı. Bize Keğam'ın ağır hasta olduğunu, yatağa düştüğünü açıkladı.

24 Nisan 1915'te, bir polis arabası onu talihsiz yoldaşları ile birlikte götürmek üzere gelmiş. Ev sahibesi ve kocası, can çekişen Keğam'ı göstermişler. Polisler, ne pahasına olursa olsun götürme emri aldıklarını söylemişler. "Hanımefendi, araba aşağıda. Onu ya-

tar halde de indiririz,” demişler. Türkçe bilen becerikli ev sahibi-
si, polislere uzun uzun dil döküp, binlerce söz vermiş ve hastanın
iyileşmesi için bırakılmasını sağlamış. Diğer taraftan, kocası Levon
Kırıkciyan da, Keğam’ı iyileşir iyileşmez polislere teslim edeceğine
dair güvence vermiş. Sonunda gitmişler. Keğam mucize eseri kur-
tuldu. İki ay geçip de kimsecikler onu almaya gelmeyince, Meclis-i
Mebusan başkanına gitti ve diğer değerli yoldaşları ile birlikte teh-
cir edilmeyi istedi. Ne kadar hasta olduğunu gören başkan ona şy-
le dedi:

“Evine dn ve rahat dur.”

Böylece Keğam, ağır hastalığı sayesinde kurtuldu ama yoldaşla-
rının, ailesinin ve Muş Ermeni halkının benzeri daha önce grl-
memiş bir kırıma maruz bırakılmasıyla, derin bir acıya gömüldü.

Keğam, dört yıl boyunca gece gündüz ıstırap çekti. Harap olmuş
Muş’un Ermeni mebusluğu görevinin gereklerini yerine getirmek
zorunda olduğundan, Türk mebus Hoca İlyas’ın, onun için çok de-
ėerli olan varlıkların ve tüm Daron halkının yok edilmesi konusun-
da küstah ve korkunç palavralarını dinlemek zorunda kalıyordu. Bu
canavar, Keğam’ın evinde yemek yerken şöyle demişti:

“Orada olsaydın, ilk kurşunu sana sıkardım.”

Hoca İlyas, 1915 yılında Muş bölgesinde icra edilen katliamı biz-
zat örgütlemiştir.

Türk mebuslar ve Ermeni mebus Boşgezenyan tarafından, Er-
menilerin suçlu olduğu ve direnişleri dolayısıyla başlarına gelenleri
hak ettikleri yönünde suçlamaların dile getirildiği bir meclis oturu-
munu kaldıramayan Keğam, ölümünden bir hafta önce, derinden
sarsılmış halde, titreyen ellerle Osmanlı meclisine bir takrir yazdı.
Metinde, Ermeni halkının mutlak masumiyetini delillerle gösteri-
yor ve yöneltilen suçlamaları rtyordu. Gazeteler de bu takrire
yer verdiler.

Keğam, derin ruhsal sıkıntılarını atlatamadı; günbegün sararıp
soldu ve 28 Kasım 1918’de İstanbul’da, katledilen akrabalarını, de-
rinden bağlı olduğu memleketi Daron’un havasını ve suyunu son
bir kez anımsayarak öldü.

Cenaze töreni Pera'da Surp Yerortutyun Kilisesi'nde yapıldı. Tabutu, üç renkli Ermeni bayrağına sarılmış ve Devrimci Ermeni Federasyonu'nun amblemiyle süslenmişti: İstanbul'da özgür ve bağımsız Ermenistan bayrağına sarılan ilk tabut, Keğam'ınki olmuştu.

Son günlerinde Keğam, Muş'tan değerli dostlarından M.'nin İstanbul'a gelmesiyle büyük teselli buldu.

Son günlerinde, M.'nin ve yoldaşları Vartan Der Nersesyan'la Mıkhitar Şekhikyan'ın günlük ziyaretleri acısını bir nebze hafifletti.

Keğam, onun için yaban toprak olan İstanbul'da, yüreğinde vatani Muş'un hasretiyle öldü. Bense, teselli bulmamış vaziyette yaşıyorum. Mucizelere inanıyorum. Kutsal toprağına beraber karışmamız için, Keğam'dan geriye kalanları benimle birlikte memleketimize götüreceğim gün gelene dek direneceğim.

Istanbul'da süren yargılama sırasında Londra'da basılan bir kartpostalda Gülizar.
"Gülizar (15 yaşında), Musa Bey tarafından kaçırılan Ermeni kızı."

THE TURKISH CRUELITIES IN ARMENIA.

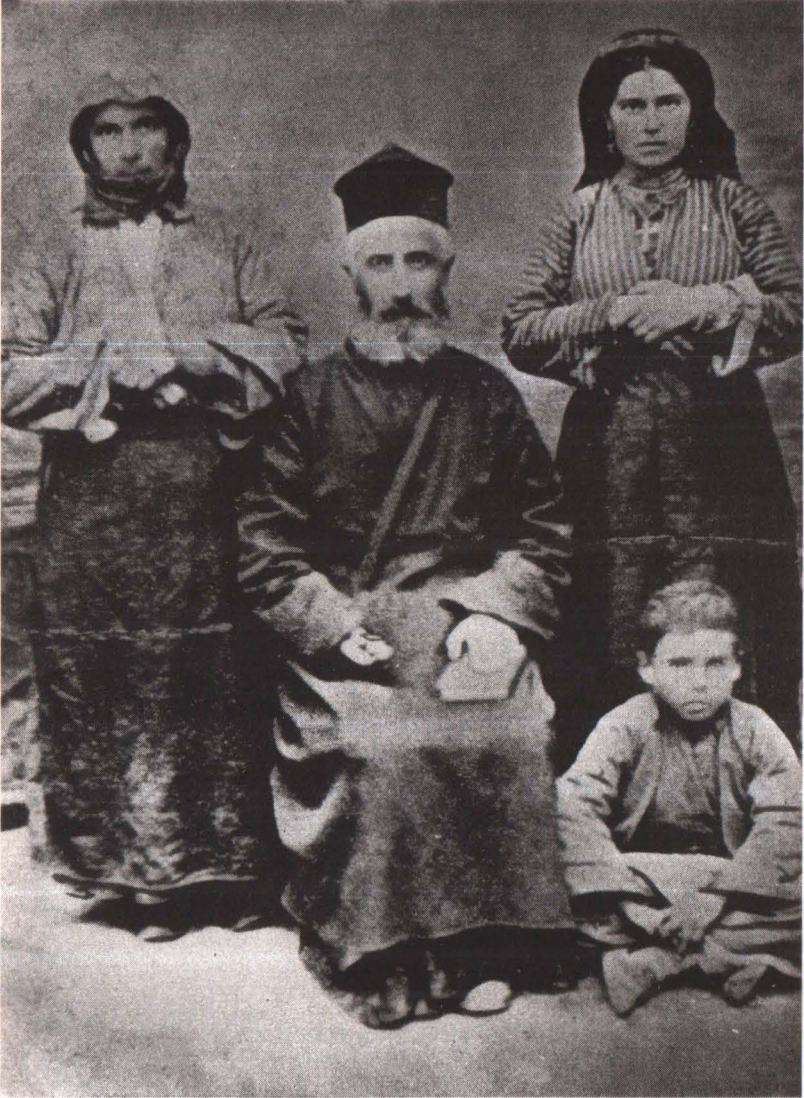
Extract from Mr. Gladstone's Letter to the "Daily News," August 27th. 1889.

Moussa Bey and his men carried off with them the wife of Agatchian, Altoon, and their daughter Ghiulisar, aged about 15 years, the latter barefooted and with only her night dress on. The ground was covered with snow knee deep, and the weather very cold. Ghiulisar remained alone in the hands of the ruffians, begging of them to let her go, but they beat her forward, sometimes dragging her by the hair. After a while she was no longer able to walk, and fell on the snow. After passing a river in this state they gave her some clothes, and continued on their road to Zenghachbar, where there is a kind of lodge belonging to Moussa Bey. Here they passed the night, and the girl was violated by Moussa Bey for the first time. After three days' journey over the mountains they arrived at the village of Paresank, and two Kurds took her to the house of Cheik Mehmed. There the girl threw herself at the feet of the Cheik, and begged of him to save her from the hands of the ruffians. The Cheik went then to Moussa Bey and prayed him to let the girl go, but he replied that it was impossible, and that the girl had been taken to be the wife of his brother Djaso. Djaso arrived, and Moussa Bey ordered the Cheik to perform the marriage ceremony between his brother and the girl. The Cheik replied that the girl was a Christian and refused to become Mussulman; he therefore would not marry her in his house, and he must go elsewhere. Moussa Bey then drew his knife to kill the girl, but he was prevented by his companions, and, against the advice of the Cheik, Djaso took the girl and left for the village of Avedik, and went to the house of Sefer, husband of Meheri, sister of Moussa Bey. Here Ghiulisar pleaded with Meheri for her liberty, but in vain, for they said she had become Mussulman in marrying Djaso. She remained in this house one month with Djaso, while Moussa and his companions left for the mountains on other acts of brigandage and rapine. At the end of the month she left Djaso for the village of Cheikhovoran. They remained there six days in the house of the Cheik, and then went to Khevenia, the village where Moussa Bey lives; there they stayed three weeks.

About this time there arrived from Moosh one Hadji Dayib, with two gendarmes. They came to the house of Djaso and demanded the girl. Djaso would not give up the girl, and she herself refused to go, saying on purpose, 'I am Mussulman. Leave me in peace.' Hadji Dayib replied that she must go to the Governor of Moosh and say it. She replied that the Governor and Council should come, and she would tell them that she was Mussulman. It was about this time that Moussa Bey arrived at Bitlis and left for Constantinople.

Hadji Dayib, seeing that the girl would not go to Moosh, and believing that she had become Mussulman, took her to Bitlis, which was what she wished for. She was taken to Bitlis, to the house of Cheik Emin and when before the Governor and Council declared herself to be a Christian and the daughter of a Christian. It was on this that she was given up to the Armenian Council, and preparations made to send her and others to Constantinople, to give evidence against Moussa Bey.

Aynı kartpostalın arka yüzünde, ünlü Britanyalı politikacı Gladstone'ın 'Daily News' gazetesinin 27 Ağustos 1889 tarihli sayısında yayımlanan mektubundan bir bölüm yer alıyordu.

Gülizar, üvey annesi Nartun, bir papaz olan amcası Der Harutyun ve aileden bir çocukla birlikte; İstanbul, 1889.

Birbirine Karışan Hatıralar

Anahide Ter Minassian

KHARS

1889 yılının ilkbaharında, güçlü bir Kürt aşiretinin başı Musa Bey¹, kutsal hafta boyunca Hristiyanlardan haraç kesmiş, onlara zulmetmiş, adamlarını, Khars adlı Ermeni köyünün “muhtarı” Reis Miro’nun evine saldırmaya göndermişti. Muş ilinin kırsalında, Meğraked’in (Karasu) –Doğu Fırat Nehri’nin kollarından birinin Ermenice adı– sağ yanında yer alan Khars, refah seviyesi yüksek bir köy olarak bilinirdi. Ancak Musa Bey’in ilk hedefi, dolgun bir ganimet elde etmek değildi. Her şeyden önce, tıpkı başka bir Ermeni köyünün “muhtarı” Reis Ohan’dan, onu canlı canlı yakarak vahşice intikam aldığı gibi, Reis Miro’dan da intikamını almak istiyordu. Bu iki adam da, bu iki aşağılık Ermeni reaya, Türk makamlarının yanında kendisinden yakınma cesareti göstermemiş miydi?

Musa Bey’in adamları, Reis Miro’nun ailesini ve hizmetlilerini uykuda yakalamış, ellerine geçirdiklerini yaralamış ya da öldürmüş, sandıkları ve kileri yağmamış, ardından Reis Miro’nun 14 yaşında ergen bir kız olan yeğeni Gülizar’ı da yanlarına alarak geri çekilmişlerdi. Önce Musa Bey’in, sonra kardeşi Cazo’nun hükmü altına giren Gülizar, haremde hapsedilmiş, zorla İslam’a döndürülmüştür.

Sosyal ilişkilerde şiddetin, Kürt aşiretler arasındaki kargaşanın, beylikler arası mücadelenin, eşkıyalığın, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki eşitsizliğin sıklıkla görüldüğü, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu yörelerinde bu, sıradan bir olaydı. Tıpkı Tanzimat Dönemi reformlarına ve Muş’ta bir mutasarrıfın, Bitlis’te ise bir valinin bulunmasına rağmen, düzen ve adaleti sağlamaktan yoksun bir yönetimin yetersizliği ve yozluğunun da sıradan sayıldığı

gibi. Erzurum’da bulunan İngiltere Konsolosu, Van, Muş, Bitlis ve Kürdistan’ı ziyaret ettiği bir yolculuk sonrasında, sekiz yıl önceki durumun aksine, bir tek Musa Bey’in uyguladığı şiddet hariç, bölgede sükûnetin hüküm sürdüğünü görerek şaşırmış olsa da, İstanbul’daki² büyükelçisine şöyle yazmıştır:

Elbette, Hristiyan ya da tamamen başka bir uyruktan bir reaya olmak çok arzu edilir bir durum değil. [...] Ermenileri yok etmeye ve kızlarını hareme kapatmaya yönelik kasti bir niyet bulunduğu dair hayli abartılı ifadeler gülünç bir hâl alıyor. Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki fiili eşitsizlik, Hristiyanlar’ın etkili bir biçimde korunması gerekliliği ve onlara karşı uygulanan şiddet, eskiden olduğu gibi varlığını sürdürmekle birlikte, zatı âlinizi Türk yönetimi tarafından da gayet iyi bilinen bu çok sayıdaki yetersizliğin tekrarıyla meşgul etmeyeceğim.³

Ama Türk yetkililerin gözünden bakıldığında uzunca bir “kısa haberler” dizisi içinden sıradan bir haber olan, Ermenilerin ise “tebk” –olay, kaza– olarak adlandırdığı şey, basit, inatçı bir köylü kızının, onurunu korumak için gösterdiği cesaret ve inatçılık sonucunda “olay” haline gelmiştir. Çünkü 19. yüzyılda, evlilik, aile gibi gerçekliklerle birleşen onur hissi, Kürt halkı ve bütün Akdeniz halklarında olduğu gibi, Ermeni cemaatinde de genel geçer bir değerdir. “Onur hissi” en mütevazı kesimlerde bile, belirli bir “başkalarının gözünden kendi” fikrini, bir karşılıklılık mantığı içinden devreye sokar. Bunlar, görünür harcamalar, karşı bağışı gerektirecek bağış, meydan okuma, şiddetin gittikçe daha önemli hale gelmesi ve kan davası (*vendetta*) şeklinde tezahür edebilir.

Gülizar, iyi bir aileden gelen, iyi âdetlerle yetişmiş, dindar ama okumamış bir kızdır. Musa Bey ve adamları tarafından evlerine yapılan bir baskının ardından alınıp götürüldükten sonra, kendi ailesinin gözünde artık, savunma için intikam alma imkânı da olmayan, kelimenin tam anlamıyla “kaçırılmış kız” konumundadır. Türk ve Kürt halklarında hâkim olan toplumsal kodlamaya göre, kaçırılması bir evlilik biçimi, dininden dönmesi ise gönüllü bir tercihtir.

Bugün, bu gencecik kızın, kaderine karşı gelebilmesi, korkuları-

nı ve utanç duygusunu yenmesi, Musa Bey'e karşı suçlamada bulunması, Müslüman bir kalabalığın öfkesiyle yüz yüze gelmiş olması ve Osmanlı mahkemesinin karşısında Ermeni kimliğini ifşa edebilmesi için ne kadar cesur olması ve ne kadar akıllıca davranması gerektiğini kolaylıkla hayal edemeyebiliriz.

Kızların ve kadınların itaate ve susmaya mecbur olduğu bir dönemde, Gülizar'ın bu hareketi, istisnai bir durumdur. İsyanı hem siyasal, hem de toplumsal düzeni bozmuştur. Erkekleri, kendi sorumluluklarını almaya mecbur bırakmıştır.

Bu vaka ile birlikte, Ermeniler öncelikle bir karşı çıkış imkânı, azınlıkların protesto hakkını elde etmiş ve Sultan II. Abdülhamid'den (1876-1909) adalet talep edebilmişlerdir.

Abdülhamid döneminde devlet hem despot hem de modernleştirici⁴ bir devlettir. 1879 yılında yapılan adalet reformu –dini ayırım olmaksızın her bireyin yasalar karşısında eşit olması, karışık mahkemelerin yürürlüğe girmesi, laikleştirme– içsel bir gereksinime karşılık gelmekle birlikte, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyanlarını gözetken müdahalelerini engellemeyi amaçlıyor, aynı zamanda da bir Doğu sorununa cevap teşkil ediyordu. Bu sebeple, Musa Bey davası, basit bir suç vakasını aşmış, Osmanlı yöneticileri için gerçek bir sınama haline gelmişti. Avrupa basını, bu meseleden hareketle epey gürültü kopararak açık açık, yöneticileri, Musa Bey'i korumakla suçlamıştı. Buna karşın, Türkiye'de basın sessiz kalarak, Sultan'ın yönetimine atılan "iftiraları"⁵ protesto ediyordu. Musa Bey davası, İngiltere'de kamuoyunun iştahını kabarttı, İstanbul'daki konsolosların ilgisini çekti ve Avrupa'daki emperyalist mücadeleleri görünür kıldı. Büyük Britanya ve Fransa dışişleri bakanlık arşivleri, bunu ortaya koymaktadır. Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya ve Vatikan arşivlerinde de benzer belgelerin bulunduğunu varsaymakla birlikte, bu arşivlere başvurma imkânı bulamadık.

Nihayetinde, bu dava, Ermeni devrimci hareketini yükselten bir unsur olmalıdır.

“1889”

Fransız Devrimi’nin 100. yılı olan 1889 yılı, geçmişe özlem uyandıran ve türlü girişimlere yol açan sembolik bir dönemdi. Paris’te Avrupalı çeşitli sosyalist partiler, Brüksel Kongresi’nde (1891) di-rilecek olan 2. Enternasyonalizm’in temellerini atıyorlardı. Bu, Marksistlerin zaferi ve proleter devrimin kısa vadede kaçınılmaz olduğunun güvencesiydi.

Avrupa’nın diğer ucu İstanbul’da da, birkaç Osmanlı öğrencinin gizli Jön Türk hareketini kurmasının 1889 yılına rastlaması, tesadüf değildir. Fransız Devrimi ideallerinden –özgürlük, eşitlik, kardeşlik– feyz alan hareket, Sultan II. Abdülhamid despotluğuna son vermek ve anayasayı yeniden kurarak, Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtarmak isteyen vatansever subaylar ve askeri doktorları kazanmıştı.

Fransız Devrimi’nin 100. yılı, Ermeni davasının yayılması ve ilk devrimci Ermeni partilerinin kurulmaya başlaması ile de denk düşer.

19. yüzyılın ilk 30 yıllık döneminden beri Ermenistan ve Ermeni halkı, Rus, Osmanlı ve İran imparatorlukları tarafından paylaşılmış durumdaydı. Fransız Devrimi’nin neredeyse ertesi günü başlamış büyük bir hazırlık dönemi olan ve Balkan halklarında olduğu gibi, kültürel bir Rönesans şeklinde tezahür eden vatansever ve reform-cu bir hareket, 19. yüzyılın 90’lı yıllarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin –yani tüm Ermeni milletinin üçte ikisinin– toplumun ve devletin modernleştirilmesi ve Avrupa’nın diplomatik müdahaleleri yoluyla özgürlük kazanması için uğraş verdi.

Statü bakımından azınlık, ancak Müslüman bir devletin hima-yesi altındaki Hristiyan kimseler olmalarıyla, zımmi⁶ konumundaki Ermeniler, Ermeni milleti içinde bir “Ermeni cemaati” daha da doğrusu “Ermeni ulusu” oluşturmuşlardı. Dini imtiyazların yanında, (vergi, yargılama yetkisi, noterlik, darülaceze, denetleme, vs gibi) önemli maddi imtiyazlar da elde etmiş olan İstanbul’daki Ermeni Patriği’nin yönetiminde, 1863 tarihli “Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyân” ile yeniden yapılanmış olan Ermeni milleti, ruhani ve kültürel, gerçek bir özerklikten istifade ediyordu. Tanzimat’ın

iyi getirisi olan reformlardan İstanbul ve İzmir Ermenileri istifade edebiliyorlardı. Ancak bunlar, Ermeni köylüsünün büyük kısmının yaşadığı tarihi Ermenistan'da, gerçeklik haline gelmemiştir ve hem malların, hem de kişilerin güvensizlik içinde olması normal sayılıyordu. Ermeniler kafir sayılıyor, yasaklara, vergi toplayanların istismasına, Kürt aşiretlerin saldırılarına maruz kalıyorlardı.

Gülizar'ın yaşadığı Muş bölgesinde, Kürt aşiretler uzun zamandır ülkenin sahibi konumundaydı.⁷ Siyasi ve dini liderler tarafından yönetilen, atlı ve yaya Kürtler, Hristiyan halk, yani Ermeniler ve Süryani-Keldaniler üzerinde hüküm sürüyor; bu halklara silahla boyun eğdiriyor, mallarını yağmalıyor ve bölgede terör estiriyorlardı. Kürt ve Ermeniler arasındaki ilişki, güce dayalı ve şöyle bir gerçeklik üzerine kuruluydu: Kürtler silahlanmış olup, Ermeniler silah edinme ve taşıma hakkından yoksundular. Yine uzun zamandır, Türkler, Kürtlere, 16. ve 17. yüzyıllarda karşı karşıya gelmiş iki Müslüman devlet olan Osmanlı ve İran imparatorlukları arasındaki sınır bölgelerde, geniş özerklik alanları tanımışlardı. Ancak 19. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı ordusu, Kürtlerin varlık gösterdiği dağlarda "barışı sağlamaya" çalışıyor, şeyhlerin, hanların ve beylerin çıkardığı, ulusal bir Kürt hareketinin haberci işaretleri olan ayaklanmaları bastırıyordu.⁸ 1880 yılında, Türkiye'den gelen Kürt gruplar, hâlâ kesin olarak belirlenmemiş olan Türk-İran sınırının iki ucundan, Nakşibendi tarikatından Şeyh Abdullah yönetiminde İran'a girmiş, Urmiye Gölü'nün yakınındaki Soğuk Bulak'ı⁹ işgal etmişlerdi. Sonunda Şeyh, Sultan-Halife'ye teslim olmuş (1881), ardından Mekke'ye sürülmüştür. Bu çetrefil olaylar, çok yavaş olmakla birlikte ilerleyen talimlerin içinde bir direniş ruhunun yükselmesine yol açtığı Ermeni nüfusunun psikolojisi üzerinde etki bırakmıştır.

Zeytun'da (1862), Van'da ve Erzurum'da (1863) kendiliğinden ortaya çıkan isyanlar, Ermenilerin uyanışının habercisidir. Anadolu'daki Rus yayılması, Ermeni sorununun uluslararası bir hal alması (1878) ve sorunun getirdiği hayal kırıklıkları, kurulan gelip geçici gizli toplulukları –Van'da Selamet Birliği (1872), Kara Haç

Topluluğu (1878), Erzurum'da Vatanın Koruyucuları (1881)– açık-
lar mahiyettedir. Bu toplulukların amacı, haksızlıklara son vermek,
idari ve mali reformlar elde etmektir.

1878 yılından itibaren, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da sahip
olduğu bölgeler büyük ölçüde kaybedilmişken, Ermeni meselesi
Osmanlı yönetimi tarafından açıkça imparatorluğun Anadolu'daki
toprak bütünlüğüne bir tehdit olarak görülmüştür. Bu tehdit karşı-
sında Osmanlı Devleti, muhacirleri toplayıp, bunları Trabzon'dan
Kilikya'ya kadar, Anadolu'da ve özellikle Rusya-Türkiye sınırı
boyunca yer alan Ermenistan'da, Müslüman varlığını kuvvetlen-
dirmek için kullandı. 1864 yılından 1893'e kadarki dönem boyun-
ca, sayılarının bir milyon olduğu tahmin edilen muhacirler, Rus
İmparatorluğu'ndan kaçan veya Balkan isyanları sonucunda kovu-
lan Türk veya Müslüman –Tatar, Çerkez, Abaza, Laz, Azeri, Çe-
çen, Bosnalı, Bulgar– göçmenlerden oluşuyordu. Ermeni köylülerin
toprakları ve varlıkları üzerine yerleştirilmeleri, toprakla ilgili, git-
tikçe ciddileşen bir soruna yol açıyordu.

1891 yılında Kazak modelinden yola çıkılarak, üyelerinin Kürt
aşiretlerden toplandığı Hamidiye Alayları'nın oluşturulmasının
gösterdiği gibi, Osmanlı Devleti, Kürtleri de Ermenilere karşı kul-
lanıyordu. İstanbul'da bunlar, Sultan'ın özel koruması olarak görev
yapıyorlardı. Doğu Anadolu'da düzeni sağlamak, sınırı gözetmek
ve Ermeni devrimcilerin etkinliklerine karşı kuvvet oluşturmakla
yükümlüydüler. Bunları da zulmederek yerine getirdiler. Hamidiye
Alayları'nın yaratılması hem Kürt siyaseti, hem de Abdülhamid'in
Panislamist siyaseti içinde genel çerçeveyi oluşturacak şekilde yer
alıyordu. Bu adım, Müslümanlar arasındaki dayanışmayı güçlendir-
meyi, Kürtler ve Ermeniler arasında gizli bir anlaşmanın oluşmasını
engellemeyi hedefliyordu.¹⁰

1885 yılında, Van'da ilk devrimci Ermeni partisi, Armenagan
kuruldu. Van'daki bir okulda Mıgırdiç Portukalyan¹¹ tarafından
eğitilmiş bir grup genç entelektüel tarafından kurulan partiye üye
alımı, öncelikle yalnızca Vaspuragan (Van Vilayeti'nin Ermenice
eski adı) ili ile sınırlanmıştı. Örgüt “milli bağımsızlık” getirmeyi

amaçlayan demokratlardan oluşuyor, ancak devrimci şiddet ve Ermeni köylülerin kendini savunması yollarını tercih ediyordu.

Rusya ile Türkiye arasında 1877-1878 yıllarında gerçekleşen savaş, Rus ordusunun Türk ordusunu yenmesi, Ayastefanos (1878) ve Berlin (1878) antlaşmaları,¹² Kafkas Ermenilerinin ilgisini 1880'li yıllar boyunca devamlı artacak şekilde, Türkiyeli Ermeni kardeşlerinin çektiği maddi ve manevi acılara yöneltmesine yaramıştı. Bu bir "misyoner nesli" olmuştu. Coğrafyacı, gazeteci, eğitimci, etnolog genç Kafkasyalılar, Türkiye'ye gelip, *Yergir*'i (memleketi), Ermeni halkının mitsel beşiğini keşfediyorlardı.

Ancak, mitin kurucusu ve zihinlerde gerçek bir devrimin oluşmasına katkıda bulunan kişi Mıgırdıç Khirimyan (1821-1907), kendisine verilen ön isimle *Hayrig*'di (Baba). İstanbul'da 1855 ile 1856 yılları arasında, *Ardziv Vaspuragani* (Van Kartalı) adlı dergiyi çıkaran Van doğumlu Mıgırdıç Khirimyan, karısı ve kızının ölümünden sonra din adamı olmuştu. Van Piskoposu olarak atanıp gölün üstündeki Varak Manastırı'na yerleşmiş, buraya da bir baskı makinesi getirerek dergisini yayımlamaya devam etmişti. Makalelerinde, Ermeni köylülerin ortasında kalarak cebelleştiği "Asya karanlığını," cehaleti, aleni haksızlıkları, yoksulluğu ve az gelişmişliği açık ediyordu. Muş'un kuzeyindeki dağlarda yer alan ünlü Surp Garabed Manastırı'nın başrahibi olunca, matbaasını oraya alıp, bu sapa ve imkânları kıt vilayette yayımlanan ilk dergi olan *Ardzvig Darono*'yu (Muş Kartalcığı) kurdu. Gençlik, birçok isyan çağrısı arasından, mücadeleden kaçınmayan, gözü pek, hararetli bir vatansever olan Khirimyan'ın, "terk edilmiş, uzaktaki evlatlarını yardıma çağıran, eski tarihi Ermenistan'dan" yana söylemine karşılık vermiş, ama güvensizlikle kısıtlanmış, dinsel hiyerarşi ile Ermeniler arasındaki muhafazakâr öğelerin muhalefetiyle engellenmişlerdi.

Khirimyan, yine de, 1869 yılında İstanbul Patriği olarak seçilmişti. İktidarının noksanlığına sinirlenip, 1873'te istifa etti. 1878 yılında, başlıca Avrupa şehirlerine yaptığı birkaç aylık bir yolculuğun ardından, Ermeni bir temsilciler grubunun başında, Ermenistan için, Lübnan'ın durumundan (1861) ilham alınmış özerk bir yö-

netim programı ile Berlin'e başvurdu. Ayastefanos Antlaşması'na düzenleme getiren Berlin Antlaşması, "Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde" reform yapılması gerekliliğini tanıyor, ancak kendilerinin Güçlü Devletler ittifakına başvurusunu şart koşuyordu. Hayal kırıklığı içindeki küskün Khirımyan Hayrig, bundan böyle Osmanlı makamlarına göre mimlenecek, 1893'te Eçmiadzin Katolikosu¹³ seçilmesinin ardından ise Rus makamlarına göre daima şüpheli kalacaktı.

İki büyük Pan-Ermenist siyasi örgütü oluşturan, Kafkas entelijansiyası oldu. 1887 yılında, kendilerini Marksist olarak tanımlayan Rusyalı Ermeni altı genç öğrenci, Cenevre'de sosyal-demokrat Hınçakyan Partisi veya Hınçak Partisi'ni kurdular. Ancak programlarında ve (terörizmi teşvik eden) taktiklerinde, Rus popülizminin etkisi, Marx'tan daha baskındı. 1890 yazı boyunca, Tiflis'te liberallerin, popülistlerin, anarşistlerin bir araya geldiği küçük öğrenci ve entelektüel gruplarının birleşmesinden Ermeni Devrimci Federasyonu, diğer adıyla Taşnak Partisi doğdu.¹⁴

Paris'teki İkinci Enternasyonal Kongresi'ne (1889) katılım gösteren Hınçak Partisi eş kurucularından biri olan Rupen Khan-Azat'ın Tiflis'e gelişi, kısa süreli bir birleşmeye olanak sağladı. Devamı gelmeyecekti. Toplumsal tabanı aynı, amaçları –Türkiyeli Ermenilerin savunulması ve özgürlüğe kavuşması– bir, "Ermeni devrimini", Ermeni sorununu siyasi bir şekilde çözmek için Avrupa diplomasisini harekete geçirmenin yolu olarak gören bu iki parti, Ermeni milli hareketi içine ilk olarak Hınçaklar tarafından getirilmiş olan sosyalizm meselesinde ayrı düşmüşlerdi.

Türkiyeli Ermeniler için "89", hakikaten yoğun duyguların ve yepyeni deneyimlerin yılı olmuştu. Rupen Khan-Azat, İstanbul Ermenilerini örgütlemeye başlamış, Trabzon'u kazanmanın yollarını arıyordu. Hayrig'in çağrısıyla hareketlenen gençler, Yergir'e tanıtım seyahatlerine gidip geliyorlardı. Ohannes Akribasyan ile Vartan Koloşyan, bu gençlerden ikisiydi.

Akribasyan, yıllar boyunca Van ile Kafkasya, Kafkasya ile Daron (Muş) arasında tek başına dolaşmış; Daron'da işportacı kılığına

girip mutlu haberi yaymış, milli kurtuluşu duyurmuştu. 1886-1887 yıllarında, Bitlis'te Koloşyan ile karşılaşmıştı. O da Moskova'dan yola çıkıp Tiflis, Salmast ve Van üzerinden Bitlis'e gelmiş, o sıralarda tam bir devrim hatipliğine koyulmuştu. Her ikisi de Armenagan Hareketi içinde yer alıyor ya da bu harekete yakın duruyorlardı. 1889'un Mayıs ayında, Kulaksızyan adlı bir başka yoldaşla birlikte Van'ı örgütlemek amacıyla İran'da, Salmast yakınlarında bir Ermeni köyü olan Haftevan'dan ayrıldılar. Kürt kıyafetleri giyen üç adam da silahlıydı. Yaklaşık on günlük yorucu bir yayan yolculuğun sonunda, devriye gezen Türk nöbetçilerle karşılaştılar. Gerekli uyarıların ardından, devriye, üzerlerine ateş açtı.

Koloşyan anında vurulmuş, ağır yaralanan Akribasyan işken-ce sırasında ölmüş olmalıydı. Kulaksızyan ise kaçmayı başarmıştı. Olay büyük yankı kopardı. Kulaksızyan'ın bavullarında bulunan mektuplar, Türk yöneticileri, Avrupa'ya kadar yayılmış geniş bir devrimci ağın varlığına inandırmıştı.¹⁵ Mektuplardan biri, Londra'dan yollanmamış mıydı?¹⁶ Mıgırdiç Portukalyan tarafından Marsilya'dan yollanmış bir başka mektup da bu şehirde vatansever bir topluluğun kurulduğundan bahsetmiyor muydu?¹⁷

Gülizar'ın kaçırılmasından birkaç hafta sonra Akribasyan ve Koloşyan'ın ölmesi, Ermeni çevrelerde büyük bir duygu seline yol açmıştı. Ama devrimci gruplar tarafından şehit olarak görülmele birlikte, karşıt fikirde olanlar da vardı; Van'da imza toplayan 131 Ermeni, onları "eşkıya" olarak görüyor ve kesinlikle reddediyorlardı; İstanbul'a telgraf gönderip bu görüşlerini sadrazama da bildirmişlerdi. Belki samimi olarak, belki de misillemelerden korktuklarından, iki genç adamın durumunun öfke yarattığı vatandaşların isimlerini veriyor, devlete olan sadakatlarından dem vurarak övgü ve tevazuyu artırıyorlardı: "Sultanımızın haşmetli hümayunundaki pederane adalet sayesinde, saltanatın himayesi altında yaşayan tüm halkımızın, Ermenilerin yaşadığı diğer ülkelere kıyasla görülmeyecek bir ölçüde, daima dinlerini, dillerini ve uyruklarını koruyabildiği ve sükûnet ile huzurun bütün avantajlarından tümüyle faydalandığı tarihimizde kayıtlıdır."¹⁸

MUSA BEY DAVASI - İSTANBUL

Küçük Gülizar'ın cesareti ve yeteneği, azmi, Musa Bey'in "zulmü" ve Osmanlı yönetiminin eksikliğine tahammülü gittikçe tükenen Ermeni cemaatinin iradesi tarafından desteklenmemiş olsa, sonuca ulaşmayabilirdi.

Geleneksel olarak, Ermeniler, neleri var neleri yoksa toplayıp giderek ve göç ederek dertlerine bir çare arıyorlardı. 1888'de, Erzurum bölgesinden 1000 kadar Ermeni, Rusya'ya yerleşmeye karar vermemiş miydi?¹⁹ Ama bir topluca göç tehdidi, 20 yıl sonrasında bile etkili bir siyasi şantaj yolu olarak kalacağından,²⁰ II. Abdülhamid yönetimi, Ermenilerin kitlesel olarak göç etmesini istemiyordu.

Yerel yetkililere, sadrazama veya sultana hitap eden bir dilekçe yazmak da halkın memnuniyetsizliğini ifade edebileceği bir yol olabiliyordu.²¹ Ermenilerin dilekçeleri, Bitlis'te Gülizar'ın davasının görülmesine ve kaçırılışından üç-dört ay sonra genç kızın ailesine geri verilmesine yol açmıştı. Ancak artık usanmış olduklarından, Muş'taki Ermeni halkı, bu başarıyı yeterli bulmadı. Yönetici kesime saygıda kusur etmemeye özen göstererek, Sultan'a Musa Bey'in yargılanmasını talep eden bir mektup yollanması kararlaştırıldı. Van ve Erzurum'da yabancı ülkelerin konsoloslarının, İstanbul'da Avrupalı gazetecilerin bulunması tüm bu hareketliliğe, Osmanlı yönetiminin keyfini kaçıran bir alenilik kazandırmıştı. Babiâli, yargı sistemi düzene konulmak zorunda kalınmıştı, yine de, Musa Bey'in yargılanmak üzere "kendi rızasıyla" başkente gelmeyi kabul ettiğini önceden öğrenip, kendini güvene almayı ihmal etmemişti.

Mayıs ayında, İstanbul'daki Ermenilerin heyecanı büyüktü. Patrik Horen Aşikyan'ın²² başkanlığında Ermeni Meclisi'nin²³ daimi divanının bulunduğu Kumkapı'da, Muş'tan gelen bir temsilciler heyeti ve kökeni Muş olup göç etmiş işçilerden oluşan gürültülü bir kalabalık, Ermeni köylerini yağmalamak, köy sakinlerini işkenceden geçirmek ve bir kişiyi canlı canlı yakmakla suçlanan Musa Bey'i yuhalamak için, Muş'tan bir telgraf alınıp olayların doğruluğu öğrenildiği anda, ana kilisenin avlusunu doldurmuştu. Kaygılarını bir kenara bırakan Patrik, isteksizce de olsa nihayet protestoculardan

bir grup temsilcinin Sadrazam'ı ziyaret etmesine izin vermişti. Kalabalık ise bir gösteri havası almış, birtakım insanlar temsilcilerin peşinden gitmeye dahi kalkışmıştı. Hayli tedirgin olan Sadrazam, "Muş'ta işlenen bir cinayetin, Van, İzmit ve İstanbul Ermenilerine dokunabilmesinden" şaşkınlık duyuyordu. Buradan, yabancı basının ilgisini çekmeye yönelik bir operasyon yürütüldüğü sonucuna vardı.²⁴

13 Temmuz 1889'da, tercüme odasından H. Marinitch'in İstanbul'daki Büyük Britanya Konsolosu'na gönderdiği memorandum,²⁵ "Musa Bey meselesinin" siyasi bir sorun olduğunu kanıtlar niteliktedir. Marinitch, Ermeni Patriği'ni yazlık evinde ziyaret etmiş, Sultan'a bir dilekçe ile "kendisini suçlayanlar tarafından yargılanmaya hazır" olduğunu belirtmiş olan Musa Bey'in yakında gelecek olması üzerine görüşmüştür. Bu işle görevlendirilen Adalet Nazırı, Patrik'ten, şikâyetçi olanların kendilerini tanıtmalarını istedi. Patrik'in can sıkıntısını ele veren yorumları, temkinle hareket ettiğini ortaya koyuyor. Bir yandan, Anadolu'nun gözlerden uzak, bilinmedik bir idari merkezinde değil de İstanbul'da görülecek dava sürecinde şikâyetçilerin Kürt baskısı, zorlaması ve hincından korunmuş olacaklarının garantisini görüyordu. Ama öte yandan da, "Ermenilerin suçlandıkları gibi, huzuru bozan fikirlerle galeyana gelmediklerinin", "Sultan'ın hayırsever saltanatı" altında yaşamaktan hoşnut olduklarının, –yalnızca "Kürt aşiret ağalarından" gördükleri– adaletsizlik ve baskıların uzağında, huzur içinde tarımla uğraşmaktan başka bir şey istemediklerinin altını çizerek şekilde, davanın görülmemesinin daha tercih edilir olduğunu düşünüyordu. Sultan'ın Muş, Van, Diyarbakır ve Bitlis'te Ermeni ve Kürt halkı yıldırان Musa Bey'i ve bazı Kürt aşiret ağalarını acilen sürgün etmesi ve bunun duyurulması, Avrupa'da Osmanlı Saltanatı aleyhine yorumlar ve eleştiriler yaratacak olan bir yargı sürecinden daha iyi olacaktı.

Birkaç gün sonra,²⁶ İngiltere Elçisi Sir White, Dışişleri Bakanlığı çalışanı Marquis de Salisbury'ye, Sultan Abdülhamid'le yapılan kapalı bir görüşmenin raporunu iletti. İngiltere'nin "şikâyetlerine"

cevaben Sultan, karışıklığın tek sorumlusunun, İran'dan gelen "Kürt eşkıyalar" olduğunu söylüyordu. "Hükümdarın bunlara göz yumduğu, İran'da kendisinin takip yetkisi olmadığını"²⁷ ifade etmişti. Doğu bölgelerinde "davranışları Amerika vahşilerinininkilerle kıyaslanabilecek cemaatlerin" varlığını ortaya koyarak da kendini temize çıkarmıştı.

Musa Bey'e gelince, Abdülhamid bu kişiden birçok şikâyet aldığını kabul ediyor, ama yaptığı söylenen eylemler, "Müslüman kişiliği ve âdetlerine o kadar aykırıydı ki" bunların doğru olduğuna inanamıyordu. Musa Bey, yargı önüne çıkarak masum olduğunu gösterme amacıyla İstanbul'a gelmek istediğini bildirmemiş miydi? Sultan'ın bu sözleri, Osmanlı yönetiminin tavrı konusunda şüpheye yer bırakmıyor ve diplomatik bir baskı sonucunda yürütülmesi kabul edilen davanın neticesi hakkında, önceden bir fikir veriyordu.

İngiliz arşivleri, Gülizar'ın tanıklığını onaylamaktadır. Temmuz ayında İstanbul'a geldiğinde, öncelikle, sarayla ilişkilerinin iyi olduğu bilinen Bahri Paşa'nın²⁸ konuğu olur. Aynı esnada, Muş'tan gelen dokuz Ermeni'nin oluşturduğu bir grup, Selamlık töreni sırasında Sultan'a bir dilekçe sunmuş, Musa Bey'in suçlarını kanıtlayabileceklerini ve "suçlamaların temelsiz olduğu kanısına varıldığı takdirde" yargı önüne çıkabileceklerini belirtmişlerdi. Sultan onay vermişti: "Musa Bey ile birlikte yargılanmayı isteyen Ermeniler, avukatlarının ismini vermeli ve Adliye Nezareti nezdinde bu yönde süreç başlatmalıydı."²⁹ Bu da şikâyetçiler için risk teşkil eden bir durumdu, çünkü eski bir usule göre, sanık suçsuzluğunu kanıtlayabilirse şikâyetçilerin cezai takibe alınma ihtimali bulunuyordu. Ancak arşivlerde bulunan yanılığa mahal vermeyecek bir yoruma göre de "Ermeniler, tereddütsüzce Osmanlı adaletinin karşısına çıkmanın kendileri için bir onur meselesi olduğunu düşünüyorlardı."

Muş'ta, 1889 yılının yaz başında, Ermeniler İstanbul'a bir heyet göndermek için fon oluşturmuştu. Gülizar, annesi ve ölen kocasının yanmış ellerini çantasında taşıyan Reis Ohan'ın karısı ile birlikte heyet, şikâyetçilerden, Ermeni şahitlerden, hatta birkaç Kürt reyadan oluşuyordu. Toplamda elli kişilik bir heyetin yarı kara yolu,

yarı deniz yolu üzerinden yaptığı yolculuk, ciddi bir hazırlık gerektirmişti. Gülizar'ın Erzurum'dan geçmesi, Fransa ve İngiltere konsolosları tarafından titizlikle kayıt altına alınmış ve rapor edilmiştir.

Erzurum'daki Fransa Konsolosu, Paris'teki Dışişleri Bakanı M. Spuller'a şunları yazar:

Kabahatleri, 11 Haziran tarihli 2 No'lu M. Srabian raporunda yer alan Kürt şef Musa Bey'in kurbanlarından birkaçının, geçtiğimiz hafta Bitlis'ten buraya gelip İstanbul'a gitmek üzere birkaç gün konakladıklarını zat-ı âlinize bildirmekten onur duyarım. Bu talih-sizler arasında, suçlunun kaçırarak ırzına geçtiği kız da bulunuyor. Bu kişileri görmek ve şikâyetlerinin ayrıntılarını kendi ağızlarından dinlemek amacıyla, Ermeni Piskoposluğu'na bir ziyaret gerçekleştirdim. Anlatılanlar korkunç şeylerdi, daha önceki anlatılar da desteklemese inanılacak gibi değildi.³⁰

Ermeni ve Müslüman iddia şahitlerinin İstanbul'a geldiği bilgisi yerel yöneticilere iletilmek suretiyle savunmaya geçildi. Kaynak yetersizliğinden, gelenler hanlarda kalıyor, yemekleri Patriklik karşılıyordu. Ancak, haber hızla yayıldı ve insanlar gelenlerden haberdar oldu.³¹ Başkentin Ermeni emekçi çevreleri, bir kez daha heyecana kapılmıştı. Yardıma koşmak için para toplandı. O sırada pek tanınmayan, ancak gelecek vadeden genç şair Mihran Damatyan'ın,³² Gülizar'ın başına gelenlerden ilham alarak yazdığı on iki kıtalık bir ağıt –“Annenin kaçırılan kızına ağıdı”– destek amacıyla satışa çıkarılmıştı.

Mihran Damatyan (1863-1945), Ermeni devrimci entelijansiyasının önde gelenlerinden biri olmuştur. İstanbul doğumlu Damatyan, Venedik'te, Mikhitarist rahiplerin³³ yönettiği ünlü Murat Rafaelyan Koleji'nde öğrenim görmüştür. Venedik'in ihtişamı, rahiplerin vatanperver konuşmaları, Lord Byron'ın hatırası,³⁴ Berlin Kongresi'nin yankıları, duyularını kabartmıştı. İstanbul'a döndüğünde, “Ermenistan için mücadele etmeye” karar vermişti. 21 yaşında olduğu 1884 yılından 1888'e kadar, Daron ve Vaspuragan Ermeni okullarında öğretmenlik yaptı. Buraların ihtişamlı ve vahşi bir doğası; sefalet, cehalet ve adaletsizliğin altında ezilen bir halkı ol-

duğunu keşfetti. Eyleme yöneldi. İstanbul’da, Cangülyan ve Murat adıyla bilinen Hampartsum Boyacıyan’la birlikte Hınçak Partisi’ne girdiği ve “Kutlu Eylemi” (*Surp Kordz*) olarak Ermeni halkının özgürlüğüne kavuşmasını seçtiği dönemde, yolu Gülizar’la kesişti.

Sonbaharda, davanın yaklaştığı günlerde, özellikle İngiltere’de olmak üzere, Avrupa basınında sık sık Musa Bey’in suçları ve Osmanlı Devleti’nin adaleti sağlamadaki işlevsizliği üzerine yazılar çıkıyordu. Yunan basını ve Türk basını arasında da ciddi bir söz dalası baş göstermişti. Yunan basını, Kürt aşiret ağasını açıkça korumakla suçladığı Sultan’ın yönetimine karşı, saldırılarını artırmıştı. Türkler ise yarı resmi *Hakikat* gazetesi aracılığıyla “Avrupalı gazetecilerin iftiralı yazılarına” isyan ediyor ve tereddütsüzce kamusal bir dava yürüten, zanlıyı tahkikat heyetinin salıvermesinden sonra bile ceza mahkemesi önünde tutuklu yargılayan bir yönetimin tarafsızlığı üzerinde duruyordu.

Bu sebeple, 23 Kasım 1889 Cumartesi günü dava başladığında mahkeme salonu, dava ile ilgisi olanlar, gazeteciler, gidişatı izlemek için koşup gelmiş hem Osmanlı, hem yabancı gözlemciler yığınyla tıklım tıkış dolmuştu. Beş celse³⁵ boyunca, kamunun merakı ve davaya olan ilgisi yatışmamıştı. İlk günden itibaren hayli kalabalık bir yığın tribünleri işgal etmiş, dışarıda ise zaptiye tarafından frenlenen yüzlerce insan, salona girmenin yolunu arıyordu.

Ceza Mahkemesi Başkanı’nın ardında, bir emir subayı eşliğinde –imparatorluğun yüksek mevkili kimselerinden– General Tefvik Paşa ve yurtdışı görevinde bulunanların tercümanları duruyordu. Musa Bey’i, Avukat İzzet Bey ile Musul eski Saray Vekili Mehmet Ali Bey temsil ediyordu. Sivil Ermeni tarafını ise, cesur ve kararlı Ermeni bir avukat olan Simon Efendi Tıngır³⁶ temsil ediyordu.

Ceza Mahkemesi, Başkan Vasıf Bey, yargıçlar Tahsin Efendi,³⁷ Emin Efendi, Nikolaki Efendi, Zabıt Kâtibi Azmi Bey ve Saray Vekili Halit Bey’den³⁸ oluşuyordu. Karışık olduğundan –Türkler veya en azından Müslümanlar, bir Rum, bir Ermeni– tarafsızlık sağlanacaktı. Üstelik, tüm dava boyunca Başkan Vasıf Bey, usullere uygun davranılması konusunda titizlenmişti. Ancak davanın raporları

okunduğunda, müzakerelerin nasıl çarpıtıldığı görülmektedir.

Dağlarından ilk defa çıkan yoksul ve eğitimsiz köylülerden oluşan şikâyetçiler, adalet sistemi ve lügati altında eziliyorlardı. Saf, çoğu Türkçe anlamak ve kendini Türkçe ifade etmekte yetersiz köylüler sinmiş ve dava vekiliyle savunma avukatlarının sorgulamasına dönüşen sorularla sersemlemişlerdi. Bocalıyor, zihinleri bulanıyor; basında yer almış, tesadüfen seçilen şu iki örnekle de anlaşılabilceği gibi, kötü ifade ettikleri cevaplar ve çelişki barındıran tasdikler içinde tuzağa düşüyorlardı.

Mahkeme ikinci tanığı içeri çağırdı. Yaşlı ve kısık sesli tanığın sesi, zar zor duyuluyordu.

Yangını gördüğünü söyledi; saman balyalarını ateşe veren üç atlinin ayırdına vardığı yere koşmuş. Yardım çağırmış. Musa Bey'i, Ömer Bey'i, Murat Bey'i tanımış; Musa Bey ile Ömer Bey atlarının üzerindeymiş. Köyün sakinleri de yetişmiş ama Musa Bey onlar gelmeden evvel gitmiş; uzaktan iki el ateş edildiğini duymuş. Ambardaki iki uşak, kurtulmayı başarmış. Diğer tanık Boğos'u, hasarın meydana geldiği yerde görmüş.

D. – Boğos sizden önce mi geldi, sonra mı?

R. – Bilemem.

Vekil – Boğos sizi gördü mü?

Tanık – Evet.

Vekil – Size ne dedi?

R. – Çene çalmaya vakit mi vardı? İmdat diye bağırmıştım. O sırada yangını Musa Bey'in çıkardığını söylemedim; dört beş gün sonra söyledim.

D. – Ambarda kimler vardı?

R. – Ohan ile Ovo.

Vekil – Samanları neyle ateşe verdiler?

Tanık, hâkimin masasından birkaç kibrit alarak, – Bunlarla.

D. – Ohannes'i gördünüz mü?

R. – Hayır.

Tanığa atlarını rengi ve başka ufak ayrıntılarla ilgili sorular da soruldu.

Özetle, iki tanık, üç yıl önce 24 Temmuz gecesi, Musa Bey ve kar-

deşleri Ömer Bey, Cazo Bey ve Murat Bey'in Ohannes'in ambarını ve harmanını ateşe verdiklerini itiraf etmişlerdir. Yalnızca yangının çıktığı saat, hasarın verildiği noktada karşılaşmaları, o sırada Mıgırdiç'in nerede durduğu, ambardaki iki uşağın giydiği kıyafetler ve benzeri başka ayrıntılar üzerinde anlaşma sağlayamamışlardır. Saray Vekili, tanıkların beyanlarının birbiriyle çelişkili olduğu sonucuna vardı.³⁹

Papaz Temedr'in sorgusu:

Vekil – Musa Bey'le ilgili bildiklerinizi anlatın. Gerçeği söyleyeceğinize yemin edin.

(Bir zaptiye memuru Papaz'ın kolunu İncil'e doğru itti.)

R. – Bir dakika! Yemin edemem.

D. – Diğer papaz yemin etmişti.

(Zaptiye yeniden kolunu itti.)

R. – Müsaade edin! Ben papazım. Yalan söylemeyeceğime bir defa yemin ettim ya, bu yeterli olmalı. Bir defa İncil'e el basmıştım, ama Patrikhane ikaz etti. Doğruyu söyleyeceğim.

Vekil – Madem günah, eğitimde neden el basılıyor?

Hâkim – El basmanız gerek.

R. – Patrikhane'nin izni olmadan basamam.

Vekil – O halde Suçlar Kanunu'nun 284 Numaralı Maddesi'nin uygulanmasını arz ediyorum.

R. – Eğer Sultan emrederse, itaat ederim.

Hâkim – Evet, bu Sultan'ın emridir.

(Tanık sonunda el basar.)

R. – Olayı gördüm. Ben harman tarafındaydım. Papaz Kaspar çağırdığı için evimden çıkmıştım. Bu sırada Musa Bey yanımdan geçti, yokuş aşağı inerken bir el ateş edip bir adamı yaraladı. Müslüman mı, Ermeni mi, anlayamadık. Bir saat sonra yaralı ölmüştü. Cesedi, bütün gece evin içinde kaldı. Sabahleyin Musa Bey, bana cesedi bulmamı ve yetkililere haber vermeden gömmemi söyledi; yoksa sizi öldürürüm, diye tehdit etti. Musa Bey, Hovsep'e babası gibi bakacağını, eğer hakkında şikâyet olmazsa evlendireceğini söyledi. Birkaç gün sonra yetkililer olayı öğrendi ve Hovsep'i makamlarına çağırdılar. Musa Bey bunu öğrendi ve Malkhas'ın oğluya aynı zamanda Muş'a geldi.

D. – Çok kar var mıydı?

- R. – Evet ama işlek yokuşta fazla yoktu.
D. – Kalınlığı ne kadardı?
R. – Bilmiyorum, ölçmedim.
D. – Köyden gelenler kimlerdi?
R. – Nereden bileyim? Köylülerdir.
D. – Köyde kaç ev var?
R. – Kırk.
D. – Musa Bey nerede kaldı?
R. – Mardiros'un odasında.
D. – Nerede uyudu? Yatakta mı?
R. – Yerde. Bizim memlekette yatak olmaz.
D. – Malkhas'ın yarasını gördünüz mü?
R. – Gördüm. Burasındaydı (sağ kasığını gösteriyor). Gözlerimle gördüm.
D. – Papaz Kaspar da gördü mü?
R. – Bilmiyorum. Ben Papaz Kaspar'ı, Malkhas'ın evinde gördüm. Ama ben yarayı gördüm.
D. – Hangi bacakta?
R. – Burada (önden gösteriyor).
D. – Sağda mı, solda mı?
R. – Sağda.
Vekil – Mardiros'un evine Kaspar'la birlikte gitmiş miydi?
R. – Bilmiyorum. Onu hatırlamıyorum.”⁴⁰

Ermeni tarafının avukatı Simon Efendi Tıngır, Osmanlı adaletini yücelttiği kısa bir savunma konuşması okuyarak karar merciinden, kendini açıklamayı ve Musa Bey'in suçlarını dile getirmeyi beceremeyen bu basit ve cahil insanların beyanlarında ortaya çıkan tutarsızlıklarla yanlış karar vermemelerini istedi.

Musa Bey'in avukatları ise, müvekkillerinin tamamen suçsuz olduğu tezinin üzerinde durdu.

Uzun ve hayli etkili savunmasında İzzet Bey, Sultan Hamid'e övgülerinin ardından, dış basının ilgisini ve müvekkili hakkında kasten ileri sürülen yalanlarla oluşan kamuoyunu ortaya atarak, davaya siyasi bir hava kazandırmıştı.

Soylu, 300-400 yıllık bir tarihi olan ve zengin bir aileden gelen,

devlet hizmetinde görev alan Musa Bey, kendisine isnat edilen suç ve hırsızlıkları gerçekleştirmiş olamazdı. Ayrıca, onursuzca yaşamaktansa ölmeyi tercih edeceğinden, yargı önünde aklanmak için İstanbul'a gelmişti.

Mehmet Ali Bey de, hükümdara duaların ardından, Ermenilerin düşmanlığının hedefi haline gelmiş, "medeni ve yüce gönüllü" olarak nitelediği Musa Bey'e getirilen "vahşet suçlamalarını" reddetti. Her ikisi de aleyhte tanıklık yapanları boşa çıkararak, Musa Bey'in beraatını istediler.

2 Aralık tarihinde Musa Bey, söz aldı, masumiyetini ilan etti, Allah'ın adını verdi ve kendini "devlet bu göreve atadığına göre, bilge kişiler olan" yargıçların takdirine havale etti. Garabed adında Muşlu bir Ermeni beyhude öfkelenerek, üstünü başını değiştirip gelince, onun gibi bir efendinin bu suçları işlemiş olamayacağının savunulduğunu söyledi: "Paramızı pulumuzu elimizden aldı, evlerimizi başımıza yıktı, köyümüzde yangınlar çıkardı, malımızı mülkümüzü yağmaladı, şimdi de gelmiş, hepsi yalan diyor!" Musa Bey, bunu da kurnazlıkla savuşturmayı başardı: "Övünmek yakışık almaz [...] Kılık kıyafetimi değiştirdiğim, fes taktığım için medeni biri olduğumu düşündüğünüzü söylüyor; demek ki kendisine göre, fes takmayan herkes yabani sayılabilir, o halde İranlılar da yabani, çünkü onlar da takke takar, o halde İngilizler de yabani, onlar da şapka takar; o halde başında fesi olmayan adamdan sayılmıyor. Ne istiyorsunuz ki, herkes kendi ülkesinin kıyafetini giyer!"

Yaklaşık kırk yıl sonra, Mustafa Kemal'in Türkleri gerçek Avrupalılara dönüştürme niyetiyle fesi yasaklayıp şapka veya kasket giyilmesini dayattığı düşünüldüğünde, bunun önsezili bir cevap olduğunu söyleyebiliriz!

Söylevinin sonunda, 2 Aralık günü, Saray'ın Vekili, şikâyetçilerin beyanlarındaki çelişkiler üzerinde durdu ve kendi sözleriyle, Simon Efendi'nin savlarını çürütmenin kendisi için bir görev olduğunu söyledi. Bir saatlik bir aranın ardından, mahkeme kararı okundığında Musa Bey'in aklanması hiç kimse için şaşırtıcı olmamıştı.

KARAR

İki tarafın dinlenmesinin ve soruşturma dosyasının görülmesinin ardından, tartışmalar sonucunda, celselerde görülen sözlü davaya göre oluşturulan yargıyla, mahkeme şu karara varmıştır:

Sanık Musa Bey'e isnat edilen suçlara yönelik toplanan istihbaratın birbiriyle çeliştiği göz önünde bulundurulduğunda ve bu istihbarat inandırıcılık sağlamakta yetersiz kaldığından, dinlenenler nezdinde, Musa Bey'e isnat edilen suçlar arasında bulunan yangın çıkarma ve tasarlanmış hırsızlık suçlarına yönelik çoğunluk sağlanamadığından, duvarın delinerek içinden geçilmesi konusunda görüş birliği olmamasından dolayı ve Malkhas'ın öldürülmesine ilişkin üçte iki üzerinde görüş çokluğu sağlanamadığından; tüm bu sebepler göz önünde bulundurularak, mahkeme, Musa Bey'in be-
raatine ve başka bir sebepten alıkonmaması halinde salıverilmesine karar vermiştir.

9 Rebiülahir 1307 (20 Kasım 1889).⁴¹

Dava sona erdiğinde, mevkiye göre adaleti gözler önüne sermiş olan komik yargı süreci, bolca yorumlandı. İstanbul'daki Fransa Elçisi'nin Paris'e, Dışişleri Bakanı Spuller'e yolladığı analiz,⁴² en akla yatkın olanlardan biriydi. Burada tamamına yer vereceğiz, çünkü mektup Fransa'nın, İngiltere ile sömürge rekabeti sırasında Doğu'ya yönelik siyasetinin ana hatlarını göstermesinin yanı sıra, davada hileye başvurulduğunun kesinliğini ortaya koyuyor ve İstanbul'daki "Ermeni cemaati elitinin" ihtiyatlı ve kendini sakınan tutumu hakkında ezici bir tanıklık sunuyor.

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ
FRANSIZ ELÇİLİĞİ

Pera, 5 Aralık 1889

Ekselansları Bay Spuller, Dışişleri Bakanı,

Sayın Bakan,

Elçiniz çok kısa bir müddet önce, zat-ı âlinize Ermeni sorunundan ve Osmanlı Devleti'nin, Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesi ile ilgili, taşra illerinin can sıkıcı durumunu ıslah etme amacıyla getirdiği düzenlemelerden söz etme fırsatını bulmuştu.

Sonunda İstanbul'da, çoğu zaman Londra'daki Ermeni kurulu tarafından tespit edilen anlaşma ihlalleri sonucunda, özellikle başta İngiltere'de olmak üzere, büyük bir heyecana kapılmış olan kamuoyunu bir şekilde tatmin etmenin yerinde olduğu anlaşılmış durumda.

Bugün ise zat-ı âlinize, Muş kökenli (Bitlis vilayeti) ünlü Kürt elebaşı Musa Bey'e açılan ve davalının beraatıyla sonuçlanan davayı raporlamak niyetindeyim.

İngiliz basınının, Ermenistan'ın talihsiz Hristiyan halklarının uzun yıllardır çektiği tüm sıkıntıların günah keçisi ilan ettiği adamı ceza mahkemesine sevk etmekle Sultan, iki amacı gerçekleştirmiş olacaktı: Avrupa'ya iyi niyetine dair apaçık bir kanıt sunmuş, diğer yandan hükümdarlığını hedef alan saldırıların haksız olduğunu ispatlamanın yolunu bulacaktı. Kraliçe'nin İstanbul'daki elçisinin, Abdülhamid'i bu kararı alması için tüm yetkisini kullandığına şüphe yok; ama şu anda da Sir W. White'ın eyleminin sonucundan ne dereceye kadar memnun olması gerektiği sorgulanabilir. Marifetleri yalan ya da gerçek olsun, Londra, Ermeni kurulunun coşkulu yayınlarını süslemiş olan suçlu, ismi İngiltere'nin liberal basınında tüm kötülüklerin sembolü haline gelmiş bir haydut olan Kürt Musa Bey, kamuya açık tartışmaların yürütüldüğü beş celselik dava ve yirmi günlük göstermelik bir karar alma süresi sonucunda, törenle beraat etmiş durumdadır.

Başkentin bazı çevrelerinde olay, Türkler ve Hristiyanlar arasında siyasi ve dinsel hakiki bir karşıtlık haline geldi. İstanbul'daki en basit insanlar bile mahkemenin, gazetelerde yayımlanan raporlarını istekle takip ediyor ve Musa'nın suçlanmasını, Müslümanlar için milli bir onur yitimi addediyorlardı. Bu, tam anlamıyla kaçınılması gereken bir tehlike oluştururken, davanın sonucunun, tarafsız gözlemcilerin çokluğundan dolayı, yüksek mevkilerde öngörülmüş ve önceden hazırlanmış olduğunu düşünmek aşırı olmayacaktır.

Her şeyden önce, dikkati bir noktaya vermek gerekiyor: Ermeniler arasında ismi duyulmuş olanlar ve herhangi bir değer teşkil edenler, tamamen gölgede kalmıştı. İstanbul'un Ermeni cemaatinin elitleri, Türklerin hınç beslemesine en ufak bir sebep verebilecekleri korkusuyla, tamamen olayın dışında kalmışlardı; bu sakıncalı olayla ilgili özel konuşmalardan bile kaçınılıyordu. Başta şahitlerin ge-

Ambassade de France
pour
la Porte Ottomane

Pera, 5 décembre 1889

Direction Politique

Sous-Direction du Midi

N°: 180

Section administrative

Monsieur Mustafa Bey

1. de 16

La Direction
Politique
pour le Midi
a été informée
par le
Général
(C. de Vill.)
le 24 DEC. 1889

13 DEC. 89

Auto faite

Monsieur le Ministre

[L'Ambassadeur a eu avec
vivement, l'occasion d'entretenir
votre Excellence de la question
américaine et des dispositions
que le Gouvernement Ottoman
avait prises en vue d'améliorer
la pénible situation des provinces

Votre Excellence

Monsieur Spuller,

Ministre des Affaires Etrangères

tirilmesini üstlenen ve geldiklerinde onlara ilgi göstermiş olan Ermeni-Gregoryen Kilisesi,⁴³ kısa süre sonra onları kaderlerine terk etmek zorunda kalmış ve dava sürecinde de hiçbir etkisi olmamıştı. Temkinliliği ve aynı zamanda, her tür olayda Sultan ve Babıâli'nin iyi niyetini gözetmesiyle tanınan Ermeni-Katolik Kilisesi de zaten kendi cemaatinin doğrudan işin içinde olmadığı bir meselede, mutlak bir sakınma tavrı göstermekten başka şey yapamazdı. Bununla birlikte, elçiniz ile yaptıkları özel konuşmalarda Muhterem Azaryan,⁴⁴ şahsi fikirlerini açmaktan çekinmemiştir: Zamanın kötülüğü, Ermenilerin dertleri, Avrupa'nın ilgisizliği gibi üzüntülerini paylaşmış, Musa Bey'in suçlu ve mahkeme heyetinin tarafgir olduğu kanısına varmıştır.

Mahkeme celselerinin ekteki raporlarını incelediğinizde zat-ı âliniz görecektir ki, davacılar tarafında yoksul taşralı Ermeniler, basit düşünen, sefalet içindeki köylerinden ilk kez çikalı çok olmamış köylüler vardı; doğal olarak adalet sistemi karşısında çekingenleşmişlerdi, yarı vahşi izlenimlerine terk edilmiş, pek teveccüh sahibi olmayan sorgulayanların kolaylıkla çürütebileceği kötü ifadeler ve çocukça savlar içinde debeleniyorlardı. Buna karşın, Kürtler arasında nüfuzlu bir aileden gelen, İstanbul ile kendisinin de akrabaları bulunan, Müslümanların açıkça sevgisini toplayan davalı, yargıçlar, hâkim hatta dava vekilinden bariz bir itibar ve destek görüyordu. Böyle olunca, karar elbette onun lehine alındı.

Musa Bey'in beraatıyla sonuçlanan bu yargı komedisi, Ermeniler içindeki çalkalanmayı geçici olarak giderebilecek mi? Londra'daki Ermeni yayımlarının şikâyetleriyle kolayca hareketlenebilen Avrupa cephesinde hoşnutsuzluğun yeniden alevlenmesine sebep olacak mı? Asıl soruları bunlar oluştururken, Sultan da alışıldık şekilde ince düşünerek, dikkatini bu konuya yöneltmiş durumdadır. Ayrıca, Saray Mahkemesi'nin hükmü daha henüz açıklanmıştı ki (2 Aralık Pazartesi), İngiltere Büyükelçisi, İmparator tarafından akşam yemeğine davet edildi (3 Aralık). Sir W. White, tüm ailesi ve çalışanlarının bir kısmı, çoğunlukla başarıyla taçlandığını bildiğimiz bir hamle ile, bazı lütuflar elde etmenin gerekli olduğunu düşündüğü durumlarda elini esirgemeyen Abdülhamid tarafından bolca ağırlandarak pohpohlandılar. Sultan, Musa Bey davasının, İngiltere hükümetinin temsilcisi için nahoş sonucunu yumuşatmayı

bu sefer de başarabildi mi? Hakkını vermek lazım ki, nadir görülen bir hünerle, görüntüde karşılık beklemeksizin ortaya koyduğu davranışlara hoş vaatler de iliştmeyi çok iyi becererek, uzlaşmanın çıkarına olduğunu düşündüğü temel imtiyazlardan ustaca sıyrılmasına göz yumulacağı bu türden bir zafer kazanması, ilk kez görülüyor. Bunun dışında, İmparator'un Kraliçe'nin Büyükelçi'sinin gözünde daha ciddi bir siyasi zeminde, daha önemli herhangi bir telafi umudunun ışığını yakmış olması da imkânsız değildir.

Ne olursa olsun, Sultan ve İngiltere arasında, Ermeni sorunu çerçevesinde süregelen diplomatik çekişmede bu yeni aşamayı kayıt altına almak ve şimdilik Sultan'ın kazançlı çıktığını belgelemek dışında yapabileceğimiz bir şey yoktur.

Bu durum, bana öyle geliyor ki, 1878'den beri sürüncemede bırakılan Doğu meseleleri toplamının Avrupa tarafından ele alınacağı ve Büyük Devletler'in Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde ortaya konan sorunu uygulamada çözmek için anlaşmaya varmanın nihayet kaçınılmaz hale geldiğine karar vereceği; bizim ise, kanımca, hızlandırmamızın gerekli olmadığı güne kadar belirsiz bir şekilde uzayacaktır.

Zat-ı âlinizin hizmetinde olmaktan duyduğum onurla, en derin saygılarımı sunarım,

Mütevazı hizmetkârınız ve emrinize amade

C. Imbert.⁴⁵

Diplomatlar, Gülizar ve Musa Bey'in mahkeme önünde yüzleştiği konusunda bir şey kaydetmemişlerdir; avukatların da bir yüzleşme talep ettiği bilinmiyor. Bununla birlikte, diplomatik mesajlarda ve basında, "kaçırılan genç kız" Gülizar'ın adı geçmemeye başlamıştır. İstanbul'daki Ermeni yetkililer, Patriklik, Milli Ermeni Meclisi de kaygılı ve ihtiyatlı hallerini koruyarak, devleti kızdırmak için zavallı vatandaşlarıyla dayanışmayı kesmişlerdir.

Böyle olmakla birlikte, gözden kaçmayan bir istisna da bulunuyordu: Khırımyan *Hayrig*. Khırımyan'ın başpiskoposluk yaptığı Van, Ermeniler arasında vatansever bir hareketliliğe sahne oluyordu. Devlet burada tutuklamalar yürütmüş,⁴⁶ Khırımyan'a İstanbul'a gelmesini buyurarak, daha sonra kendisini Kudüs'e sürmüştür. *Hayrig*'in

Gülizar'la rastlaşıp onu himayesi altına alması da o sırada gerçekleşmiştir. Bu, Gülizar'ın, hayatının sonuna kadar mutlu bir anı olarak aklında tutacağı rastlaşma olmuştur.

MUSA BEY DAVASI'NIN SONUÇLARI

Musa Bey'i türlü çeşitli suç ve kabahatlerden aklayan Ceza Mahkemesi'nin kararı, aralarında liberal olanlar Abdülhamid'in despot yönetimini reddetse de, Osmanlı sivil toplumunun, yurtseverlik duygusuyla Batı'dan gelen eleştiri ve baskılara gittikçe daha tahammülsüz hale gelmiş yüksek devlet memurlarından, subaylardan ve Türk entelektüellerden oluşan çekirdek kısmı için, gerçek bir tatmin sağlamıştı.

Tam tersine, Ermenilerde ise Osmanlı Devleti'nde adaletsizliğin kural olduğu kanısını pekiştirmişti. Çoğunluk, bu kaçınılmaz yazgıya boyun eğdi. Ama Musa Bey hadisesinde, Osmanlı Devleti'nin ıslah olamayacağının kanıtını gören bir azınlık başkaldırdı.

MUŞ

Doğrusunu söylemek gerekirse, Avrupalı elçilerin baskısıyla İstanbul'da görülen kamu davası, Ermeniler için yarı yarıya başarı olarak görülebilirdi. Musa Bey, beraat etmiş olsa da, en azından, ikinci bir dava sonucunda bir süreliğine Mekke'ye sürülmüştü. Ama bu sürgün, Muş Ovası'nın Ermeni halkı için, gözle görülür bir değişiklik yaratmadı. Musa Bey'in kardeşleri, amcaları, aşiretindeki adamları, bölgede ortalığı kırıp geçirmeye devam ediyorlardı.

Musa Bey'in Gülizar'ı devrettiği kardeşi Cazo, zavallı Reis Ohan'ın ailesinden intikam almayı kafasına koymuştu, o yüzden köyelerine, Arkavank'a saldırdı. Ama Arkavank Ermenileri, buna beklenmedik bir tepki verdi: Silahlanıp Cazo'yu geri püskürttüler. Reis Ohan'ın oğlu Sarkis babası gibi hareket etmiyordu. Karşılık verdi ve öldürüldü, bu da mücadele sırasında oldu. Bu beklenmedik direncin kendisi, zihinlerin işleyişindeki evrilmeyi ortaya koyan bir hadisedir.⁴⁷

Vartenis olayı, daha manidardır. Ağabeyinin davası İstanbul'da

görülürken, Cazo, Muş'ta ün salmanın yollarını arıyordu. Adam-
larını toplayıp Vartenis ile Muşakhşen arasında bir düğün alayına
saldırarak, gelini kaçırmaya kalkıştı. Ancak düğündekiler de silah-
lıydı ve Kürtleri geri sürdüler ve arbede iki taraftan da bir kişi ol-
mak üzere, iki kişinin ölümüne sebep oldu.

Ermeni reayanın bu direnişi, feodal Kürtlerin gözünde gerçek bir
skandal oluşturmıştı; ibretlik bir olay yaratmaya ve Vartenis hal-
kını kesin olarak boyunduruk altına almak amacıyla tümünden “ceza-
landırmaya” karar verdiler. Vartenis'i kuşattılar, ancak Gülizar'ın
sözlenmiş olduğu Markar *Varjabed*'in (Öğretmen) kasabada olması
işleri değiştirdi. Muşlu Ermeniler heyetine İstanbul'da eşlik etmiş
olan Markar kasaba sakinlerini örgütledi, onları eski karabinalarla
kendilerini savunmaya teşvik etti. Gafil avlanan Kürtler, püskür-
tüldü. Ama o zamana kadar gözlemci rolüyle yetinmiş olan Osman-
lı erkânı, Vartenis'e jandarma yollayarak “suçluları” teslim olmaya
zorladı. Bir Kürt aşirete karşı silahlı ve örgütlü bir direnişin –kısa
zamanda yayılacak olan– ilk örneğini oluşturan Vartenis halkı, dev-
lete direnmeye cesaret edemedi. Yirmi-otuz kadar genç, eski silah-
larını atarak teslim oldu. Ayaklanma suçundan, Muş ve Bitlis'teki
hapishanelere yollandılar. Ama patırtıcı Kürt komşulardansa dev-
let memurlarından daha çok sakınan Markar gibi bazıları ise, dağa
çıkıp aylar boyunca ormanlarda gizlendiler.

Boyunduruk altına alınmış ve dehşete düşürülmüş bir köy top-
lumunda, o sırada ortalığı kasıp kavuran hafiyeliğe rağmen Mar-
kar, açlık çektiğinden, “Ermenilere özgürlük” öğretisini yaydığı
köylerde düzenli olarak ortaya çıkıyordu. Dayanılmaz hale gelme-
nin eşiğindeki bu durum onu Kafkasya'ya gitmeye (1891) sürükledi.
Böylelikle, daha yeni kurulmuş olan Taşnak Partisi saflarına katıla-
rak, silahları *Yergir*'e taşıma görevini üstlendi. İhbar edilen Markar,
Türk kuvvetler tarafından yakalandı, işkence gördü, ölüm cezası
aldı ve Bitlis Meydanı'nda halka açık olarak infaz edildi (1893 veya
1894). Darağacında ipi boynuna kendisi geçirdi: Bu gönüllü son onu
gerçek bir “şehit” mertebesine yükseltti.

ST. PETERSBURG

Gülizar'ın kaçırılmasının yankıları, St Petersburg'a kadar ulaşmıştı. Ermenice dergi *Araks*'da⁴⁸ bu konuya ilişkin, Gülizar'ın olaylardan bir yıldan az bir süre sonra, Surp Garabed Manastırı'nın Tatul Vanantetsi adlı rahibine verdiği tanıklıktan⁴⁹ oluşan bir makale yayımlandı.⁵⁰ Yazının biçimi ve kuruluşu, genç kızın zihinsel evrenini ve sözlü geleneği yazıyla birleştiren bir kültürel çevreyi ortaya koyar niteliktedir. Kürtçe ve Türkçe terimlerle bezeli bir dilde – Ermenicenin Muş ağzı – ayrıntılarıyla anlatılan, söyleşi şeklinde, atalardan kalma deyişler ile Tanrı ve Azizleri'yle konuşmalar barındıran hoş bir anlatıydı bu. Gülizar'ın yüreğinin temizliğinin, saf dindarlığının, açık sözlülüğünün (Musa Bey ile yatağını paylaşmaya zorlandığını bile itiraf etmemiş miydi?), yaşananların iğrençliğini yumuşatan şiirsel bir etkileyciliği vardı. Onurunu koruma hissi, kimliğinin bilinci –kanıyla Ermeni, vaftiziyle Hristiyanı– “milletine” duyduğu doğrulanmış güven, bu kaba saba, eğitimsiz küçük köylü kızının böyle davranabilmesini sağlayan güçlerdi.

Tatul Vanantetsi, yazısını şöyle bitirmiştir:

Köle haline getirilmiş bu kız, Tanrı'nın yardımıyla, kendi çabalarıyla ama özellikle de cesareti ve kurnazlığı sayesinde, köleliğinin bağlarından kurtuldu. Onurunu ve adını temize çıkarmak için gereken intikam ruhuyla sarmalanmış halde, adalet mahkemesine başvurdu. Yukarı Ermenistan'a gitti. Orada karşılandı ve konuk edildi. Dağlar tepeler, denizler ırmaklar aştı, Karadeniz dalgaları üzerinde yolunu buldu; namus düşmanının, onurunu çiğneyen kötü yürekli Musa Bey'in de, yargılanmak üzere bulunduğu İstanbul'a geldi. Yoksul Müşetsiler [Muşlular], kadınlar ve erkekler, gençler ve çocuklar da onunla birlikteydi. Gazeteler Musa Bey'in mahkemeye çağırıldığını duyurdu. Bizler de katıldık. “Bu kanun tanımaz adam mahkûm edilmeli!” çünkü mahkemenin, onun günahını bağışlaması mümkün değildir. Heyhat, bu “adalet mahkemesi” nerede bulunur? Bütün bir ülkeyi çiğneyip geçen, yakıp yıkan, çalan, adam öldüren, hiçbir suçu işlemekten çekinmeyen bu haydut, “adalet mahkemesi” tarafından, ufak adımlarla, aklandı. Suçlu ve sorumlu, yazgısı her şeye tahammül etmek olan zavallı

Mısetsi'ye bir darbe daha. Musa Bey yargıçları tarafından neredeyse özgür ilan edildi. Gülizar ise kamusal alandan yok oluverdi: Kim bilir kıza ne oldu?

Sarkis Gugunyan'ın bu satırları okumuş ve ünlü "Gugunyan seferine" yol açmış olması pek muhtemel. Gugunyan (1866-1913), Yukarı Karabağlı yoksul bir köylü aileden geliyordu. Eçmiyadzin Ruhban Okulu'nda kısa ama çok hareketli bir dönem geçirdikten sonra, orta öğrenimini Kafkasya'nın vatansever Ermeni gençliği-nin kaynayan yuvalarından biri olan Tiflis Nersesyan Koleji'nde tamamladı. Bir süre Bakü'de kıt kanaat geçindi, daha sonra St. Petersburg'da bir burs kazandı. Ciddi bir öğrenci olmadığından sırasıyla pedagoji, hukuk, Doğu dilleri ile ilgilendi ve zamanının çoğunu Polonyalı ve Bulgar öğrenci gruplarıyla geçirdi. Ermenice, hepsi de Bulgar devrimci hareketle ilgili olan ve onları Trabzon kapısından Türkiye Ermenistanı'na getirmenin yollarını arayan on beş kadar broşür yayımladı. Bulgaristan'a yönelik bu ilgisi, Bulgaristan'ın Berlin Kongresi'nde (1878) elde ettiği başarılarla açıklanabilir. Ruslarca desteklenen Bulgaristan, Osmanlı'ya karşı ayaklanarak özerklik elde etmişti. Bu örnek, Ermeni devrimcilere, "Bulgar modeli" olarak nitelenebilecek bir milli özgürleşme taktiği esinleyecekti. Gülizar'ın kaçırılması ve Musa Bey davası, onu derinden etkiledi. Gülizar'ın onuru ve Akribasyan ile Koloşyan'ın kanı için "intikam" almak istiyordu. St. Petersburg'da yüksek mevkili Ermeni bir memurun tavsiyesiyle, İran'ı saflara kazanmak ve burada Şah'ın hizmetine girip devrimci temelleri örgütlemek için Kafkasya'ya geri döndü.

TİFLİS

Gugunyan, 1890 yılının ilkbaharında, Ermeni çevrelerinde vatansever bir kaynamanın hüküm sürdüğü Tiflis'e geldi. Derhal gönüllülerden oluşan bir birlik örgütleyip Türkiye'ye gitmeye karar verdi. Aynı dönemde, Tiflis'te kurulan Taşnak Partisi'nin ihtiyatlı olması yönündeki tavsiyelerine rağmen, silah ve para bularak 125 genci çevresine topladı. Bu grupta, toplumun tüm sınıfları temsil ediliyordu: Birkaç öğrenci, bir eczacı, özellikle de köylüler,

zanaatkârlar ve hatta askeri danışman rütbesine getirilmiş bir eşkiya. Ortak özellikleri, gençlikleri (yaş ortalaması yirmi beşti), hevesli ve tecrübesiz olmalarıydı.

Sefer, askeri planda tam bir fiyasko oldu ve Kars'ın güneyinde, sınırın yakınında Kürtler ve Kazaklar'la yapılan kanlı birkaç çarpışmadan ibaret kaldı. Hayatta kalanlardan kaçamayanlar veya kaçmak istemeyenler (Gugunyan'ın durumunda olduğu gibi) yakalandılar, 1892'de yankı uyandıran bir dava ile yargılandılar ve çok ağır cezalara çarptırıldılar. Yirmi yıl mecburi hizmetle cezalandırılan Gugunyan, Sahalin'e gönderildi. 1906'da serbest kaldığında, Kafkasya'ya geri döndü. 1912'de yine tutuklanarak, 1913'te Orel Hapishanesi'nde öldü.

Gugunyan Seferi, devrimci romantizmin doruk noktası oldu ("Kardeşlerimizin özgürlüğü için öleceğiz!"). Başarısızlığıyla, devrimci partilerin oluşturulması sırasında, organizasyonun gerekli olduğunu gösterdi. Yine de, şarkılar, şiirler ve ikonlarla bir destan haline gelen Gugunyan macerası, Ermeni psikolojisi üzerinde büyük bir etki bırakarak, mücadele ve fedakârlık fikirleriyle özdeşleşti.

Gugunyan davasının hükmü, Osmanlı Saltanatı'nda tatmin yaratmıştı. Tiflis'teki Başkonsolos H. Hasib Bey'in St. Petersburg'daki Osmanlı Büyükelçisi'ne gönderdiği mektupta bu tatmin duygusu gözler önüne serilirken, Rus Hükümeti'nin Ermeni devrimcileri desteklediği yönündeki savı da çürütmektedir: "Çete başı olarak bilinen, S. Gugunyan adlı kişi, 20 yıla mahkûm oldu, adamlarından 25 tanesi 8 ila 15 yıl mecburi hizmet cezası aldı, bir başkası da kürek hükümlüleri taburuna alındı. İki yıldır tutuklu bulunan 16 diğer zanlı temize çıkarıldı. Yoldan çıkmış zihinler üzerinde faydalı bir etki yaratacak olan bu ibretlik kararın önemi yoruma yer bırakmıyor."⁵¹

Bu sebeple Konsolos, "Özenleri sebebiyle Saray'ın hayırhah ilgisini çoktan hak etmiş olan kimselerin hizmetlerini, onursal ayrıcalıklarla ayırt etmeyi" salık veriyordu. İlgili kişileri listelemeyi önererek, şöyle ekliyordu: "[...] Saltanat'ın bu dikkati, son Ermeni olayına karşı, benim naçizane gözlemlerime göre, sözünün eri bir

komşuya yaraşan bir tavır takınan Rus yüksek yetkilileri nezdinde, iyi bir izlenim yaratmaktan geri kalmayacaktır.”

LONDRA

Londra’da 1888 ve 1892 yılları arasında vatansever Ermeni cemaati tarafından yayımlanan *Hayasdan* (Ermenistan),⁵² Musa Bey davasının milli Ermeni hareketi içinde bir çalkantı yarattığını doğruluyordu. İngiltere’ye yerleşmiş bir avukat ve birkaç tüccar tarafından Ermenice ve Fransızca çıkarılan *Hayasdan*, Ermeni davası konusunda Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmaya çalışıyordu. “Londra Komitesi” ya da “Londra Vatansever Ermeni Komitesi” olarak nitelenen *Hayasdan*, İngilizler yararına Türklerin aleyhinde propaganda yürüttüğü şüphesiyle, Fransız diplomatlar ve Sultan’ın casusları arasında güvensizlik yaratıyor, ama İngiliz Hükümeti’nden de destek görmüyordu. Bu, İngiliz, Osmanlı ve Fransız arşivlerinin –tartışmasız olarak– gösterdiği bir olgudur.

Londra Komitesi, özellikle 1889 yılı boyunca Osmanlı Dışişleri Bakanı Said Paşa ile Londra’daki çok yetenekli ve ince düşünen Osmanlı Büyükelçisi Rüstem Paşa arasında, önemli bir karşılıklı yazışmaya yol açmıştı.

Osmanlı saltanatı, iki konuda takıntılı haldeydi. Bir yandan, Ermenilerin İngiltere’deki siyasetçiler, Protestan Kilisesi, basın gibi etkili çevrelerden destek görmesi ve bu çevrelerin sempatisini kazanması. Diğer yandan, Avrupa’daki ve Avrupa dışındaki çalışmaları ve etkisi hayli abartılan Ermeni komitelerinden oluşan bir ağ kurulması.

1889-1890 yıllarında Osmanlı casusları, Cenevre’deki “Hınçak Komitesi’nin,” “Paris Komitesi’nin,”⁵³ “Marsilya Komitesi’nin”⁵⁴ ve “Londra Komitesi’nin” kelimenin tam anlamıyla izini sürüyorlardı. Bunların basın organlarını (*Hınçak*, *Armenia*, *Hayasdan*), toplantılarını ve Balkan Devletleri ve Ermeni göçmen işçilerin küçük bir cemaat kurduğu Amerika ile ilişkilerini gözlüyorlardı. 1890 yılının Aralık ayında, New York’ta *Hayk* (Ermenistan) adlı yeni bir süreli yayının tanıtımı, bir “Amerikan Komitesi” kurulduğunun belirtisi

olarak görüldü ve Amerikalı misyonerlerle⁵⁵ yapabilecekleri işbirliğinin korkusu sardı.

1889 Haziran ayından 1890 Kasım'a kadar, *Hayasdan*, neredeyse her sayısında Gülizar'ın kaçırılması, Muşlu Ermeni köylülerin durumu ve Kürt aşiretlerinin saldırılarıyla ilgili makaleler yayımladı. Musa Bey davasının aylar boyunca süren hazırlıkları ve hileleri *Hayasdan*'ı harekete geçirirken, tonunun da gittikçe sertleşmesine yol açtı. Celse raporlarının tümüyle çevrilip yayımlandığı davanın kararı, Osmanlı adaletinin tarafsızlığına dair sert ve yanılgıdan uyanmış eleştirilere yol açtı. İngiltere ve Fransa halkına duyarlılık kazandırmak, Ermeni dostu bir hareketin gelişmesine yol açmak için, bilgilendirme kaynaklarını artırıp birbiriyle karşılaştırıyor, derlediği kanıtları peş peşe diziordu.

Muş, Van, Trabzon, Varna, İstanbul Ermenilerinin tanıklıklarının yanı sıra, gazete Türk basınından (özellikle Osmanlı resmi gazetesi işlevini gerçekleştiren *Tartık* gazetesinden), İngiltere basınından (*Times*, *Daily News*, *Daily Chronicle*), Frankfurt ve Köln kaynaklı Alman basınından seçmeler de sunuyordu. James Bryce'in Aberdeen'de⁵⁶ ve W. E. Gladstone'un Chester'da⁵⁷ seçmenleri önünde yaptıkları, Musa Bey'in suçlarını, reformların yapılmadığını ve genel Osmanlı siyasetini ortaya seren konuşmalardan bolca alıntı yapabilmesi de, bu olayın olağanüstü biçimde yankılandığını doğruluyor. Ermeni dernekleri, kamuoyunu heyecanlandırmak için "Musa Bey'in kurbanı" Gülizar'ın portresinin birkaç bin adet baskısı ile birlikte, Gladstone'un 27 Ağustos 1889 tarihli *Daily News*'ta yayımlanan bir makalesini⁵⁸ Londra sokaklarında satışa çıkarmıştı.

İngilizlerin 1889 tarihinde Ermeni sorunu karşısında aldığı tutumu daha iyi anlamak için, Başbakan'ın 1885'ten beri muhafazakâr Lord Salisbury olduğunu hatırlamak gerekir. 1878'de Disraeli Hükümeti sırasında olduğu gibi, yine dışişleri bakanıydı. Ayastefanos'ta galip gelerek, Ruslara, İngiltere'nin İstanbul'da Rus varlığına tahammül etmeyeceğini tebliğ eden oydu. Berlin Kongresi'ne katılım daveti alması için Disraeli'ye yardım etti, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün garantilenmesi

karşılığında, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmesi konusunda görüşmeler yürüttü.

Musa Bey meselesi esnasında, İstanbul'daki büyükelçisine verdiği talimatlar, İngiltere ve Kıta Avrupası kamuoyunun eleştirilerine mahal vermemek amacıyla, Sultan'a ılımlı ve adil olmasını tavsiye etmesi yönündeydi. W. E. Gladstone için aynı şey geçerli değildi. Liberal Parti'nin başkanı bu İskoç, Disraeli'nin amansız düşmanı olmuş, İrlanda için özerk yönetim elde etme arayışına girmişti. 1868'den 1874'e kadar Başbakanlık yapmış, 1880 ile 1885 arasında yine başbakan olmuş, 1889'da muhalefete katılmış, 1892'de yeniden yönetime gelmiş, Ermeni katliamlarının başladığı 1894'te ise yönetimi bırakmıştır. Barışçı, baskı gören azınlıkların ateşli bir savunucusu olarak, hitabet yeteneğini, daha önce Bulgarlar için kullandığı gibi,⁵⁹ Ermeniler lehine de kullanmıştır. Söylevleri, J. Bryce'ın da içinde bulunduğu İngiliz-Ermeni Derneği'ni gönülden benimsemiş olması, yalnızca Türkleri değil, siyasi hasımları olan İngiliz muhafazâkarları da tedirgin ediyor ve Ermenilere boş umutlar veriyordu.

1889 yılının Kasım ayı sonunda, Minas Çeraz'ın Londra'ya gelişi Ermenilerin hazırlanışını pekiştirirken, Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye büyükelçiliğini de harekete geçirdi. Minas Çeraz (1852-1929) İstanbullu bir Amira⁶⁰ ailesinden geliyordu. Gazeteci, eğitimci, dilbilimci uzmanı olan bu entelektüel, 1878 yılında Piskopos Nerses Varjabedian tarafından, Khırimyan Hayrig'in Berlin Kongresi'ne götürdüğü heyetin tercümanı ve sekreteri olarak atandı. Bu tecrübeyle hayatı değişecekti: Ermeni meselesinin çözümünün İngiltere'nin diplomatik müdahalesinden geleceğine ikna olmuştu. Ermeni Piskoposluğu'nun Genel Sekreteri olarak Londra'ya birçok kez gitti, Gladstone ile karşılaştı. 1889'da İstanbul'da Musa Bey davasının başladığı dönemde, sürekli polis tarafından gözleniyordu. O da sürgünü seçti.⁶¹

Londra'daki varlığı önce heyecan yarattı. Bu açıdan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir J. Ferguson tarafından Salisbury Markisi'ne⁶² gönderilen memorandum çok açıklayıcıdır. Kışkırtıcı olmanın çok

uzağında, ‘gentleman intelligent’ olarak yetişmiş, Osmanlı saltanatı ile karşılıklı görüşmeler ve anlaşma taraftarı olarak betimleniyor. Onun için söylenen sözlere burada yer vermekte fayda görüyoruz:

Ermenilerin, ülkelerinin bağımsızlığını (ziyadesiyle güçsüzler) ya da Rusya tarafından fethedilmeyi dilediklerini varsaymak büyük bir hata olacaktır. Onlar bunu bir felaket olarak göreceklidir. Rusya, ulusları eziyor ve dinlerinden uzaklaştırıyor. [...] Kuşkusuz, Ruslar Ermenileri ordularına alıyor, Türklerin aksine, onlardan vergi topluyorlar. Ancak Ermeniler, Türklerden bile daha vatanseverdir. Onların umudu daha çok (eğer, Türkler Avrupa’dan çıkmak durumundaysa, ki muhtemelen öyle olacak) Asya’da Türko-Ermeni bir devlet kurmaktır.

Bu fikirleri yaymak ve “Ermeni haklarını” savunmak amacıyla Minas Çeraz, *Daily News*’a Londra’da, Fransızca, aylık bir yayın çıkarma hazırlığında olduğunu açıklamıştır.⁶³ 1890 yılının Şubat ayından itibaren yayınlanan *Armenia*, 10 yılı aşkın bir süre boyunca Ermenilerin hak davaları için bir kürsü oluşturmuştu ama Marsilya’daki adaşı *Armenia*’nın aksine, devrimci yöntemleri reddediyordu.

KUMKAPI

1887 yılı Kasım ayında, *Hınçak*’ın ilk sayısında yayımladığı başyazıda Avedis Nazarbekyan,⁶⁴ Ermenistan’ın özgürleşmesinin ancak içeriden gerçekleşebileceğini, Ermenilerin kendi eseri olacağını, ama Ermenilerin Avrupa diplomasisinin sunacağı her fırsatı değerlendirmesi gerektiğini yazmıştı.

Bu sırada, *Hınçak Partisi*’nin gerçekten işlev göstermesi için 1890 yılını beklemek gerekecekti. *Hınçak*ların sosyalizmi Kafkas Ermeni burjuvazisi tarafından kabul görmemekle birlikte, Trabzon, Erzurum, Tokat Ermenileri’nin eğitim görmüş ortamlarında güçlü bir yankı buldu. Baskın yönü tarım olan, tarım teknikleri eskimiş Müslüman bir imparatorlukta sosyalizm, Ermeni devrimciler tarafından, yalnızca iktisadi ve toplumsal soruna (adalet ve modernleşme) değil, etnik ve kültürel bir mozağin kural oluşturduğu bir

Doğu'da ulus sorununa da bir yanıt getirmeye imkân veren alternatif bir ideoloji olarak alındı. İstanbul'da birkaç ay içinde parti yaklaşık yedi yüz üyeyi etrafında toplamıştı.⁶⁵ İran'da, Rusya'da yayıldı ve Amerika'ya kadar birçok yerden destek gördü. Musa Bey davasının bıraktığı acı tat, Türkiye'deki Ermeni entelijensiyanın, devrim ve sosyalizm bayrağı altındaki bu ani çalkantısı ile ilgisiz değildi.

İstanbul'daki Kumkapı gösterisi, Hınçaklar'ın siyaset sahnesine çıkışını gürültülü bir şekilde duyurdu. 27 Temmuz⁶⁶ 1890, Kurban Bayramı'nda H. Cangülyan, Murat ve "Gülizar'ın Ağıdı" adlı eserinin yazarı genç Mihran Damatyan kılavuzluğunda bir grup Hınçak, Pazar duası sırasında Kumkapı'daki Ana Kilise'ye dalarak, kalabalık bir dindarlar grubunun önünde, Osmanlı Saltanatı'na hitaben zehir zemberek bir protesto okumuşlar, bunu da "Ya özgürlük, ya ölüm!" sözleriyle sonlandırmışlardı. Direnmesine ve şiddetle karşı çıkmasına rağmen, dua kıyafetleri içindeki Piskopos Aşıkyan'ı zapt ederek, kendi elleriyle Sultan'a protesto metnini vermesi için Yıldız Sarayı'na sürüklemeye kalkmışlardı.⁶⁷ Nihayet, Türk birlikler geldiğinde, Hınçaklar silahlı direnişe girmekten de çekinmemişti: Ölü (iki asker ve beş sivil) ve yaralıları vardı.

Çok sayıda tutuklama ve Harp Divanı tarafından açıklanan ağır mahkûmiyetler (protesto metnini okuyan Cangülyan ölüme mahkûm edilmiş, ancak cezası ömür boyu hapis olarak hafifletilmiştir) bilançosuyla kapanan operasyonun siyasi getirisi olmamıştı. Ama İngiliz diplomasisi olayı hasıraltı etmemişti. Hemen 1 Ağustos 1890 tarihinde Salisbury Markisi'ne yazdığı bir mektupta Büyükelçi Sir W. White, şöyle yazar: "Tüm bu olaylarda dikkat çekici olan, İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden beri ilk defa, Hristiyanların İstanbul'da askerlere direnmeye cesaret etmiş olmasıdır."⁶⁸

İstanbul'daki Kumkapı gösterisi, Ermeni devrimci hareketin ilk aşamasını oluşturmuştu. Başarısızlıklarına rağmen, Hınçaklar çabalarına ara vermediler. Büyük Devletler'in er geç Doğu meselesi için kendi çözümlerini dayatacaklarına ve Ermenistan'ın bağımsızlığına kavuşacağına inanıyorlardı.

Murat ve Mihran Damatyan,⁶⁹ kaçmayı başarmıştı. 1891 yılının Mart ayında Damatyan Atina'daydı ve bir Osmanlı casusu tarafından takip ediliyordu. Vartanants⁷⁰ vesilesiyle Ermenilerle bir araya geldiği bir toplantıda dile getirdiği söylevinde, ilk Hınçakların idealleri bulunabilir:

İnsanlık bir evrensel gelişim çağına, eskiden bilinmeyen, daha sonra bir ütopya olarak görülen, ancak günümüzde bir gereklilik hâline gelmiş olan bir ideale doğru büyük adımlarla ilerliyor: Bu yüce ideal, halkların kardeşliği, tüm baskı görenlerin serbest kalması, tüm serfliğin ortadan kalkması, Özgürlük ve Adalet'in her yerde ve herkes için zaferidir. [...] Durumumuz ne denli hassas olursa olsun, karşımızdaki zorluklar ve maniler ne denli büyük olursa olsun, biz Ermeniler, kalplerimizdeki bu özlemde, özgürlüğe, daha iyi bir geleceğe, hakları tüm insanlarla aynı olan, insana yaraşır bir yaşama özlemde besleniriz. Bütün bunlardan mahrum kaldık, yüzyıllar boyunca mahrum kaldık.⁷¹

1894 yılında, Murat ve Damatyan, iki-üç senedir, Kürtler ve Ermeniler arasında amansız bir savaşın sürdüğü Sasun'da bulunuyorlardı. Sasun Ermenilerini haraç verdikleri⁷² Kürtlere karşı ayaklanmaları için hazırlayıp örgütlediler. Sasun Ayaklanması Abdülhamid tarafından bir isyan olarak yorumlandı. Bölgeye bir tabur gönderdi ve kanlı bir bastırma ile 1894-1896 katliamlarının yolu açıldı: Ermeniler, 300.000 civarında kayıp verdi. Abdülhamid kıyımları Ermeni militanlara gerçek bir sorun teşkil etmeye başlamıştı: Ermeni devriminin bedeli ne olacaktı?⁷³ Yine de devrim, kimsenin gözünün yaşına bakmaksızın yoluna girmişti. Kumkapı'nın ardından bir ay geçmemişti ki, 1890 yılı Ağustos ayında, Tiflis'te bir "devrimci moment" aciliyeti içinde, Gülizar, Gugunyan, İstanbul'daki genç Hınçaklar ve Devrimci Ermeni Federasyonu öğelerini içererek doğuyordu. 1915'te Ermeni halkının yaşadığı kıyametin ardından, Ermenistan'ın 1918'den 1920'ye kadar süren ilk bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin⁷⁴ kaderini belirlemiş olan da bu devrimdi.

STOCKHOLM

Doğu Anadolu halklarının (Kürtler, Türkler, Ermeniler) popüler kültürü, sözlü bir kültürden oluşur. Önemli olaylar sonrasına doğaçlanan şarkılar, şiirler ve söylenceler (Türklerdeki ağıt) içinde tarih sahnelerine de yer veren bir geleneğin öğelerini oluştururlar. Kürtler, Gülizar (Gülo) ve Musa Bey'in hikâyesinden esinlenerek şiirler yazmışlardı. Bu şiirlerden biri, yüzyıldan fazla bir süre sonra hâlâ, Türkiye'den göç etmiş işçiler ve siyasi sığınmacılardan oluşan küçük nüfuslu bir Kürt cemaatine ev sahipliği yapan Stockholm'de halen hatırlanır.⁷⁵

GULÊ Û HECÎ MÛSA BEG

Gulê digo Hecî Mûsa Bego qurban, ez gûne me, ez gûne me
Ez axçik im, ez File me
Ez pûlik im, bêfayde me
Ez ne liyaqê Hecî Mûsa Begê xwe me
Gulê digo Hecî Mûsa Bego qurban, tu min serjê kî bi dûzanan
Tu gostê min rakî bi kelbetanan
Ez tu car nayê ser dîne Musulmanan
Gulê digo Hecî Mûsa Bego qurban, ez Gulê me Gula dîn im
Ez'ê rabim dawa wxê li nava xwe bilefînim
Rêka Îstanbula sewitî bigirim, bikudînim
Ez'ê texte Sultan Resad bigirim, bihejînim
Ez'ê heft diwêlê ecnebî bi xwe û Hecî Mûsa Begê bihîsinim

GÜLO VE HACI MUSA BEY

Gülo derdi: Hacı Musa Bey, kurbanın olayım, kıyma bana
Ben bir axçik'im, bir file⁷⁶
Fakir bir kızım, benden fayda gelmez
Senin dengin değilim Hacı Musa Beyim
Gülo derdi: Hacı Musa Bey, kurbanın olayım
Kılıçla kafamı da kessen
Kerpetenle etimi de koparsan
Müslüman dinine geçmem
Gülo derdi: Hacı Musa Bey, kurbanın olayım, bana Gülo derler,
Deli Gülo

Eteğimi belime sararım da
İstanbul yoluna düşerim, pazartesi, yürür dururum
Sultan Reşat'ın⁷⁷ tahtını alırım, dört yana sallarım
Hem adımı, hem Hacı Musa Bey'i yedi düvele duyururum

SONSÖZ

MUSA BEY

Musa Bey'i aklayan ve özgürlüğüne kavuşturan yargıya öfke-
lenen Simon Efendi Tıngır, davanın temyiz edilmesini talep etti.
Dava üç yıl sürdü. Üç yıl boyunca Gülizar, İstanbul'da kaldı. Birkaç
mektup almakla birlikte, kamunun merak nesnesi olmaktan çıktı.
Sonuçta, Musa Bey suçlu bulundu ve Mekke'ye sürüldü. Ama
durumlar değişmişti, bu ikinci dava Avrupalı diplomatların ilgisini
uyandırmamıştı.⁷⁸

Bir yıl geçmemişti ki Musa Bey'in Muş'a geri dönmesine izin
çıkı (1893). Kuşkusuz, Osmanlı yönetimi Musa Bey'e ve başka Kürt
derebeyliklerine tanınmış olan bazı eski imtiyazları kırpmaya çalış-
mıştı ama Sultan, Hamidiye Alayı'nın yönetimini kendisine teslim
ederek, Musa Bey'e olan güveninin apaçık bir delilini sundu.

Musa Bey'e ne olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Bazı Kürt kay-
naklarınca,⁷⁹ yirmili yılların başlarında, Türkiye Cumhuriyeti'nin
kuruluşu sırasında ortadan kaybolmuştur. Kemalist harekete ka-
tılmış olsa, Sevr Antlaşması'nı (1920) öne süren Kürt özerkleşme
taftarlarının aksine, hareketi faal olarak desteklerdi.

Bu anlattıklarımızdan, Kürt ve Ermeniler arasında kalıcı bir
husumet olduğu sonucunu çıkarmamak gerekir. Elbette, 1860'tan
1870'e kadar, İstanbul'daki Ermeni Patrikliği 529 tahrir kaydetmiş-
tir. Asya'daki Ermeniler tarafından gönderilmiş, yerleşik Ermenile-
rin göçebe Kürt aşiretlerin çalıp çırpma ve saldırılarına yönelik bu
şikâyetleri, Ermeni sorununun başlıca öğelerinden birini oluşturu-
muştur. Ancak Osmanlı iktidarının Anadolu'nun doğu köylerinde
bir hukuk devleti oluşturmaktaki yetersizliğini (ya da isteksizliğini) de
göz önünde bulundurmak gerekir.

Gündelik hayatta Ermeni-Kürt ilişkilerini, eşitsizlikleri ve bir yanda beyler ve Kürt emirler, diğer yanda Ermeni tüccarlar, zanaatkârlar ve köylüler arasındaki otorite ilişkilerini pekiştiren bir sosyal tabakalaşma beliriyordu. Yine de, iki halk arasındaki ilişkiler, çoğunlukla şiddetten ziyade takas üzerine kuruluydu.

Hamidiye Alayları, fedailere karşı aralıksız bir tehdit ve engel oluşturmuştu. Kürtler 1894-1896 katliamlarına katılmış ve daha sonra, 1915 Ermeni katliamlarında başı çekmişlerdi. Öte yandan, Ermeniler, onların ne çark etmeyi, ne de ihaneti dışlayan cesaretini ve yiğitliğini takdir ederlerdi. Çok önce, Ermeni devrimciler bu problemleri ilişkiye bir çözüm getirmeye çalışmışlardı. Kürtleri “medenileştirmenin” veya en azından güçlerini disiplin altına alıp, ortak bir davaya yönlendirmenin gerekli olduğunu hissetmişlerdi. 1890’lı yılların daha en başında Hınçaklar, Dersim Kürtleriyle ilişki kurdular. Ermeni Devrimci Federasyonu da sistemli biçimde Kürtlerin dostluğunu kazanmaya çalıştı. Bilinçli ve vatansever Kürt entelijansiyesini, Abdülhamid rejimini devirecek bir devrime yöneltmeye çalıştılar, ancak iki halk arasındaki güvensizliği gideremediler.⁶⁰

KEĞAM DER GARABEDYAN

Garabed Der Garabedian’ın oğlu, Muş Ovası’nın Khebyan Köyü’nde yoksul bir papaz olan Keğam Der Garabedian, 1865 doğumluydu. Çocukluğu, Khebyan’da geçti. İlk öğretmeni olan babası, ona erken gelişmiş bir yazı yeteneği, kitaplar ve bilgi tutkusu aşılamıştı. Vakti geldiğinde papaz olmaya yazgılı Keğam, 2000 metre rakımdaki görkemli bir kentin tenhasındaki Surp Garabed Manastırı’nın Büyük Papaz Okulu’na gönderildi. Khırimyan *Hayrig*’in dini ve kültürel bir canlılık kazandırmaya çalıştığı, tarihi anılar bakımından zengin bu manastırda, yedi uzun yıl geçirdi. 1883’te, merkezi İstanbul’da olan kültür topluluğu *Miatsyal Ingerutyun Hayots* (Birleşik Ermeni Cemiyeti) görece “modern” bir okul açtığı Muş’a geri döndü. Eçmiyazdin Ruhban Okulu, Kevorkyan Koleji’ne kabul edildi. Rus İmparatorluğu’ndaki (muhtemelen 1885’ten 1887’ye kadar olan) bu yılları, yurt dışındaki tek kalışı oldu. Daha son-

ra dersleri bırakıp ülkesine geri döndü. Böylelikle, din adamı olmayı kesin olarak reddetmiş oluyordu, ama “eğitilmiş” statüsü, Muş Ermeni Piskoposluğu Sekreteri olmasına yol açtı.

Gülizar’ın kaçırılması varoluşunu alt üst edecekti. Genç kızın serbest bırakılması ve Musa Bey’e dava açılmasıyla sonuçlanacak çalışmalara katıldı. Muş Piskoposu ona, Markar Varjabed ile birlikte, Ermeni şahitlere İstanbul’a kadar eşlik etme ve onlara göz kulak olma görevini verdi. Avrupa’ya gerçek bir giriş kapısı olan İstanbul’da bu sebeple geçirdiği üç yıl, keşifler, siyasi öğrenim ve entelektüel formasyon yılları oldu. İstanbul Ermeni entelijansiya-sıyla temas kurmasıyla, yazmaya ve makaleler yayımlamaya başladı. O zamana kadar içgüdüsel olan siyasi ve sosyal adalet ihtiyacı, çeşitli okumalardan beslendi.

“Ulusal onurun yeniden kazanılmasının” görevi olduğu inancıyla Muş’a döndüğünde, çekingen Keğam, cesaretini toplayıp Gülizar’a evlilik teklif etti. 1892’de evlendiler.

Ama intikam yemini etmiş Musa Bey’in geri dönmesi, genç çifti ilk çocuklarıyla birlikte Diyarbakır’a sığınmaya mecbur bıraktı (1894-1896). Katliam dönemlerinin acısı geçtiğinde Keğam, ailesiyle birlikte yeniden Muş’a yerleşti (1897). Piskoposluk’taki, sekreterlik görevine yeniden başladı. Bir yandan Mıkhitaristlerin yeni açtığı kolejde öğretmenlik yaparken, sekreterlik yapmaya 1908’e kadar devam etti. Aynı dönemde, ağzı sıkı, edilgenlik düzeyinde ihtiyatlı adam, 1897’den itibaren Ermeni Devrimci Federasyonu’nda militanlık yaptı. 1908’deki Jön-Türk Devrimi’ne kadar, Daron bölgesi Taşnak örgütünün yönetici kadrosunda yer aldı. burada 1904’ten 1908’e kadar Rupen’le birlikte hareket etti.⁸¹

1908’de Osmanlı parlamentosuna Muş-Bitlis Ermeni mebusu olarak seçildi. İstanbul’a gitti ama her yaz köyüne, tutkulu bir bağının bulunduğu “halkının” yanına döndü. 1908’den 1914’e kadar, mebus olarak seçildi. 266 mebusun yer aldığı parlamentoda, Taşnak mebusu, dolayısıyla sosyalist olduğundan, diğer üç Taşnak, bir Hınçak ve üç Bulgar vekiliyle birlikte (266 vekil üzerinden), amacını işçilerin haklarını savunmak olan “İşçi Blokunu” oluşturdu.⁸²

1909'dan itibaren İstanbul'daki Ermeni Meclisi'nde de Muş'u temsil etti. Mucize eseri, 24 Nisan 1915 tarihinde, Ermeni entelektüelleri hedef alan büyük baskından kurtuldu. Muş'taki neredeyse bütün Ermeni halkının katledildiğini (Temmuz-Ağustos 1915) ve ailesinin kaybolduğunu olay yerinde öğrendi. Bu felaket, onu mahvedecekti. 1918 Ateşkesi'nden birkaç gün sonra, umudunu kaybetmiş halde öldü. İstanbul'da, Gülizar'ın da 1948'de yanına getirileceği, Şişli'deki büyük Ermeni Mezarlığı'na gömüldü.

Keğam'ın hayatı ve faaliyetleri, Muş'ta 1886'dan 1915'e kadar süren kamusal yaşamdan ayırt edilemez. Siyaset adamı ve yaşadığı dönem ve ülkede sıklıkla görüldüğü gibi, kendi kendini yetiştirmiş bir entelektüeldi. Türkçesi hiçbir zaman iyi olmadı ve Osmanlı bürokrasisinin dili olan Osmanlıca'yı da bilmezdi. Üç biçimiyle Ermenice (klasik, konuşma dili ve yerel) onun yegâne kültür dili oldu. Aynı anda yazar, arkeolog, dilbilimci, anı yazarı, tarihçiydi. 1895'ten 1914'e kadar İstanbul'daki Ermeni basınında, *Masis*, *Arevelk*, *Hayrenik*, *Püzantion*, *Püragn*, *Azadamard* ve *Jamanak*'ta yazıları yayımlandı. Halkçı ve yerelci yazar, ardında Muş'un günümüzde tamamen yok olmuş yerel Ermenicesiyle⁸³ yazdığı edebi eserini (öyküler ve bir roman) bıraktı. Bu eserde biçim ve sözcükler içeriğe adeta 'yapışır- lar.' Bu içerik, Daron'un kayıtsız ve muhteşem doğası altında, mütevazı yaşamlar ve küçük insanların trajedisidir.

Son derece duyarlı oluşu, "Memleketinin" kaderine ve "Muş halkının dertlerine" olan takıntısı, karamsarlığı, onun geleceği gördüğüne dair bir ün kazandırdı ve İstanbul'un hiciv basınının heyecanını uyandırdı. Yazılarını "Mıšo Keğam" (Muşlu Keğam) olarak imzalayan yazar, baykuşlukla, "Mıšo Pu" (Muşlu Baykuş) adıyla tiye alındı. Çağdaşlarının âdetleri ve komik yanlarına sataşan büyük hiciv yazarı Yervant Odyan, Ermeni vekillere vakfedilmiş bir yayında, Keğam'ı iğneleyici ama sevecenlikten de eksik kalmayan bir portre olarak resmediyordu: "Sanıyorum insanlar ve İstanbul çevresi de bizi ilgilendiren ve kafa yorduğumuz tüm sorular gibi, onun ilgisini çekmiyor. Keğam, Muş ve Daron'u, kendisiyle birlikte buraya nakledip orada yaşamayı başarabildi."⁸⁴

1911'de iktisatçı olup, Osmanlı Parlamentosu'na kısaltılmış Ermenice bir baskısının "Zirai Sorun" adıyla yayımlanacağı bir rapor sundu. Bu rapor, günümüzde, Osmanlı tarihiyle ilgilenenler için eş bulunmaz bir kaynaktır.

Eseri, büyük ölçüde yayımlanmamış haldedir. Ölümünün ardından, el yazmaları dağıldı ve İstanbul'dan Viyana'ya, Marsilya'dan Detroit'e, Paris'ten Beyrut'a ve Erivan'a dolaşıp durdu. Bunlar arasında bir yerel sözlük, bir meseller sözlüğü, Ermeni manastırlarına yönelik anılar, çivi yazılı kitabelerin tertipleri ve mebusluk mektupları bulunur. 1931'de, Paris'te öykülerinden oluşan bir derleme *Daroni Aşkhar* (Daron Dünyası) başlığıyla yayımlanmıştır.

GÜLİZAR VE ARAM

Gülizar Khars'da, muhtemelen 1875'te veya 1876'da (mezarında yazılı olduğu gibi 1870'te değil) doğdu.

Kocasını kaybeden ve maddi imkânlardan da yoksun Gülizar, 1947'de ölene dek, oğlu Aram'la birlikte İstanbul'da sessiz ve münzevi bir hayat sürdürdü. Şişli Ermeni Mezarlığı'nının Muşlulara ayrılmış bölümünde kocasının yanına gömüldü. Bu kasvetli yıllar boyunca üç elim deneyim geçmiş hatıralarını diriltti.

Yirmili yılların sonlarında, askerlik hizmetini İstanbul'da yerine getiren Abdülbaki Türker adlı genç bir Türk asker, geçmişin korkularını uyandırarak, aniden kapısında belirdi. Bu, Torkom'du; kocası Keğam Der Garabedian'ın kardeşi Yeğişe'nin oğlu. Yeğişe, 1915'te tüm ailesi katledilirken, "müzik hocası" olduğu için bir sandalyeye oturtularak öldürüldü. Genç ve güzel karısı Zımrukhd, katillerinden birinin teklif ettiği anlaşmayı kabul etti: Onunla evlenerek iki çocuğu, Torkom ve Zabel ile kendi hayatını kurtaracaktı. Müslümanlaştırılan ve Türkleştirilen Torkom, herhangi bir korku duymadan Muş'a dönebilirdi. Orada evlendi, ardından Diyarbakır'a göçtü, çocukları burada Türk veya Kürt, bazen de Ermeni melezlerle evlendi. İstanbul'a yerleşmiş olan ailesinin devamı, kökenlerini bilmektedir.

1934-1935'te Gülizar, 1925'den beri Fransa'da olan kızı Armenuhi'nin yanına, Paris'e geldi. Armenuhi, burada, Taşnakt-

sutyun Partisi'nin üyesi olan, günlük gazete *Haraç*'ta çalışan Levon Kevonian'la evlenmişti. Gülizar, bu ziyaret sırasında kızına hatıralarını emanet etti. Artık yarı kördü ve ona bunları yazıya dökme görevini verdi. Kaybettiği ailesinin ve vatanının hasretiyle kederli, aynı zamanda Batı dünyasına da yabancıydı. Bu yüzden Fransa'da kalmayıp İstanbul'a dönmeyi tercih etti.

Anılarının mekanlarını kendi gözleriyle bir kez daha görmenin acı ayrıcalığı, oğlu Aram'ın payına düşecekti. Muş'ta çocukluğunda fena bir düşüş sonrası bir bacağı kangren olan ve kesilen Aram, gündelik ekmeğini İstanbul sokaklarında gazete satarak güç bela kazanan bir engelliydi. Kasım 1942'de Türk Parlamentosu, keyfi bir şekilde Müslüman olmayanlara; Ermenilere, Rumlara ve Yahudilere uygulanan Varlık Vergisi'ni oylayarak kabul etti. Tarih, Aram'ı tekrar tuzağına düşürdü. Vergiyi ödeyemeyecek durumda olduğundan, zorunlu işçiliğe mahkûm oldu ve bir polis aracına tıklıp kış ortasında trenle Erzurum'a sürüldü. 1957'de İstanbul'da hayatını kaybetti.

PARİS

Gülizar'ın Kara Düğünü'nün yazarı Armenuhi Kevonyan, Gülizar ve Keğam'ın dört çocuğunun sonuncusuydu. Benim ve kardeşim Keğam Kevonyan'ın annesidir. Yetmiş beş yıldan uzun bir süre Paris'te yaşadıktan sonra 2002'de, tam yüz yaşında hayatını kaybetti.

Gülizar'ın sözlü anlatımından hareketle oluşturulmuş metni, öncelikle hatıranın canlılığı ve duygusallığı ile göze çarpar. Gülizar'ın hatırası ve Armenuhi'nin hatırası, birbirine karışan hatıralar, olguları, mekânları, tarihleri, isimleri, durumları; yaşanan dramlara, sürgünlere ve üzüntülere rağmen, kaybedilen çocukluğun, ailenin ve memleketin eziyet çektiren kederiyle parçalanmış hayatlarla rağmen, veya, belki de tüm bunlar sebebiyle, şaşırtıcı bir doğruluk ve kesinlikle muhafaza etmiştir.

1. Fransa ve İngiltere kaynaklı arşivlerde Moussa Bey ve Mousa Bey olarak görülmektedir. Erzurum'daki Fransa Konsolosu'nun, Fransa Dışişleri Bakanı'na yazdığı, 18 Ağustos 1889 tarihli mektuba göre, saldırı 28 Mart 1889 tarihinde gerçekleşmişti.
2. Konsolos Chermiside'in Sir White'a yazdığı, 29 Ağustos 1889 tarihli mektup, B.N. Simsir, *British Documents on Ottoman Armenians*, vol. II (1889-1890), Ankara, 1983, s. 659-660. Bundan böyle *British Documents...* olarak anılacaktır.
3. *British Documents...* s. 660.
4. *Histoire de l'Empire ottoman*, F. Georgeon, içinde "le dernier sursaut (1878-1908)", (R. Mantran), Paris, Fayard, 1989, s. 523-576.
5. *La Turquie* (Constantinople), 25 Kasım 1889. 1866'dan 1895'e kadar Fransızca yayımlanan *La Turquie*, 1880'li yılların başlarına kadar resmi olmayan bir gazete rolünü oynamıştır.
6. Bkz. *Les chrétientés d'Orient entre jîhâd et dhimmitude (VIIe-XXe siècles)*, BAT AT YE'OR, Paris, Cerf, 1991.
7. Türk, Kürt ve Ermeni ilişkileri için bkz. *Mémoires d'un partisan arménien*, Rouben, La Tour d'Aigues, Editions de l'Aube, 1990.
8. Bkz. *La République kürde*, W: Eagleton Jr., Brüksel, Complexe, 1991.
9. Burası, 1946'da kurulan kısa süreli Kürt cumhuriyetinin başkenti olacak Mahabad'dır.
10. F. Georgeon, *a.g.e.*, s 562-563.
11. İstanbul doğumlu gazeteci, eğitimci ve tutkulu bir vatansever olan Mıgırdiç Portukalyan (1848-1925), Van okulu öğrencileri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Fransa'ya sürgüne gitmek zorunda kalmış, Marsilya'da 1885'ten 1921'e kadar Ermenice dergi *Armenia*'yı yayımlamıştır.
12. Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi'nin yerini almaktaydı.
13. Ermeni Kilisesi'nin en yüksek makamı. Erivan dolaylarındaki Eçmiadzin, Rus İmparatorluğu içinde yer alıyordu.
14. Bkz. A. Ter Minassian, *Histoire des Arméniens* (G. Dédéyan editörlüğünde), "L'Eveil des nationalités", Toulouse, Privat, 1982, s. 464; A. Ter Minassian, *La Question arménienne*, Marsilya, Parentheses, 1983, ss. 59-71.
15. L. Nalbantyan, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley, 1967, ss. 100-101.
16. *British Documents...*, s. 650-651. Mektup Kulaksızyan'a yollanmıştı. 25 Nisan 1889 tarihinde Fransızca yazılmış, Patikyan adlı bir kişi tarafından imzalanmıştı. Londra'da H. Sivaslıyan tarafından yayımlanan bir Ermeni dergisinden bahsediliyordu. Şüphesiz, bu dergi *Hayasdan*'dır. Bkz. aşağıda.

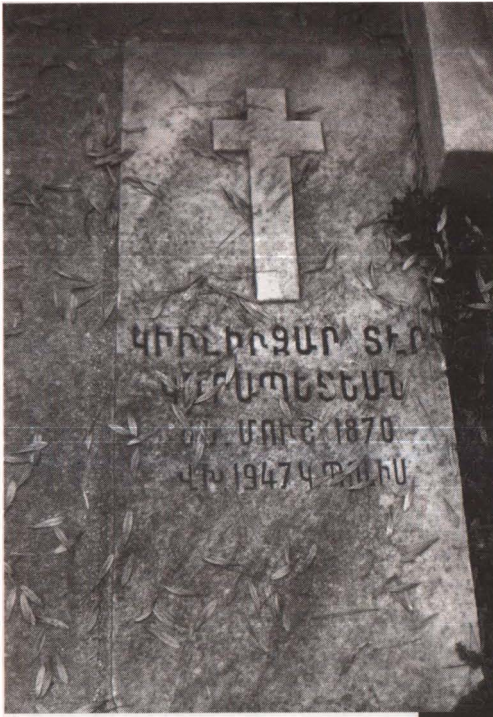
17. *British Documents...*, s. 652. Portukalyan'ın mektubu 27 Nisan 1889 tarihli. İngiliz arşivlerinde yer alan bu iki mektup, Van'daki konsolos yardımcısı G. P. Devey tarafından yazılan son derece ayrıntılı rapor (6 Temmuz 1889) ile bir arada bulunmaktadır. *British Documents...* içinde s. 645-649.
18. Fransızca yazılmış telgraf 1 [23] Temmuz 1889 tarihli. *British Documents...* içinde İngilizce bir çevirisi de mevcuttur, s. 638-639.
19. *British Documents...*, konsolosluk çalışanının 22 Şubat 1888 tarihli mektubu.
20. Rouben, *a.g.e.*, s. 18-120. Bu tehdidin, Ermenilerin Daron'daki durumlarını düzeltmelerine yaradığına değinir.
21. 1868 yılında, Daron Ermenileri, Sadrazam'a bir dilekçe göndererek uyarılarının sinyallerini vermişti.
22. 1888-1894 yılları arasında İstanbul Patrikliği görevini yapmıştır.
23. 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre, Patrik'e yardımcı olan bir Ermeni Meclisi bulunuyordu.
24. *British Documents...*, s. 615, 3 Mayıs 1889 tarihli memorandum. Dışişleri Bakanı görevini de üzerinde bulunduran Sadrazam, Mehmet Said Paşa.
25. *British Documents...*, s. 636.
26. 20 Mayıs 1889, *British Documents...*, s. 612-613.
27. 19 Mayıs 1889, Sir A. Sandison'ın, Sir White ve Sultan arasındaki görüşme üzerine raporu, *British Documents...*, s. 613.
28. *British Documents...*, s. 634. Ayrıca, Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde Erzurum'daki Fransa Konsolosu'nun 1 Haziran 1889 tarihli, Musa Bey'in bu şehirden geçtiğini bildiren, suçlandığı konuları sıralayan ve Musa Bey'in daha evvel Sultan tarafından hoşgöröldüğünü belirten mektubu bulunur.
29. Ms Marinitch memorandum, 10 Temmuz 1889, *British Documents...* içinde, s. 633, "Gizli ve özel" bölümü altında.
30. Dışişleri Bakanlığı arşivi. 8 Ağustos 1889 tarihli mektup.
31. Fransa Elçiliği'nin Paris'e, Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı telgraf, 4 Eylül 1889.
32. Ağıt, şiirlerini topladığı bir eserin içinde gözden geçirilmiş olarak yer almaktadır: *Nerşinçumner azkayin yev heğapokhagan arti giyanken* [Ulusal ve devrimci çağdaş yaşantı üzerine şiirler], Kahire, 1898, s. 27-35. Seçki, "Berc" takma adı ile yayımlanmıştır.
33. 18. yüzyıl başında Rahip Mikhitar Sebastatsi tarafından kurulmuş ve Venedik'teki San Lazzaro Adası'na yerleşen Katolik Ermeni topluluğu.
34. Lord Byron, hayatının son dönemlerini yaşadığı Yunanistan'a gitmeden önce Mikhitarist Manastırı'nda konaklamıştır.
35. 23 Kasım 1889; 26 Kasım 1889; 28 Kasım 1889; 30 Kasım 1889; 2 Aralık 1889.

36. *Levant-Hérald*, 25 Kasım 1889.
37. 30 Kasım tarihinde, yerini Temyiz Mahkemesi Yargıcı Salih Efendi almıştır.
38. *Levant-Hérald*, 2 Aralık 1889.
39. İlk celse; *Levant-Hérald*, 25 Kasım 1889.
40. Üçüncü celse; *Levant-Hérald*, 28 Kasım 1889.
41. Beşinci celse; *Levant-Hérald*, 2 Aralık 1889.
42. D.İ.B. Siyasi yönetim, no 30.
43. Daha önce de bahsedilen Patrik Horen Aşıkyan, Ermeni milletini temsil ediyordu.
44. 1831 yılından itibaren, Fransa diplomasisinin sağladığı destek sayesinde, Katolik Ermeniler, Ermeni milletinden ayrılıp Katolik milleti içinde yer almaya başlamıştı. Patrikleri, Bedros Isdepanos X Azaryan'dı. Aslında 1742'den beri Katolik Ermeni Patrikliği, varlığını sürdürüyordu. Protestan Ermenilerin de 1850'den itibaren ayrı bir cemaat oluşturdıklarını eklemeliyiz.
45. Dışişleri Bakanlığı.
46. *British Documents...*, s. 534-537.
47. Arkavank ve Vartenis çatışmaları, Markar Varjabed'in öyküsü için bkz. *Hay heğapokhagani mı huşen* (Bir Ermeni Devrimcinin Anıları), Rupen, Los Angeles, 1952, cilt 3, s. 46-54. Ayrıca bkz. Vartenis'teki iki olayı birbirinden ayıran ve ilkinin 1887'de olduğunu söyleyen Berc (Mihran Damatyan), *a.g.e.*, s. 25-27.
48. *Araks*, Saint-Petersburg'da 1887'den 1898'e kadar, yılda iki kere yayımlanan dergi.
49. Makale, 3 Mart 1890 tarihli.
50. "Muş ülkesinden bir yankı" *Araks* (St. Petersburg) içinde, Haziran 1890, s. 2-15.
51. Tiflis, 22 Mayıs 1892, *Documents diplomatiques ottomans*, B. N. Şimşir (der.), cilt 1 (1886-1893), Ankara, 1983, s. 80-181.
52. İngiliz-Ermeni Derneği tarafından ayda iki kez yayımlanan dergi.
53. İskender adlı birinin yönetimindeydi.
54. Portukalyan'ın kurduğu komitedir.
55. Osmanlı İmparatorluğu içinde, 1830'dan itibaren hayli etkin olan, yönetimi Boston'da bulunan Amerikalı misyonerler, Ermeniler yararına birçok çalışma yürütmüştür. Okullar, kolejler, bir basın organı, vs. kurmuşlar ve Protestan milletinin oluşturulmasında rol oynamışlardır.
56. *Hayasdan*, 15 Ocak 1890.
57. *Hayasdan*, Şubat 1890, Ermenice kaynaklarda sıklıkla geçen "Chester söylevi." 22 Ocak 1890 tarihli.
58. *Hayasdan*, 15 Aralık 1889.
59. 1880 yılında, Türklerin "Bulgarlara ettiği zulüm" karşısında egoist bir siyaset uygulamakla suçladığı Disraeli'yi yenilgiye uğrattı.

60. Ermeni sarraf ve bankacı hanedanlıkları; amiralar, kamusal maliye ve Osmanlı ekonomisinde 19. yüzyıl ortasına kadar önemli bir rol oynamıştır.
61. Hayat öyküsünün ana hatları için bkz. *Vahan Çeraz*, V. Andreasyan, Beyrut, 1977. Aynı anda hem siyasi çalışmalar yürütüyor (1899'da Lahey'deki Barış Konferansı'ndaydı), hem de edebi bir eser yazıyordu. Cesareti kırılmış halde Marsilya'da öldü (1929). Ayrıca bkz. *Minas Çeraz*, *İr gıyankı yev ir kordzi ir 60 amya hopelyanın artiv* (Minas Çeraz, 60. Yıl Jübilesi Vesilesiyle, Hayatı ve Eserleri) Kahire, 1927.
62. 7 Aralık 1889, *British Documents...*, s. 671.
63. *Daily News* (Londra) 3 Aralık 1889.
64. Hınçak Partisi'nin altı kişilik kurucular grubunun başlıca kılavuzu.
65. *a.g.e.*, L. Nalbantyan.
66. Gregoryen takvime göre 5 Temmuz.
67. *Badmutyun S. D. Hınçagyan Gusagtsutyan* (S. D. Hınçakyan Partisi Tarihi), Beyrut, 1962, cilt 1, s. 53-59.
68. *British Documents...*, s. 707.
69. Tutuklanıp daha sonra özgürlüğüne kavuşan Damatyan, 1897'de Hınçak Partisi'nden ayrıldı. Daha sonra, 1908'de kurulan Ramgavar (Demokrat) Parti'ye katılarak, 1912'den itibaren Boğos Nubar Paşa ile işbirliği yaptı. 1920 yılı Ağustos ayında Kilikya'da "Özerk Ermenistan" ilan etmesinin ardından, Fransızlar tarafından tahliye edildi. 1945'te Kahire'de öldü.
70. 451 yılında Vartan Mamigonyan'ın ve Ermeni soyluların İran'ın Hristiyan Ermenistan'a Mazdekçiliği dayatması üzerine yaptıkları savaşta şehit oluşunun anıldığı, popüler bir bayramdır.
71. *Documents diplomatiques ottomans*, s. 49-150.
72. Ermenileri, bazı aşiretlerin onları diğer aşiretlere karşı korumak için aldıkları *hafiri* (haraç) ödemeyi reddetmeleri konusunda cesaretlendirmişlerdi.
73. L. Nalbantyan, *a.g.e.*
74. *La République d'Arménie (1918-1920)*, A. Ter Minassian, *a.g.e.*
75. Bu şiir, Mehmet Emin Bozarslan'ca tarafımıza iletilmiştir. 1934 yılı, Lice, Türkiye doğumlu bu Kürt yazar, İsveç'e göç etmek zorunda kalmış çok değerli bir entelektüeldir.
76. İki terim de Kürtler için Hristiyan anlamına gelir. Kız çocuğu anlamına gelen ilk terim Ermenicedir.
77. Bu muhtemelen Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra yerine geçen Sultan V. Mehmet Reşat'tır (1909-1918). Tarihe aykırı biçimde, iyi niyetli bir sultanın çağrışımı bizleri şaşırtmamalıdır. Tıpkı mitik düşünce gibi, popüler düşünce de "brikolaj yapar" (Levi-Strauss): Sürekli olarak yeni olguları bütünleştirir ve gelenekle aktarılan anlatıların içinde oluş sıralarını değiştirebilir.
78. Arşivlerde bu konuda bir şey bulunmaması da bu fikri destekliyor.

79. Hamit Bozarslan'dan öğrendiklerimize göre.
80. Ermeni-Kürt ilişkileri için bkz. *Hayen yev Kürden* (Ermeniler ve Kürtler), G. Sasuni, Beyrut, 1969; Rupen. *a.g.e.*
81. *a.g.e.*, Rupen. Keğam'a çoğunlukla lakaplarından biri olan, Dadrag (Kumru) adıyla hitap eder.
82. Osmanlı Parlamentosu'nda birlikte görev aldığı, Makedonyalı sosyal demokrat yönetici Dimitar Vlahov, *Hatıralar*'ında "İşçi Bloku'nun" varlığını doğrulamakta ve Keğam'dan sempatiyle bahsetmektedir. *Memoari na Dimitar Vlahov*, Üsküp, 1973, s. 89, 100, 192 ve birçok sayfada.
83. *Ages et usages de la langue arménienne*, M. Nichanian, Paris, Editions Entente, 1989, s. 241 ve gerisi, s. 352-353.
84. *Mer yerespokhannen* (Vekillerimiz), Y. Odyan, Venedik, 1959, s. 36-39.

Gülizar ve Keğam Der Garabedyan'ın, İstanbul Şişli Ermeni Mezarlığı'ndaki mezarları. Mezar taşlarında, Ermenice, "Keğam Der Garabedyan, Muş Osmanlı mebusu, yazar: Muş'un 'Kurnru'su" ve "Muş'un Gülizar'ı. Sülalemizin gelini. Ermeni kadınının simgesi" yazıyor.

Gülizar (ortada, haçı görünen) ve Keğam Der Garabedian (solda, oturan), Khebyan köylüsü aileleriyle birlikte, Muş ovasında. Soldaki çocuk Armenuhi Kevonyan'dır. Onun arkasında, kız kardeşi Hayganuş, 1905'e doğru.

Katledilmiş Bir Dünyadan Manzaralar

Keğam Kevonyan

Armenuhi Kevonyan'ın, annesi Gülizar'ın ağzından aktardığı tanıklıklar, edebiyattan çok tarihin alanına girer. Roman zevkini de bozmayan ve dilinin dürüstlüğüyle bazı şeyleri sadece yer yer akla getirmekle yetinen bu hikâyenin okunmasından çıkarılacak ilk gözlemi, şüpheşiz, okur, bir bakışta sezinleyebilir.

Bu son kısımda, bu çağı biraz olsun yeniden yaşatmayı ve özellikle de anlatının aktörlerinin saflarında, bu çağa yadsınamaz biçimde imzasını atmış bazı figürleri bulmayı mümkün kılacağını düşündüğümüz, çeviri hâlinde bir metinler toplamı sunmak istedik. Bu metinlerin üçü, doğrudan konu edinmeden olayın çevresinde dolanıyor; ancak, tıpkı anlatının kendisi gibi, zihinlerle fikirlerin paralel hareketi, tam olarak olayı değil de, onun ötesinde, içinde bulunduğu bağlamı, hem bir momenti hem de birçok sebebinden biri olduğu gelişmeyi ortaya çıkarmaya katkıda bulunarak, olayların dizilimi içinde öne çıkan noktalarda yer alıyorlar.

Bu hikâyenin çağdaşı Ermenilerin, birçok karşıt göstergeye rağmen, bunu, özgürleşme ve modernleşmeye doğru, zorlu ama kesin bir yol alış olarak görmüş olmaları çarpıcıdır; tersine, safhaları bugün bize, son icraatının ancak 1915'te sahneye çıkacağı bir soykırımın evreleriyle karışan, imhaya yardımcı olan durumlar olarak görünüyor. Gerçekdışı birkaç hamlenin bu olaylara yol açıp açmadığını sorgulayabiliriz: Gerçekten böyle olsaydı, onlara kırımları aşmaya izin veren ve amaçları dokunulmadan bırakan da bunun kendisi olurdu. Ama bu hassas zamanları bilme ve anlamının yararı, hiç de kolay olmamakla birlikte, ileride de altını çiziceğimiz gibi, gittikçe daha görünür oluyor.

Aşağıdaki, bir savaşın bitiminden bir diğerinin başlangıcı olan iki tarih arasındaki, 1878'den 1914'e kadarki zaman dilimi içinde sıralanmış metinler (bir din adamının günlüğü, şarkılar, iki yazarın ve yayıncının eserleri) bu çerçevede derlenmiştir. Bu seçim, ister istemez sınırlı olsa da, aşağıda göreceğimiz sayfalar yeterli ölçüde esinleyici ve ortaya koydukları kesişmeler, Gülizar'ın tanıklığıyla uygun bir tablo çizmek için yeterli sayıdadır.

I. MUŞ, 1878

Ünlü Mıgırdiç Khirimyan'ın¹ var ettiği Varak Surp Haç Papaz okulu öğrencisi, Van kökenli Papaz Arisdages Devgants-Der Sarkisyan (1849-1896), doğduğu kasabanın halk geleneklerini ve Ortaçağ şiirinin unutulmuş eserlerini toparlayıp kaydetmeye yönelik titizliğiyle tanınır. Ünü sayesinde, 1878'te İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, onu Muş, Bitlis ve Van bölgelerinin nüfusu üzerine bir araştırma yürütmekle görevlendirdi. Rusların Türkiye'ye dayattığı Ayastefanos Antlaşması'nı revize etmek için toplanan Berlin Kongresi öncesinde, bizzat Khirimyan'ın kılavuzluğunda Almanya'ya gidecek olan heyetin ihtiyaç duyacağı, bu bölgelerdeki yaşam koşulları üzerine güncel bilgilerin ve yeni istatistiki verilerin toplanması gerekiyordu. Mayıs ayının başında, İstanbul'dan yola çıkan Aristakes Devgants, 1 Haziran 1878'de Muş Ovası'na vardı. Burada güvensizlikle karşılandı. El yazması halinde kalmış olan günlüğü bulunmuş ve 1985'te Erivan'da yayımlanmıştır.² Şiirsel atılım, gözlem ve fantezinin bir arada bulunduğu, ziyaret ettiği bölgelerde insanların maruz kaldığı kötülöklere kadar giden, hem veciz, hem barok tarzında yazılmış bir metindir. İleride göreceğimiz Muş okullarının tasviri, birçok defa tekrar ettiği, Ermeni cemaati elitlerinin de bir süre sonra iş edineceği amaç olan, öğretim ve pedagojinin teşvik edilmesi gerektiği yönündeki kanaatlerini destekler haldedir. Bir başka yerde ise "Muş Ovası'nın bunca kalabalık köylerinde, Avran'daki dışında, örnek gösterilebilecek tek bir okul bile yok" diye yazar.³ Bu gecikmeye, o yılları eşzamanlı olarak belirleyen, reform umutlarına, bilinçlenme ve yenilenmeye bütün anlamı-

nı kazandıran, Kürt aşiretlerin haraç ve yağmaları, yöneticilerin suç ortaklığı ve yozlaşması, ihmalkârlığı, sayısız adaletsizlik ve eşitsizlik de eklenir. Gülizar vakası, 1889'da, tüm açılardan bir dönüm noktası oldu; Devgants'ın da hayatını kaybedeceği 1894-1896 Katliamları, Türkiye'nin Ermeni sorununu, basitçe ortadan kaldırılmasının dışında bir yöntemle çözmeyi planlamadığını böylelikle tartışmasız olarak gösteren uzun ve trajik bir anı temsil edeceklerdir.

1 Haziran. [...] İster ovoidan, ister şehirden olsun, Muş halkı, alışıldığı üzere güzel görünömlü, ince hatlı insanlardır; gürbüz olmakla birlikte, etli butlu değillerdir; esmer tenli ve kara gözlülerdir. İhtiyaçlarını karşılamakta zorlansalar da, o bölgede görölen saf iklimin olumlu özellikleri sayesinde, uzun ömürlü olurlar. Aşırı hassas bir gurur duyguları vardır ve gözü pek olurlar, bazen bu ülkeden Samson ve Dırtad'ı yenebilecek kahramanlar çıktığı da olur. Basit ve kırsala yönelik bir hayat yaşarlar; çoğunluğu emekçi olan bu insanlar, misafirperver ve aşırı derecede cömerttirler. Neşeli ve mutlu, iyi ve güzel olana düşkünderler. Bu halka, çağımız ruhunun gerektirdiği eğitim ve öğretim verilecek olsa, [burada karşılaşılan] (zirai, geçimsel veya yalnızca şartlara yönelik) tüm sorunlar deyim yerindeyse çözüme kavuşur; zira Ermenilerin gelişmesi için Kürtlerin kontrol altına alınmasının gerektiği yönündeki kör sava, kesinlikle katılmıyorum; bana göre, şeyleri gözlemek, umut beslemek ve beklentiye kapılmak için bu noktada kalmak yanıltıcıdır. Ulusumuz, her Ermeni'nin tüm gücüyle katılım göstereceği, acil ve öğrenim bakımından zengin bir eyleme gereksinim duymaktadır. Ermeni halkı, ona dayatacağı en çarpık konumlanmalara boyun eğmeye tam anlamıyla hazırdır; maddi gerçek bu yönde. Kırsal sakinlerinin kalplerini yeni bir hararet sardı; damarlarında yeni bir nabız atıyor; kamusal ahlak duygusuyla hepsi aynı şekilde ateşlenmiş durumda. Şehri terk etmeye can atıyorum. İnsanlar koşumlarını ayarlıyor; zaman geri döndürölemez biçimde akıp gidiyor, oysa ben zamana o denli bağıyım ki, yapılacak işler, yazılacak yazılar dağ gibi. Tüm bunlar ve görev süremın kısalığı yüzünden kalbim sıkışıyor! Buna rağmen, şehrin okulları üzerine iki çift laf etmek isterim. Birkaç yıl önce dört okul vardı, şimdi ise Surp Marine ve Prud mahallelerinin dışında okul kalmadı. Alnımı ter basıyor, bu iç karartıcı

satırları yazarken, içimde kanım kaynıyor. Ah! Söz konusu okullardan ilkinin, en büyüğü olarak görülenin, çatlaqlarla dolu, her tür dekordan yoksun ve lağım kadar pis (biri sınıf, biri etüt odası olarak kullanılan) iki içler acısı odadan ibaret olduğunu; üzerinde sivrisineklerin, karasineklerin ve bu bölgenin diğer iriyarı böceklerinin iktidarını ve komutasını ilan etmiş olduğu, toz toprak kaplı yerde, yalnızca aşınmış hasır örgüden bir paspasın serili olduğunu; en yüksek merteye olan okul öğretmeninin, mide bulandırıcı ve iğrenç böcek sürülerini kontrol altına almak istemediğini; [nihayet] aralarında ulusun, geleceği temsil etmesi beklenebilecek olan yeni yetişenlerinin de karışıp harcandığı, tüm bu küçük neslin, Daron memleketinin tüm bu evlatlarının, yoksul ve sefil öğrencilerin kara keneleri ve heybetli pireleriyle bu kontrol edilemeyen böcek sürüleriyle ancak boy ölçüşebildiğini söyleyeceğime, keşke yer yarılsaydı da utancımın içine geçseydim. Maddi koşullar bu şekilde. Manevi koşullara ve eğitim koşullarına gelince, bu konuda kafanı yormana bile gerek yok canım arkadaşım! Okul öğretmeninin alenen sarhoş olduğunu, bir rahip, bir kilise papazını toplamış, güpegündüz okulda rakı içtiğini gözümle gördüm desem, durumun nasıl olduğunu kolayca tahmin edebilirsin. Benim bu din adamlarının isimlerini kendime sakladığım gibi, sen de tüm öğretim ve öğrencilerin başarısı fikrini yerin altına gömebilirsin! Ağla şimdi ve sırtını dön, hiçbir şey yapamazsan da, en azından öfkeye kapıl ve de ki: Bu nasıl bir hakarettir? Bu okulun kendi kaderine bırakılmış halini ve yoksulluğunu bir yabancı görse, bize ne der? Yazık, yazık, yazık, onur ve haysiyet kalmamış bu şehirde! Milletimize ve onun çocuklarına duyulan sevgiyi bir kenara bıraksak bile, en azından onurlarını kurtarmak için şu okula çeki düzen vermek gerekmez mi? Bunca kutsal bir mekânda ne bir yöneticinin, ne bir muhasebecinin, ne bir müdürün, ne de idarecinin bulunduğunu söylememe gerek yok. Bundan sonra başını ellerinin arasına alırsın; kalbin ve beynin alev alev yanar!

Surp Marine'deki bu okulun bir öğretmeni ve 100 öğrencisi var; Prud mahallesindekinde ise ilkokul öğretmeni olarak bir papaz yardımcısı görev yapıyor, 60 öğrencisinin durumu ise yukarıda anlattıklarımla noktası noktasına uyuyor. İhtiyatlı olmak adına, burada sesimi kesiyorum: Başka bir şey söylemeyeyim.

Osmanlı Devleti'nin temsilcisi Muş mutasarrıfı, Van yöneticisine bağlıdır. Burada, belirli aralıklarla halk tarafından seçilen ve İstanbul patriği tarafından onanan piskopos da görev yapar. Şehir, beşi Ermeni, üçü Türk olmak üzere, sekiz köye bölünmüştür. Ermenilerin köyleri, Verin Tağ, Tzoru Tağ, Surp Çağar, Perdi Tağ ve Cigraşeni'dir. Bunların dışında beş kiliseleri de vardır: Verin Tağ'da Surp Harutyun, Tzoru Tağ'da Surp Asdvadzadzin, Çağar Tağ'da Surp Marine, Perdi Tağ'da Surp Sarkis ve Cigraşeni'de Surp Giragos. Bu kiliselerin dışında, isim günleri haricinde işlevsel olmayan, Surp Kevork ve Surp Minas'a adanmış iki şapel de bulunuyor. [Ermeni nüfusu, kadın ve erkek toplamı: 4.630; Katolik Ermeni nüfusu: 315; Protestan Ermeni nüfusu: 42; toplam nüfus: 4.987.]

Muş bölgesi Türkleri'nin de Minare, Kale ve Sufla adlı üç köyü; iki büyük ve iki daha küçük camileri var; önceleri bir yüksekokulları vardı, bugün ise çocukları camilerin okullarına gidiyor. Şehrin bu [Türk] sakinleri, [aslında] altı büyük Kürt ailesinden gelen birkaç Kürt soyuna (Topal, Çeşnik, Tokan, İssali, Doloçi, Kurd Mahalelçi) bağlıydı. Bu Kürt soyları, son dönemde şehirle bütünleşmiş olarak görülüyor ve neredeyse yerel bir zorbalık idaresi rolü oynuyorlar; her yerde adamları var, her işe müdahil olabiliyorlar; aşırı derecede bağnazlar, maneviyat duyguları sifıra yakın ve Ermenilere yoğun bir nefret besliyorlar. Sayıları, kadın ve erkeklerin toplamı olarak, 6.620 kişi ediyor. Sepicilik, kasaplık, tütün ticareti, ayak-kabıcılık, vergi tahsildarlığı, rençberlik, çiftçilik ve jandarma gibi işler yapıyor, daha yüksek görevlere gelmek için elden ele geçiriyor, birbirini karşısında ayaklanıyorlardı.

Ermenilere gelince, onlar da genellikle rençberlik ve kırsalda hayvancılık yaparlardı, şehirdeyse kuyumculuk, bakırcılık, duvarcılık, hamallık, doğramacılık, demirci-nalbantlık, sepicilik, ressamlık, tütün ticareti, fırıncılık, şarap ticareti, terzilik, ayakkabıcılık, çömlekçilik, dokumacılık, bahçivanlık ve ırgatlık yaparlardı.

Muş bölgesinde buğday, arpa, çavdar, darı, tütün, keten, kenevir ekilir, koyun, büyükbaş hayvan, at, manda yetiştirilir, yağ, peynir, deri, yün, şarap ve reçine üretilirdi.

MUŞ VE ÇUKUR⁴ KÖYLERİ

[...] Bugün Kürtlerin yaşadığı neredeyse bütün köylerde (sağlam ya da yıkık halde) kiliseler ve Ermeni mezarlıkları vardır; birçok kalıntıyı da göz ardı ediyorum. Muş'un dağlık sınırlarında yer alan bu köyler, engelsizce suç işleyebilmek amacıyla Ermeni sakinlerini kovayıp kasıtlı olarak el koydukları, zapt edilmez sığınaklar oluşturur. Bütün yıl boyunca, Ermeni köylerinin büyükbaş hayvanlarını çalan ve bu kadar ulaşılmaz yerlere kaçarak izlerini kaybettirenler bunlardır. Hükümet ise tüm bunlara hiç alaka göstermiyor.

6 Haziran. Muş kentini derhal terk etmek istiyorum, ama önce, okurlara bölgenin manastırlarının durumuyla, kazancıyla, taşınabilir ve taşınamaz mallarıyla, cemaat ve mensuplarıyla ilgili kısa bir bakış açısı vererek yetersiz bilgilendirilen ulusdaşlarımıza böylelikle mütevazı bir hizmet sunmak istiyorum. [...]

İl merkezine, kuzey yönünde altı saat uzaklıkta, Karke Dağı eteklerindeki Muş Surp Garabed Manastırı, Dzovasar ve Parmasar sıradaglarının el değmemiş görkemi içinde, ağaç ve çiçek öbekleriyle, billur pınarların akıntısının gerdanını süsleyip ıslattığı bir kraliçe zarafetiyle yükselir; dağlar, seller, ırmaklar ve yüzlerce köy, ona hürmetlerini sunar gibidir.⁵

Atalarımızın manastırlarını, ne sebeple genellikle yüksek dağların تنها yerlerine kurduklarını tahmin edebilir misin, hevesli sanat meraklısı? Acaba havasının saflığından dolayı mı, ya da çeşit çeşit çiçeğin kokusu için mi? Berrak suların hoşluğundan mı, yoksa buradaki tatların, kokuların verdiği hoşluktan mı? Sarp kırları için mi, yoksa mutluluğa sürükleyen bir hayranlık uyandırmasından dolayı mı buraları seçmişler? Öngörülü filolog! Kutsal ve övgüye layık amaçlarını hemen anlamışsındır: Buralar kahramanlığa ve şire dair tüm özellikleri eksiksizce barındıran yerlerdir; vaktiyle bu sevgili dağların ruhani lideri olmuş Zenop Klag, çok istenen azizlerin (Athenogenes'in ve Yahya'nın) kemiklerinin de bulunduğu gibi, Surp Lusavoriçimiz'e burada kalması için yalvarmıştı. Daha sonra, Mamigonyanlar'ın ülkesinin ebedi hatırasında mucizevi olarak çıkıveren, yeni şehitlerin kutsal kalıntılarının millete sunulan armağanı, burada kabul edecektir.

(*Aristakes Devgants, 1878 Yılında Ermenistan'a Ziyaret, Erivan, 1985, s. 45-47, 55-56. [Ermenice]*)

II. GÜLİZAR

ANNESİNİN KAÇIRILAN KIZINA AĞIDI

Gülizar'ın kaçırılması, döneminde büyük sevgi uyandıran bir ağıda konu olmuştu; ağıdın yazarı, Keğam Der Garabedian'ın, ileride göreceğimiz bir metninde konu edilen bu "aydınlanma ve öğrenim havariliğinin" habercilerinden biri olan Mihran Damatyan'dı. İstanbul kökenli ve Avrupa'da eğitim görmüş Damatyan'ın, yurda döner dönmez Muş'a gittiği ve burada öğretmen olarak, 1884'ten 1888'e kadar kaldığı biliniyor. Burada kaldığı dönemde, doğu kırsallarındaki Ermeni topluluklarının acınacak haldeki yaşantısını yakinen gözlemledi ve siyasi bir militan olma yönünde olgunlaştı. 1889 yılında İstanbul'da yazdığı ağıt, 1899 yılında Kahire'de basılan, çoğunlukla dolaylı ya da dolaysız olarak tanık olduğu olaylardan esinlenerek yazdığı vatansever türkülerin bulunduğu küçük bir derlemede yer aldı. Bu Esinlenmelerin –(derlemenin o dönemdeki adı buydu)⁶ el yazmaları 1892'de Murat (Hampartzum Boyacıyan) tarafından el altından Kafkasya'ya ve buradan da Mısır'a götürülmüştür. Ağıt da dahil olmak üzere, bu metinlerin çoğu, Muş ve Sasun lehçeleriyle yazılmıştı veya bunların etkisini taşıyordu. Bu da onlara tercümesi mümkün olmayan, ancak özgünlüğünü de sağlayan bir yan anlam kazandırır. Ağıdın melodisi *Gülizar*⁷ kitabı içinde, ve daha sonra, *Daron'un Halk Türküleri*⁸ içinde yer aldı, bir de kaydı⁹ bulunuyor. Melodinin, derlemedeki başka bir türkü olan Dalvorig'in Evladı için Damatyan'ın özellikle ismini andığı Andon Rışduni tarafından yapıp yapılmadığını bilmiyoruz.

Daha dün evimiz neşeli ve mutlulukla doluydu,
Bir şeyden tasalanmadan, yanımda oturmuş konuşuyordun,
Şimdi ailemiz baştan aşağı yas tutuyor,
Herkes, sen acı çektikçe, herkes senin ardından ağlıyor;
Ah! Yavrum, bir tanecik Gülom
Gözüm karardı! Cazo seni kapıp kaçırdı.
On üç¹⁰ yaşında, en güzel halinle,
Ardamed¹¹ elmalarına benzer yanakların,
Ufak adımlarla yürürsün, cilveli keklik misali,

Sarıdır saçların: Yuvamızın çiçeği!
Nerelerdesin şimdi? Neredesin Gülom?
Güneşim solsun! Cazo seni kapıp kaçırdı.
Beyaz alnın üzerinden saçların ısıt ısıt parlar,
Kâküllerin altından, endamın gümüşten,
Binbir kıyafet ve kuşak, bilezikler, kolyeler, tokalar, önlükler
Her renkten nakış işi çeyizinde bulunurdu,¹²
Seni eller aldı, kara bahtlı Gülom,
Kalbimi yerinden çıkardı! Cazo seni kapıp kaçırdı.
Khars'ın, Çukur¹³ Ovası'nın tüm gençleri,
Senin aşkınla yanıyor, sana yüzük yolluyor;
Hiçbiri sana layık değil ne var ki,
Vartenis öğretmenine gelin olacaksın;¹⁴
Ah! Aklım başımdan gitti, kara bahtlı Gülo,
Seni kaçırmaya geliyor Kürt Cazo.
Kurtar Ağacan¹⁵! Kurtar Miro reis!¹⁶
Kalk, genç papaz¹⁷! Sen de büyük baba, hemen kalk!
Kürtler şaşırtmacayla saldırıyor, yağma istiyor,
Evi soyup soğana çeviriyor; çabuk koşun!
Bir anda kızım Gülo'yu götürüyorlar,
Kızımı kaçırdı, o hain Cazo.
Siz de ateş açın haksız yere saldıran Kürt'ün üstüne, çocuklar!
Vurun köpekleri, paramparça edin!
Kancaları, sopaları, kürekleri, değnekleri ve kırbaçları alın elinize,
Oraklar ve tırpanlar, kamalar, kılıçlar ve tüfekler,
Koşun kardeşler! Gülom elden gidiyor,
Sanam¹⁸ kurban olsun size, vurun şu Cazo'yu!"
İki taraftan da ateş açıldı, ama köpekler çok fazla sayıdaydı;
Aco'yla Miro sırt üstü devrildi,
Büyük baba¹⁹ kanında boğuldu;
Papaz deliye dönmüş, imdat dedi:
Komşular yetiştirdi; boşuna Gülo'm seni,
Geri alamadılar da Cazo kapıp götürdü.
Son gücünle attığın ıstırap çılgınlığını duydum,
Son öğüdüm de sana elbet ulaşmıştır:
Ah! Yavrum, asla korkuya yenik düşme;
İmanın ışığını asla inkâr etme, terk etme,

Alnını mesheden kutsal yağ! asla silme,
Cazo'yu seveceğine ölesin yeğdir.
Delirmiş gibi, üzerlerine atılayım, dedim,
Olur da kurtarırım kızımı Kürt ellerinden,
Ya da onun kaderinden ölürüm;
Aniden sersemleyip düştüm yere;
Aklım başımdan gitti; sen ise Gülo,
Sürükleyip götürdü, hain Cazo.
Kaçırdılar onu, nafile! Kaçırdılar kızımı!
Ocağımı söndürdüler, evimi yıktılar;
Büyük babamızı da götürdüler, mezara koydular,
Mezar taşında yazar: Gülo'nun kara bahtı.
İki gözümden, Gülo, görüşümü çaldılar,
Senin de iki gözün kör olsun, be Cazo!
Bu nasıl dert, Gülo, perişanım,
Kara bahtına ağlarım, acım çok büyük,
Keşke doğmamış olaydın, keşke öleydin de
İnsafsız Kürt'e hizmet etmeyeydin!
Keşke hiç güzel olmayaydın da, canım kızım Gülo!
Kim bilir? Belki de hiç kaçırmazdı seni bu it Cazo.
Göklerdeki Tanrım, nasıl göz yumdum böyle işe,
Anayla kızı bağlayan sevgiyi bu olaya konu etmeye?
Neden cevap vermedin yıldırımla, volkanla
Kürtleri, şu zalim ırkı yakıp yok etmek niyetiyle?
Toprak, Cazo'yu yutmak için açılmadın da,
En azından kızım Gülo'yu yutaydın ya?
(Berc [Mihran Damatyan], *Ulusal ve devrimci çağdaş yaşantı üzerine*
esinlenmeler, Kahire, 1899, ss.27-32 [Ermenice])

III. GÜLİZAR TÜRKÜSÜ

KÜRTÇE

Bu türkünün, Damatyan'ın Ağıt'ıyla doğrudan ilgisi bulunmayan birkaç farklı versiyonu dolaşımdadır. Bunlardan biri de, kökeni Diyarbakır (Dikranagerd) bölgesi olan Kürt bir yazarda, İsveç'te bulunur.²⁰ Aşağıdaki versiyon, Muş'ta söylenirdi; Keğam Der Garabedian'ın ailesinden biri olan, Haçik Vartabedian (Lüleciyan)

tarafından kaydedilmiş ve Ermenice çevirisiyle birlikte *Gülizar* kitabı içinde yayımlanmıştır.²¹

Miro'nun evi büyük bir konaktır,
Gülo'yu istemeye geldiler:
Verirlerse ne âlâ; yoksa evin büyük kızını bekleyeceğim!
Musa Bey, vurma artık!
Ben bir Ermeni'nin yoksul kızıyım,
İki dinden kendiminki için ölmek bana yeğdir.
Hem gül, hem de nergisim,
Bir fesleğen sapıyım, gövdem yok;
Yine de çıktım mahkeme karşısına.
Musa Bey, vurma artık!
Ben bir Ermeni'nin yoksul kızıyım,
İki dinden kendiminki için ölmek bana yeğdir.
Ne aç, ne susuzum,
Kızıl Kilise'nin²² kapısında dua edenim;
İstanbul'a kadar gidip,
İtin oğluna karşı koyanım.
Musa Bey, vurma artık!
Ben bir Ermeni'nin yoksul kızıyım,
İki dinden kendiminki için ölmek bana yeğdir.
Korkunç Khivner köyü ırmağının yanında,
Khivner'in keder ırmağının yanında,
Musa Bey, ant içti babasının başı üzerine
Gülo gençtir, akli ermez diye, babasına geri vermem diye!
Musa Bey, vurma artık!
Ben bir Ermeni'nin yoksul kızıyım,
İki dinden kendiminki için ölmek bana yeğdir.
Ne güzeldir Kara Haç!
Mihran Ağa, rahipler soyundan gelir,
Ağacan'ın kızı Gülo'nun aşkından yatağa düşer.
Musa Bey, vurma artık!
Ben bir Ermeni'nin yoksul kızıyım,
İki dinden kendiminki için ölmek bana yeğdir.
Bugün cuma, yahut yarın pazar,
Kral kapısını Tanrı yargılar!

Bir Ermeni kızı nasıl inkâr eder?

Musa Bey, vurma artık!

Ben bir Ermeni'nin yoksul kızıyım,

İki dinden kendiminki için ölmek bana yeğdir.

(*Armenuhi Kevonyan, Gulizar, Paris, 1946, s.124-126 [Ermenice ve Kürtçe]*)

IV. KEĞAM DER GARABEDYAN PORTUKALYAN KONUSUNDA

Mıgırdiç Portukalyan (1848-1925) 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Ermeni entelektüel hareketinin başlıca figürlerinden biridir. Babası maliyeci olan Portukalyan, İstanbul'da doğdu, önce Kumkapı, sonra Samatya Ermeni Okulu'na gitti. Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin dini, kültürel ve siyasi hayatını bünyesinde toplayan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İstanbul'da kesin olarak yürürlüğe girdiği yıl olan 1863'te, okulu bıraktı. Kitapçı olması yönünde teşvik edilmesinin ardından, 1869'dan itibaren kendini öğretmenliğe adanmış, sırasıyla Tokat (Yevtogy), İstanbul ve Van'da öğretmenlik yaptı. 1878'de Van'da, Birleşik Ermeni Derneği eş kurucusu Ararat Topluluğu adına bir okul açtı.²³ Ermeni köylerinde, özellikle kültürel, toplumsal ve mali gelişmenin sağlanması gerektiğine inandığından ve reforme edilmiş bir Türkiye'nin hayalini kurduğundan, hem muhafazakâr Ermenilerce ifşa edildi, hem de Türk yetkililerden baskı gördü. Türk yönetimi, 1881 yılında Van okulunu kapatıp, Portukalyan'ı İstanbul'a çağırdı. Ama suçunu tekrarlayarak, aynı yıl ve yine Van'da yeni bir kurum, bir merkez okul (Getronagan) açtı; bu girişime İstanbul'un eski Ermeni patriği, birçok kişinin sevgisini kazanmış Mıgırdiç Khirimyan, diğer adıyla *Hayrig* "İkinci Adam" tüm desteğini verdi. Merkez okul da 1886'da, Hükümet'in emri üzerine kapılarını kapadı. Bu sırada, yeniden İstanbul'a çağırılan Portukalyan, Marsilya'ya sürülmüştü. Burada, 1885 yılı Ağustos ayından 1921'e kadar Ermeni dünyasında büyük bir etki bırakan *Armenia* dergisini yayımladı.

Gülizar'la evlenen, yazar ve siyasetçi Keğam Der Garabedyan'ın

kaleminden, aşağıdaki metin, 1914 yılında İstanbul'daki edebiyat çevrelerinden bir grup insan tarafından Portukalyan'a ithaf edilen bir makaleler derlemesini²⁴ çerçeveye oturtuyor. Bu vesileyle yazar, birkaç dokunuşla (Ermeni sorununun uluslararası hale gelişine işaret eden) 1877-1878 Rusya-Türkiye savaşının ertesinde, Ermeni ülkesinin tablosunu çiziyor ve tablonun içine, Portukalyan'ın tartışılmaz başlatıcılarından biri olduğu, memlekete doğru yapılan bu Haçlı seferinin ve bu Rönesans çabasının başlıca aktörlerini yerleştiriyordu. Böylelikle, bu kitabın konusunu oluşturan olayların arka planını ve adı geçen birçok kahramanı yeniden ortaya koyuyor.

Memlekette 1880'in bahar ayları, çokça mana yüklü bir dönemdir. Dedelerin kulaklarına şakıyan kırlangıçlar, göçtükleri uzak diyarlardan geri dönüyorlardı. İkramı bol bu toprakların meyveleriyle yüklü halde, Masis²⁵ dağının yamaçlarından gaga gagaya vermiş taşıyorlardı; yuvalarının açılış törenini yapıyor, memleket topraklarının baharının yumuşacık görünümlerini cıvıldıyorlardı; o bahar ki, onca keder ve acıya rağmen, her an saçılmaya hazır bir şevk ve heyecandan da geri kalmıyordu.

Doğrudur, acı ve ıstırapla doluydu; çünkü doğu sınırlarındaki köylerimizdeki 1877 Savaşı'nın karmaşalı dönemlerinin yarattığı dehşet ve sefalet, özellikle Pakrevant ve Vaspuragan²⁶ bölgelerinde, her yıl daha ağırlaşmış geniş bir bölgeye yayılan korkunç, yöresel, karnı sırtına yapışmış düşkünleri kurban alan bir açlık getirmişti.

Öte yandan yeni şevklerle de doluydu, reformların yerine getirildiğini görme umutları uçuşa geçmiş, bu toprakların ufuklarında süzülüyordu; altında Büyük İhtiyar, Vatanın İkinci Kurucusu, Varak'ın²⁷ yaprakları altında düşüncelere daldığı, vatansever, hazine çağrılarının gücüyle, aç ve çılgına dönmüş evlatlarına yardım getirmeyi başardığı ufuk ve göklerde.

Ruhunun kalemıyla yazma yeteneğine sahip Peder Sırvantziyants, o köyden bu köye koşuyor, yumuşak nefesini hayat sözünü duymaya susamış zihinler için tüketiyordu;²⁸ Dzopk ülkesinden ve Pü-ragn dağlarından geçerek, Daron'a ve Salnatzor'a iniyor, buradan, mavimtırak gölün dalgaları üzerinden, Vatanın İkinci Kurucusu'na topladığı çiçeklerden buketler yolluyordu.²⁹

Daron'da, şans eseri, açlık felaketinden kurtulmakla kalmamış, ekmek yapılan mahallelerin ekmeklerini³⁰ açlarla paylaşmıştı; din adamları Krikoris Aleatçıyan,³¹ Hovsep Saracyan³² görevlerinde enerjile çalışırken parlıyorlardı; Papaz Yardımcısı Agop, zindandan ve zindan dışından mağduriyet ve şikâyet dilekçelerini dolaşıma sokuyordu;³³ tatlı dilli vaiz, Piskopos Mampre, bir yandan Zaza eşkıyaların Surp Garabed'den yağmaladığı ganimeti geri alıyor,³⁴ öte yandan kilise kürsüsünde Patrik Nerses'in³⁵ yeni dualarını tekrarlıyordu...

Yalnızca onlar da değildi; Kafkasya'ya veya başka yerlere sığınmış Ermeni grupları da göçmen kırlangıçlar misali, yavaş yavaş uzak diyarlardan geri dönüyorlardı. Bu gruplardan biri de Tavakalyan ve arkadaşları, Peder Ayvazyan'ın³⁶ ardından, Van üzerinden Varak'tan, Klag³⁷ üzerinden, Aşdişad³⁸ üzerinden Daron'dan yürüyordu... Raffi'nin *Kıvılcımlar*'ı çıtırdıyordu;³⁹ Dzerents'in *Hazırlık*'ı zevkleri okşuyor ve yöresinin çakıllı arazilerinde Khutlu Hovnan'ın silüetini yaşıatıyordu.⁴⁰

İşte bizzat Dzerents (capcanlı karşımızda!) lekesiz, bembeyaz sakallıyla, yanında da Gamsaragan,⁴¹ Gusigov ve diğerleri; Metamorfoz günlerinde yeniden Klag tepelerinde, Surp Garabed'de olabilmek için Van'dan Daron'a, oradan Kharpert'e geliyorlar.⁴²

Bu yeni bir tür uğraş: Dırtad ve Mamigonyanların bu manastırında toplanan yörenin hacılarının oluşturduğu kalabalığı selamlamak için Sivaslı Kumrigyan⁴³ kılavuzluğunda gelen on yedi kişilik bir grubun uğraşı.

Tüm bunlarla birlikte, çok daha manidar, ülkenin karanlığı ve entelektüel çölü içinde aydınlık yayan bir başka havarilik de vuku buldu: Birçok başlıca kılavuzlarından bazıları Mıgırdiç Portukalyan, Hızan kökenli Yeretsyan Kardeşler,⁴⁴ Mıgırdiç Sarıyan...⁴⁵ aydınlanmanın ve öğrenmenin havariliği.

Portukalyan, ülkede aydınlığın yayılması görevini gönüllü olarak üstlenenlerden ve bunun için hayatını ortaya koyanlardandı. Kendisini şahsen tanımıyorum, ama vatansever militan ve pedagog şanı, bizlere kadar ulaşmıştı... Üstelik bu, ülkenin karanlıklar içine derinlemesine daldığı, bilgiyi iş edinmiş insanlara susadığı bir dönemde oldu; Garin [Erzurum], Van'da, Varak yakınlarındaki Klag veya Sirag dağları üzerinde, bir başka çağdan, bazı yerel pa-

paz okullarının ışığının hafifçe titrediği yeni yeni görülüyordu; ve Portukalyan Koleji'nin Van'da, Ararat Topluluğu'nun yeni okullarının Pakrevant-Duruperan'da⁴⁶ ve başka bazı okulların tıpkı sabah yıldızı gibi apansızca ışıdamaya başlaması, tam da bu karanlık günlere rastlar. Portukalyan, eğitim potasında eriyenin vatanına bağlı kalacağı fikriyle, bu yöndeki temel gereksinimi çok erken hissetmişti; eylemden uzak hatipler yerine, ülkesinin yardımına koşacak insan profilini oluşturmak amacıyla, okulunun seviyesini yükseltmek için de türlü girişimlerde bulundu.

Ama çağın zorlu koşulları, onu yabancı kıyılarda (çok sevdiği *Armenia* ile adaş olan) gazetesini kurmaya, sürgüne gitmeye zorladı. Bugüne kadar ara vermeksizin, yılmaksızın kalbini ve kalemini bu gazeteye adadı. El yazması ve taşbaskı ilk sayılar, kısa zamanda köylerin en uzak köşelerine kadar ulaştı ve *Armenia* böylece çağın gayretli gençliğinin, hatta yalnızca onların değil, koşulları daha iyi olanların da, el altından dağıtılan gazetesi oldu.

1890 yılının bu günlerinden birinde, yoldaşımız, hafızalarda yer eden hocamız Markar⁴⁷ ile İstanbul'da bulunuyorduk; beni Kuzguncuk'a, İkinci Adam'ın⁴⁸ yanına götürdü. Kilisenin avlusuna daha yeni girmiştik ki, tüm heybetiyle İkinci Adam karşımızda belirdi, arkadaşım kendisine bir paket uzattı. İkinci Adam, paketi aldı ve hiç duraksamadan iskeleye doğru yöneldi. Köprüde, İkinci Adam, küçük paketi arkasında birleştirdiği elleri arasında tutarak, sağlam adımlarla ve azametle yürüyordu. O yürüdükçe Markar, yoğun bir heyecana kapılıyordu.

"Neyin var? Ne oldu ki?" diye sordum.

"Bölge casus kaynakıyor ve İkinci Adam'ın taşıdığı pakette *Armenia* lar var," diye kulağıma fısıldadı.

Derken köprü'nün ucuna geldik; arabaya binerken İkinci Adam, heyecanımızı anlamış gibi, rahat bir tavırla şöyle dedi:

"Kaygılanmayın, *Armenia*'nın İkinci Adam'ının üzerini aramazlar; aramaları da gerekse Portukalyan'ın sözünü duymaları gerekiyor."

(Bir çalışanın yirmi yıllık emeği: Yaşamından kesitler ve değerlendirmeler. Kırk yıllık çalışma hayatının jübilesi vesilesiyle içinde "Yakın geçmişten hatıralar," Keğam Der Garabedyan, İstanbul, 1914, s. 71-72 [Ermenice])

V
YERVANT ODYAN
KEĞAM DER GARABEDYAN HAKKINDA

Keğam Der Garabedyan (1865-1918) hakkında okurumuza Anahide Ter Minassian'ın metnini, ayrıntılı bilgi için, Garo Sassuni (1931)⁴⁹ ve Agop Bedrosyan (1983)⁵⁰ tarafından yayımlanan biyografileri ve Armenuhi Kevonyan'ın 1967'den günümüze *Haraç'ta* (Paris), çoğunlukla "Mıışo Aşkhar" (Muş Dünyası) köşesinde çıkan birçok makalesini referans veriyoruz. Romancı ve hiciv ustası Yervant Odyan'ın (1869-1926) "Vekillerimiz" adlı eserinde Keğam Der Garabedyan'a ayırdığı sayfalardan, bu eserde bahsetmiştik. Hicvin gerçek bir saygı duygusuyla zevkli bir biçimde harmanlandığı bu metnin bir çevirisini aşağıda sunuyoruz.

Keğam'a *Azadamard*'da⁵¹ "Daron'un Kumrusu" adının takılması çok olmadı; kusuruma bakmasın, şahsen ben ona "Daron'un Baykuşu" diyorum.

Harabelere alışık, geceleri feryadıyla dolduran bu kuş, baykuş, bizim Muşlu Keğam'ı mükemmel bir şekilde simgeliyor.

İster Ermeni meclisinde, ister Meclis-i Mebusan'da, Keğam ne zaman söz alsa, doğduğu köyün durumundan bahsediyor. Onun için Daron dışında hiçbir şey yok âdeta.

Kendisini ilk defa, bir nezaket ziyareti için geldiği *Arevêk*⁵² okumasında görmüştüm; kendisini şu sözlerle tanıttı:

"Ben Muşlu Keğam."

Çekingen, yumuşak ve çekici bakışlı, mütevazı ve hüzünlü, yüzünde yüzyıllardır çekilen acıların izini taşıyan bir adamdı; Daron bir insan haline gelse, bundan başka bir çehresi olmayacaktır eminim.

"Buyurun, Keğam Efendi."

"İstirham ederim, benim için rahatsız olmayın!"

"Dinliyorum!"

"Eğer meşgulseniz, bir başka zaman rahatsız edeyim."

"Şu an kesinlikle hiçbir işim yok!"

Nihayet oturdu ve konuşmaya başladı.

Konuşmanın yegâne ve sonu gelmeyen konusu Muş, köylülerin durumu, aşiret ağalarından gördükleri zulüm, devletin tavrı, mali

sefalet, kültürel sefalet, toprak soygunculuğu, haraç kesilmesi, üzüntü ve yıkımlardı...

O günden sonra, beş yıl boyunca, ne zaman kendisiyle sohbet etsem, ağzından şaşmaz bir şekilde tam tamına aynı sözler çıktı. Öte yandan şunu da belirtmek lazım, beş yıldır, Muş'un durumunda da pek fazla değişiklik olmadı.

Mucize eseri durumda bir gelişme olursa, Keğam, korkarım anında dilsizliğe tutulacak.

Ermeni Meclisi'nde herhangi bir konuda – özelde – Kudüs meselesi⁵³ üzerine şiddetli tartışmalar çıktığında vekiller ses yükseltir, bağırıp çağırmaya başlar, birbirlerini yuhalar veya birbirlerinin üzerine atılırlar; Keğam ise, koltuğunda büzülür, başını sağdan sola çevirir; her yöne attığı bakışlarıyla, kendi kendine şöyle diyor gibidir: "Bu insanlar deli mi nedir, böyle tartışmalara vakit harcıyorlar? Mecliste ilgilenilecek başka konu mu kalmadı? Neden Muş'taki duruma odaklanmıyorlar? Neden Daron köylülerinin haliyle ilgilenmiyorlar? O insanlar Ermeni değil mi?"

Bazen de sabırsızlanıp söz ister ve meclisi gerçek soruna, yani Muş'a getirmeyi denerdi.

"Sayın vekiller, Kudüs'teki vekillere ayda elli lira yollamak ve toplamda 300 ila 400 lira harcama yerine, bana göre bu paranın bir kısmıyla Muş Ovası'ndaki yoksul köylülere tohum almak ve geri kalanı da Daron'da birkaç ilkokul açmaya harcamak daha makbuldür... Seksen köy için sadece üç okul var; Birleşik Topluluk birkaç okul açmayı vaat etmişti ama bilmem neden, bugüne kadar verdiği sözü yerine getirmedi."

Başkan: "Keğam Efendi, asıl meseleden uzaklaşıyorsunuz."

"Asıl meseleye geliyorum."

"Buyurun, asıl meseleden bahsediniz!"

"Asıl mesele şu ki, Muş ve çevresinde durum kati surette tahammül edilmez bir hâle geldi; Kürt beyler zor kullanarak yoksul köylülerin mallarını zapt etmeye devam ediyor; Başpiskoposluk bu konuda hiçbir şey yapamıyor; Muhterem Karakhanyan⁵⁴ Piskoposluk'ta nafile çabalayıp duruyor. Hükümet ise söz verdiği halde..."

"Kudüs meselesine geliniz!.."

"Daha üç hafta önce Mertsonk köyünden üç yüz koyun daha çalındı..."

“Konumuz Kudüs’e vekil gönderilmesi, Keğam Efendi!”

“Daron’da durum tahammül edilecek gibi değil...”

Ve böylece, Meclis’e Daron’un durumunu sunmadan Keğam yerine oturmadı.

Nerses Ohanyan⁵⁵ için hastane ve yetimhane neyse, Keğam için de Daron oydu. Oturumun kapanmasının ardından, salondan birlikte ayrılırken, ikisi arasında şöyle bir söyleşi dönüyordu:

“İnanılır gibi değil! Manasız şeyler üzerine saatler boyunca tartışıyorlar; bunun yanında, mühim meseleleri tamamen göz ardı ediyorlar!”

“Öyle! Muş’tan gelen bir raporu okumak için söz istedim, reddettiler.”

“Tanrı yardımcımız olsun! Güneyden bir rüzgâr esse tüm bina, içinde yetimlerle denize gömülecek.”

“Belediye reisi Mgo’nun gelinini kaçırdılar, oğlunu öldürdüler; suçlular ceza almadan, elini kolunu sallaya sallaya geziyor; başpiskopos bir soruşturma talep etti...”

“Soruşturmaya ne hacet? Ben bir mimar getirtip inceleme yaptır-dım; yenilenmesi gerekiyor, bunun için de 150 liraya ihtiyaç var...”

“150 liraya neler yapılmaz?.. Ekim zamanı yaklaşıyor, köylüde tohum yok; zamanında yardımlarına koşulmazsa ovadaki bütün halk aç kalacak.”

“Daha neler! Aç mı bırakacağım onları? Ne olursa olsun her gün sıcak yemeklerini önlerine koyarım, haftada iki kere de et.”

“Zavallılar eti nereden bulacak? Kuru ekmek bulmakta zorlanıyorlar...”

“Müşamaha göster Keğam Efendi, bir gün gidelim de kendi gözünle gör...”

“Ohanyan Efendi, ne diyorsam gözümle görüp de söylüyorum; daha bir ay olmadı, oradaydım.”

“Mümkün değil, canım! Hangi gün gittin? Belki çarşamba veya cuma olabilir ama o günlerde bile kuru fasulye, zeytin bir de tatlı verilir.”

“Tatlı mı verilir!.. Orada çok yanılıyorsun işte. Durumdan bihaber olman çok üzücü.”

“Bihaber miyim?! Ben haftanın üç günü oradayım... Dün değil, önceki gün gittim; geceyi de orada geçirdim.”

“Nereye gittin?”

“Hastaneye!”

“Hangi hastaneye?”

“Sürp Pirgiç Hastanesi’ne! Hangi hastane olacak?”

“Ne! Sen başından beri hastaneden mi bahsediyordun?”

“Tabii ki, sen?”

“Ben Muş’ta ve Daron’daki durumlardan bahsediyorum.”

“Öyle desene!..”

Siyasetin içinde olmasının dışında, Keğam, aynı zamanda bir yazardır ve diğer köy yazarlarının arasında ilk konumdadır. Muş’tan, uzun yıllar boyunca İstanbul gazeteleriyle birlikte çalışmış ve hepsi de taşranın kötülükleriyle dolu, dokunaklı edebi sayfalar oluşturmuştu. Bu yazılardan da Muş ve Daron akar...

Maalesef şu dönemde edebiyat sahnesine pek nadir çıkıyor, bir makalenin altında imzasını görürseniz, anlayın ki Keğam ya bir talepte bulunuyor, ya da Daron için bir öneri getiriyordur.

Keğam, yumuşak başlı, iyi yürekli ve zararsız yapısı sayesinde, herkesin sevgisini kazanır ve tüm vekiller arasında ona zıt düşecek birinin bulunmayacağına eminim.

Beş yıl boyunca, kimseyi incitecek bir söz söylememiş olmayı ve herkesle eşit bir saygı seviyesinden ilişki kurmayı başardı.

Herkesi aynı şekilde dikkate aldığından değil, basit bir biçimde, hiç kimsenin onu cezbedememesinden dolayı.

Tek tek insanların dışında, sanıyorum İstanbul çevresi de ilgisini çekmiyor, aynı şekilde karşılaştığımız ve meşgul olduğumuz sorunlar da.

Keğam Muş’u ve Daron’u kendisiyle birlikte taşımayı ve bu şekilde oralarda yaşamaya devam etmeyi başarmış biri; belki sabahleyin Muhterem Karakhanyan’ı görmeye gitmek için evinden çıktığında, Pera caddesine çıkıp Muş’a ne kadar uzak olduğunu fark ettiği oluyordur.

(*Manana*, İstanbul, 1914, Yervant Odyan *Vekillerimiz* içinde gözden geçirilmiş haliyle, Venedik, 1959, s. 36-39 [Ermenice])

Üstte, Keğam Der
Garabedian, 1910'lu yıllar.
Yanda, Gülizar (sağda)
ve Sose Mayrig, devrimci
hareketin büyük figür-
lerinden biri olan Serop
Paşa'nın karısı. I. Dünya
Savaşı sonrası, İstanbul,

1. Khirimyan için, bkz. "İkinci Adam," yukarıda, s. 108.
2. A. Devgants, *1878 Yılında Ermenistan'a Ziyaret, Erivan, 1985* [Ermenice].
3. *a.g.e.*, s. 40.
4. Muş Ovası'nın doğu kısmına verilen Türkçe isim. Arisdages Devgants tarafından buraya konmuş olan, ancak bizim yer vermediğimiz haritada, Muş ve daha doğuda, alçak ova (Çukur) civarındaki Ermeni köyleri gösterilmektedir. Haritada, 11'i harabe halde, 142 kiliseyle birlikte 96 yerleşim yeri ve 36155 kişilik bir nüfus bulunur.
5. Kurulur kurulmaz, ülkenin, Mamigonyan prensleri yönetimindeki ruhsal merkezi haline gelen Surp Garabed Manastırı'nın 4. yüzyıldaki kuruluşu, Surp Krikor Lusavoriç'e ve III. Dırtad'a atfedilir. Söylenenlere göre, Zenop Klag, 1915'e kadar Aziz Yahya'nın başını bulundurduğu iddia edilen bu ünlü manastırın ilk ruhani lideridir. Bu konuda bkz. H. Vosgiyan, *Daron-Duruperan Manastırları*, Viyana, 1953, s. 135-244 [Ermenice].
6. Berc [Mihran Damatyan'ın takma adı], *Ulusal ve devrimci çağdaş yaşantı üzerine esinlenmeler*, Kahire, 1898 [sic 1899] [Ermenice].
7. Gülizar, A. Kévonian, Paris, 1946 [Ermenice], s. 161.
8. Daron'un *Halk Türküleri*, Armenuhi Kevonyan'ın yorumuna göre notalandırılmıştır, Erivan, 1978 [Ermenice], s.31-32.
9. Daron'un *Ermenice Türküleri*, Armenuhi Kevonyan tarafından derlenmiş ve yorumlanmıştır, disque DOM, Paris, 1990, 12. eser.
10. Kaynaklara göre değişecek şekilde on üç veya on dört.
11. Van'ın güney batısında, göl kıyısındaki Ardamed [Edremit] Bahçeleri, elmalarıyla ünlüydü.
12. "Çeyizinde bulunurdu" sözü, Ermenice metinde çift anlamlı olarak kullanılmıştır.
13. Gülizar'ın doğduğu köy olan Khars (diğer şekilleriyle Kharts, Ğatz, Ğars), Doğu Fırat veya Aradzani'den dökülen Meğraked'in aktığı alçak ovada (Çukur) yer alır. Muş ve Çukur köyleri haritasında, Arisdages Devgants, Khars'da 497 kişinin yaşadığını ve Meryem Ana'ya adanmış bir kilisenin bulunduğunu belirtir. Öte yandan, bir notunda da "Khars köyünün de harabe halinde iki muhteşem kilisesinin olduğunu ve harabelerin görenlerin yüreğini acıttığını" ifade eder (A. Devgants, *a.g.e.*, s. 49, not 5). Bu yapılar, şüphesiz bir manastıra aitti; 13. yüzyıl başında bir "Khars çölü" olduğu biliniyor; 1656 yılında "Meryem Ana ve Surp Nişan himayesinde, Surp Pırgıç [Amenapırgıç]" (*Colophons de manuscrits, Catholicos Karékine* [Hovsepyan], Antilyas, 1952, col. 858; *Colophons du XVIIe siècle de manuscrits arméniens*, V. Hagopian, cilt 3, Erivan, 1984, s. 727 [Ermenice]) manastırında, 10024 numaralı Erivan İncil el

yazması da Khars'da tamamlanmıştır. Bu manastır, Masis tarafından 1903'te bu isimle bahsedilenle aynıdır, ancak nerede yer aldığını bilmiyoruz; yalnızca "bir köyün tepeliklerinde" bulunur (bkz *a.g.e.*, H. Vosgiyan, s. 21); belki de Gülizar'ın öyküsünde Khars yakınlarında olduğuna işaret edilen Surp Barsam ve Surp Sarkis yıkıntılarını birbirine biraz daha yaklaştırmak gerekiyor. Gülizar, Khars'da ve etraftaki yerleşkelerde yaşayanların, Sasun dağ grubunun doğu bölgesindeki Khut'ta bulunan Surp Ağperig Kilisesi'ne gittiğini belirtiyordu. Tutsak olduğu günlerde kendisi hakkında bilgi toplayanın da Surp Ağperig'den bir papaz olduğunu da unutmayalım.

14. Markar öğretmen, Khars'a yakın köylerden Vartenis'teki okulun öğretmeni: 1893'te tutuklanmış, 1894'te Bitlis'te (Pağış) idam edilmiştir. Bkz. *Histoire authentique du Daron*, A. Daronetsi [Yengoyan], Kahire, 1962 [Ermenice] içinde "Le réveil du Daron", S. Pıdeyan [Bdeyan], s. 79-89.
15. Egopents (Egopyan) denen, Kharslı Agop'un oğlu Ağacan (Aco): Babasının adı olduğu için kendi de Ağacanyan ismiyle anılan Gülizar'ın babası.
16. Res (belediye reisi) Miro (Mihran'ın kısaltılmışı) Kharsa Miro (Karlı Mihran) adıyla bilinir: Ağacan'ın kardeşi ve Gülizar'ın amcasıdır. Bkz. damadı Sarkis Pıdeyan'ın tanıklığı (*a.g.e.*, s. 40-43).
17. Papaz Harutyun (Der Harutyun), Ağacan ve Mihran'ın kardeşi, Gülizar'ın amcası. Dava için yeğenine İstanbul'a kadar eşlik etmiştir.
18. Damatyan, Sanam'ın Gülizar'ın annesinin adı olduğunu belirtir (*a.g.e.*, Berc, s. 30, not 28). Aslında Gülizar, anne tarafından yetimdi; süt annesi ve onu evlatlığa kabul eden Nartun'du, o da Gülizar'a İstanbul sürecinde eşlik etmişti. Sanam ise, öyküde de belirtildiği gibi, Ağacan'ın üçüncü bir kardeşi ve Gülizar'ın amcası olan Mıkhitar'ın karısıydı. Damatyan, bu isimde "vaftiz anne, analık" anlamına gelen sanamer (sanamayr) kelimesinin kısaltılmış halini görmüş olabilir.
19. Kharsa Egop (Kharslı Agop), Ağacan'ın, Mihran'ın, Der Harutyun'un ve Mıkhitar'ın babaları: Gülizar'ın büyük babası. Saldırı esnasında öldürüldü. Kendisiyle birlikte oğulları Ağacan ve Mıkhitar da hayatını kaybetti. Dolayısıyla, bu kıtadaki ikinci satırı "Aco'yla Meko [Mıkhitar için] sırt üstü devrildi" olarak düzeltmek gerekir. Damatyan "Aco ve Miro" olarak yazmış, ancak Mihran, yani Reis Miro, o sırada Khars'da değildi; daha sonra, davaya misilleme amacıyla Musa Bey'in bir adamı tarafından öldürüldü.
20. Bu türkünün yeniden kaydı ve çevirisine bu kitapta yer verdik.
21. *a.g.e.*, A. Kevonyan, s. 124-126.
22. Gülizar'ın Müslümanların linç girişiminden korkarak sığındığı Kızıl (Garmrag) KİLİSE, Bitlis'tedir (Pağış).
23. Birçok topluluk, Ermeni köylerinde eğitimin gelişmesi için katkıda bulunmuştu: Bunlar arasında Yardımseverlik Topluluğu (*Parekordzagan Ingerutyun*),

Ararat Topluluğu (Minas Çeraz'ın da işbirliği yaptığı *Araradian*), Okulseverler Doğu Topluluğu (*Tibrotsasirats Arevelyan*), Kilikya Topluluğu (*Giligyan*) vardı. Son üçü, 1880 yılında bir araya gelerek, eğitim konusuna yeni bir hız kazandıran Birleşik Ermeni Toplulukları'nı (*Miatsyal Ingerutyunk Hayots*) oluşturdu. 1880 ve 1884 yılları arasında, Büyük Ermenistan ve Kilikya'da bu topluluk tarafından 24 yeni okul kuruldu. Topluluklar, 1912'de 85 eğitim kurumu ile ilgileniyorlardı (*Ermeni Kültür Toplulukları Tarihi*, E. Boğosyan, cilt 1, Viyana, 1957, s. 36-39, [Ermenice]).

24. Bir çalışanın yirmi yıllık emeği: Yaşamından kesitler ve değerlendirmeler. Kırk yıllık çalışma hayatının jübilesi vesilesiyle, İstanbul, 1914, [Ermenice].
25. Ağrı (Ararat) dağının diğer adı.
26. Merkezi Vağarşagerd (Alaşkirt) olan Pakrevant sınırı, Doğu Fırat'ın üst göletlerini kapsar; Van Gölü'nü doğudan çevreleyen Van vilayeti, Vaspuragan boyunca uzanır.
27. Van yakınlarındaki Varak (Erek) dağının ayağındaki Surp Haç Manastırı, Mıgırdiç Khirimyan'ın dergisini ilk kurduğu yerdir.
28. Karekin Sırvantzdiants (1840-1892), Daron Başpiskoposu, Khirimyan'ın Patrikliği döneminde (1869-1873) Muş'taki Surp Garabed Manastırı'nın üstüydü. Daha sonra Trabzon Başpiskoposu olarak atanıp Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni köylerini ziyaret etti; kiliseleri, manastırları ve kütüphaneleri gezdi. Yolculuklarında tuttuğu notları ve belgeleri ünlü bir eserde bir araya topladı: *Toros ağpar*, *Ermenistan gezgini*, 2 cilt, İstanbul, 1879, 1884 [Ermenice].
29. Keğam Der Garabedian, Peder Sırvantzdiants'ı Kharpert köyünden (Harpur, Dzopk, Antik Çağ'da Sofen, iki Fırat'ın birbiriyle buluştuğu bölge) indirip, Doğu Fırat'ın kuzey yanı boyunca uzanan ("on bin kaynaklı") Püragn dağlarından, Muş Ovası'na, (Daron, veya eski adıyla Taronid); oradan Pağeş'e (Bitlis), Salnatzor ("Salin Vadisi") içinden, Rahip Mıgırdiç Khirimyan'la buluşmak üzere Varak manastırına gitmek için geçeceği Van Gölü girişine getiriyor. Tüm bu özel isimler, klasik ses uyumlarıyla metnin güzelliğine katkıda bulunmanın dışında, Ermeni okurlar için, ülkenin coğrafyasını ve tarihin kendileriyle ilgili birçok anını akla getiren çeşitli çağrışımlarla yüklüdür. Daha sonraki paragraflar da bu edebi tavra sadık kalacaktır.
30. Tam çevirisiyle "Hatsyats kavar ekmeği." Daron'un kuzeydoğusunda, Çukur alçak ovasının ötesinde, Gop merkez ilinin çevresinde kalan Bulanık hububat bölgesinin Ermenice adı olan Hatsik Mahallesi'nin ekmeğidir. "Ekmek" anlamına gelen *hats* kelimesinin fonetik Hatsyats kelimesi içinde bulunması, kelime oyunudur.
31. Etkili ve yetenekli bir kişi olan Başpiskopos Krikoris Aleatçıyan (1840-1899) 1876'dan 1886'ya kadar Daron başpiskoposluğunu yaptı. Diyarbakır'a (Dikranagerd) kadar uzanan çalışmalarından herkes memnundu. Babıali'nin kendi-

sinden şüphelenmesiyle, başka iki din görevlisiyle birlikte İstanbul'a alındı ve 1885 yılının sonbaharına kadar Muş'a dönmesine izin çıkmadı. Arevlek gazetesinin bu vesileyle yayımladığı mektuplaşmalar bu istisnai kişiliğin saygınlığı ile ilgili fikir verir: "6 Eylül telgrafıyla bildirilen, Babıali Kapısı'ndan Muhterem Krikos Aleatçıyan'ın piskoposluk bölgesine dönüşü için vergi getirildiği haberi Muş Ermeni toplumunun her kesiminde büyük bir mutluluk yarattı. Ertesinde, ciddi mali sıkıntılara rağmen, umumi bir kampanya ile 60 altın sikkenin üzerinde para toplandı ve telgrafla kendisine ulaştırıldı. Geçtiğimiz hafta Muhterem Aleatçıyan'ın Garin'den [Erzurum] ayrıldığı haberinin yayılmasıyla halkımızın en saygın kişilerinden oluşan bir grup kendisini karşılamak için Hınıs kalesine kadar çıktı. Manravank manastırından Rahip Mıgırdıç Pakraduni, Garin yakınlarındaki Hertev'e koşarak kendisine cemaatinin hoş geldin dileklerini ilettiler; azar azar Muş'un ve bölgenin ileri gelenleri, cemaatleriyle birlikte Garin yolu üzerindeki köylere dağılıp günlerce Muhterem Aleatçıyan'ın dönüşünü beklediler. 28 Ekim tarihinde nihayet kalabalık bir eşlikçiler grubu ile birlikte, Muş ovasındaki Manravank manastırına vardı. Bu mutlu haber Muş ve civarında yayıldı ve 29 Ekim günü sabahtan, şehrin çarşısı tamamen kepenk kapadı. Beş saatlik bir yürüme mesafesi boyunca, yol daha önce görülmemiş bir kalabalıkla doldu; öğretmen grupları ile birlikte, Ermeni topluluklarının birleşik okulu, Muş'taki Nersesyan Koleji de dahil olmak üzere, okullardan öğrenciler kendisini görmek için şehirden ayrılıyordu. Konvoy Manravank'tan yola çıktı; başta yardımcısı, tabur komutanı olmadan, imparatorluk jandarma kuvvetleri geliyordu; arkada iki sıra halinde at üzerinde piskoposluk haçını taşıyan kilise üyeleri, Muş ve bölgenin din adamları onları takip ediyordu. Onların ardından Muhterem Aleatçıyan, arkasında 400 atıyla geliyordu. Konvoy yavaş yavaş ilerliyordu çünkü jandarmalar yolu zar zor boşaltabiliyorlardı. Kalabalık birçok kez yaklaşıp halkın heyecanını bastırmakta zorlanan Piskopos'un elini öpmeyi başarmıştı. Nihayet piskoposluk sokağına varıldığında Muhterem Aleatçıyan, Muşlu Ermeni kadınlar yurtsever topluluğu kolejinin, bir çatı üzerine yerleşmiş genç kızları tarafından karşılandı. Şehrin girişinden piskoposluğa kadar, yollar atlılarla doluydu; başpiskoposun kiliseye doğru ilerlemesi mümkün değildi, kilisenin etrafındaki çatılar kalabalıklarla öylesine dolmuştu ki evlerin yıkılması işten değildi. Kimse aklına bu ihtimali getirmiyordu, evlerin sahipleri de evlerini terk etmek zorunda kalmıştı. Daha geldiği günden itibaren, dün olduğu gibi bugün de, hükümet görevlileri, Türk ve Ermeni ileri gelenler, ulusal kurumlardan üyeler ve halk grupları halinde gelerek başpiskoposa hoş geldin dediler. Aynı gün, Muhterem Aleatçıyan'ın Muş'a varışından bir saat sonra, Birleşik Ermeni Toplulukları Okulunun Ermenistan genel müdürü de, doğudaki Ermeni köylerine yaptığı bir teftiş dönüşü ziyarete geldi. Muhterem M. Sareyan

maiyetiyle birlikte piskoposluğa inerek Muhterem Aleatçıyan'a göreve gelişine dair iyi dileklerini sundu. Halktaki bu heyecan gösterisi tüm toplumun Muhterem Aleatçıyan'a yönelik sevgisinin کافی derecede manidar ve su götürmez bir kanıttır." *Arevelk*, İstanbul, 2(565), 18 Kasım 1885 (a.s.), s. 3 [Ermenice]. Ayrıca bkz. Ermeni yaşamöyküleri sözlüğü: 1441-1904, H. Asdvadzaduryants, Tiflis, 1904, s. 47 [Ermenice]; Milli tarih, M. Ormanyan, cilt 3, 1808-1909, Kudüs, 1927, §2867, kol. 4407 [Ermenice]. 1895'te Kilikya Katolikosu seçilen Krikoris Aleatçıyan, Babiâli'nin veto etmesi sonucunda unvan alamamıştır; a.e., §3015-3016, kol. 5119-5124.

32. Hatsyats kavar (Bulanık) Piskoposluğu yardımcısı, Rahip Hovsep Saracyan, 1886 yılında İstanbul mahkemeleri tarafından, kendisine yöneltilmiş suçlamalardan aklanmıştı. Görevini Bilecik'ten yürüttü (*Arevelk*, İstanbul, 3(643), 25 Şubat 1886, s. 2). Bkz. aynı şekilde *Arevelk*, İstanbul, 3(653), 8 Mart 1886, s. 2: "Halkına senelerdir hizmet etmiş olan Arapgir papazı, Piskopos Eznik'in bu hafta kendi bölgesine gidişiyse, hükümetin emriyle İstanbul'a yollanan üç papazın görevi sonlandırıldı. Bulanık Episkopos Yardımcısı'nın suçlarından aklanarak serbest bırakıldığı daha önce duyurulmuştu. Muş Episkoposu yasal olarak tüm görevlerini yeniden üstlendi. Şimdi ise savsaklanma ve göz ardı edilme durumundan kurtulma sırası Arapgir merkez piskoposluk bölgesidir." Burada adı geçen diğer iki din adamı Muş Başpiskoposu Krikoris Aleatçıyan (bkz. bir önceki dipnot) ve Yeznig Abahuni'dir.
33. "İki yıldır Muş hapishanesinde zincire vurulu olan Muş'un ünlü Piskopos Yardımcısı Agop'un bugünlerde İstinaf Mahkemesi'nde yargılanmak üzere Van'a gönderildiğini öğrenmiş bulunuyoruz." *Arevelk* (İstanbul), 2(459), 15 Temmuz 1885 (a.s), s. 2. Agop Der Çevondyan (c. 1840-1890), okul öğretmeni, Muş Surp Garabed ve Vağarşagerd (Alaşkirt) Surp Hovhannes manastırlarında bir dönem, Türk adı Kalfa, "öğretmen", Ermeni köylerindeki halkın durumuna yönelik bir itiraz amaçlı bir İstanbul seyahati sırasında Sultan'a iletilmiş, hapse girmesine yol açmıştı. Patrik Nerses Varjabedyan'ın müdahalesi üzerine bundan sonraki unvanı olacak "episkopos yardımcısı" olarak serbest bırakıldı. Çok geçmeden Ermeni-Kürt işbirliği propagandacısı oldu ve bu fıkirden hareketle, yerel yönetime yeni şikâyet ve reform öneri dilekçeleri yazdı. Muş'ta tutuklanıp beraat ettirildi ve Erzurum'da ev hapsine alındı. Eylemlerine devam etmesi, onu kaçak yaşamaya yöneltti. Kafkasya'ya geçerek, 1890'da burada, o sırada Pakrevant'ı ayaklandırmak için silahlı bir seferin hazırlıklarıyla meşgul olan Sarkis Gugunyan'la karşılaştı. Piskopos Yardımcısı Agop'un Kürtlerle işbirliğine yönelik söylemi, Gugunyan'ın geliştiği aktivist çevrelerde anlaşmazlığa sebep oldu; bir pusu kuran Gugunyan, Agop'u öldürttü (a.g.e., S. Pıdeyan, s. 70-78).
34. 1874'te Surp Garabed'in başrahibi seçilen Piskopos Mampre Mamigonyan,

- burada papazlık dersleri düzenledi; 1877 Savaşı'nda kötü bir duruma düzen manastırı toparlamayı ve Zaza Kürtleri'nin yağmaladığı malları geri almayı başardı. 1882 yılında öldü (a.g.e., H. Vosgiyan, s. 234; *Daron memleketi tarihi*, G. Sasuni, Beyrut, 1956, s. 400-401 [Ermenice]). Surp Garabed'de saklanan değerli eşyaların ve eski el yazmalarının tümü, 1827 yılının Haziran ayında gerçekleşen büyük yağma esnasında Kürtler tarafından yokedilmiş veya çalınmıştı (H. Vosgiyan, s. 226-230).
35. Nerses Varjabedian, uzlaşma insanı, görevinden çekilen Mıgırdiç Khirimyan'ın ardından, 24 Nisan 1874'te İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçildi; 1884'te öldü. Muş'ta açılan Birleşik Ermeni Toplulukları'nın okulu, onun şerefine Nersesyan olarak adlandırıldı.
36. Bu, Peder Ayvazyan muhtemelen ileride başpiskopos olacak Sahag Ayvazyan'dı (1853-1924). 1882'de Mıgırdiç Khirimyan'ın papazlık yetkisi vermesiyle Varak Topluluğu'na katıldı. 1887'de Tokat, daha sonra Bilecik'te papaz yardımcılığı yaptı, 1891'de Marsilya Ermeni cemaatinin ruhani lideri oldu. 1898'den 1904'e kadar Aderbadagan (İran Azerbaycanı) bölgesini ve 1912'ye kadar İran ve Hindistan bölgelerini yönetti; 1913'te Eçmiyadzin Ermeni katolikosluğunun iç işlerinden sorumlu oldu. 1915'te yeniden ele geçirilen Ermenistan'a başpiskopos olarak Van'a döndü (*Herkes için yıllık*, Teotig [Teodoros Lapçinciyan], Viyana, 1925, s. 377 [Ermenice]).
37. Surp Garabed Manastırı'nın bulunduğu, Muş'un kuzeybatısında yer alan (Zenop Klag'ın adından gelen) Klag veya Karke Dağı.
38. Muş Ovası'nın kuzeyinde bulunan Aşdişad, pagan Ermenistan'ın başlıca tapınaklarından biriydi. Ermeni alfabesinin keşfedilmesinde adı geçen Gatoğigos Sahag Bartev, 5. yüzyılda buraya gömülmüştür.
39. Agop Melik Agopyan, diğer adıyla Raffi (1835-1888) tarihi veya döneminin gerçek olaylarından esinlendiği, Ermeni halkını yücelten birçok roman yazmıştır. *Kıvılcımlar* (1883 ve 1887, üçüncü kısmı 1890'da, yazarın ölümünden sonra yayımlanmıştır) Ermeni köylerinde yaşayan halkın siyasi ve toplumsal koşulları ile duygudaşlık kurar.
40. Dzerents, diğer adıyla Hovsep Şişmanyen (1822-1888) doktor ve roman yazarıdır. Yazılarıyla Raffi'ninkine denk bir etki yarattı. Tarihi bir roman olan *10. yüzyıl hazırlığı* (1879), 9. yüzyıla doğru birçok Ermeni derebeyliğini Arap baskısına karşı bir araya getiren Sasunlu lider Khutlu Hovnan'ı canlandırır.
41. Gosdantin Gamsaragan (1840-1922) 1877-1878 Rus işgali sırasında Erzurum'un askeri yöneticisi, 1878'den 1884'e kadar Van'da Rusya'nın konsolos vekili oldu (bkz a.g.e., Teotig, ss.370-371). Gusigov ise, şüphesiz 1895'te Moskova Lazaryan Enstitüsü'ne profesör olarak atanan filolog Garabed Gusigyan'dır (1865-1915).
42. Ermenistan'daki en ünlü kilise ziyaretlerinden biri olan Muş'taki Surp

Garabed'e yapılan yıllık ziyaret yazın, Vartavar Bayramı vesilesiyle gerçekleşmiştir.

43. Bu yazım, muhtemelen Senekerim Topluluğu'nun başkanı, sonra genel sekreteri olan Nigoğos Korigyan'ın ismini ima ediyor. Sivashılar tarafından 1851'de İstanbul'da ve 1852'de Sivas'ta kurulan topluluk, kamusal eğitimin teşvik edilmesine çalışıyordu. Adını önce Vaspuragan (1003-1021), ardından Sebastia (1021-1026) Kralı Senekerim Ardzruni'den almıştı. 1880'de, Sebastia bölgesinde on üç okul yönetiyordu; 1895'te devlet tarafından feshedilip 1913'e kadar yeniden kurulmadı. 1886'da topluluğun ikinci sekreterliğini, Oskan Korigyan yaptı (*Sebast ve köyleri Ermenilertnin tarihi ve anması*, A. Badrig [Badrikan], cilt 1, Beyrut, 1974, s. 309-325; [Ermenice]).
44. Biri şüphesiz, İstanbul'da gördüğü öğrenimin ardından Ahtamar Adası'ndaki Papaz Okulun'da ders vermek için Gatoğigos Khaçadur tarafından davet edilen Bagdasar Yeretsyan'dır. Burada mühim bir el yazmaları kütüphanesinin kurulmasına katkıda bulundu (*Vaspurakan*, [1915] Nisan ayında Van-Vaspurakan'ın kahramanca savunulmasının on beşinci yılı: 1915-1930 içinde, "Vaspurakan'ın entelektüel uyanışı", K. Kruzyan, Venedik, 1930.)
45. Mıgırdiç Sareyan (veya Sarıyan, 1853-1901), Muş Merkez Okulu müdürü (1878), Daron Ermenileri Birleşik Topluluğu Başkanı (1880), daha sonra Birleşik Ermeni Toplulukları yönetimindeki okulların genel müdürü, bu arada hapsedildi ve Trablusgarp'a sürgüne gönderildi (1887). Devlet baskısı sonucunda görevlerinden istifa etti. Bkz. *a.g.e.*, E. Boğosyan, cilt 2, Viyana, 1963, s. 66; *a.g.e.*, G. Sasuni, s. 404-407.
46. Duruperan, Muş'un Sasun dağlarını güneyden kuşatan ve doğuya doğru Van Gölü'ne kadar uzanan ilçesinin adıdır. Sıklıkla adı geçen Daron ise, aslında Muş bölgesi anlamına gelir.
47. Vartenis Okulu öğretmeni. Keğam Der Garabedian ve Markar Varjabed, Musa Bey davası için Muş'tan gelen protestocularla birlikte, 1890 yılında İstanbul'da bulunmuşlardı.
48. 1880'de uzaklaştırıldıktan sonra Van'a geri dönebilen Khirimyan, 1885'te yeniden İstanbul'a atandı ve Kuzguncuk cemaati bölgesine yerleşti.
49. Şehit yazar yakınları topluluğu, K. Der Garabedian, *Daron memleketi. Portreler ve anılar* içinde "Keğam Der Garabedian (Keğam)", Paris, 1931, s. 9-22 [Ermenice]. Buradaki önsözün yazarı aslında Garo Sasuni'dir.
50. *Keğam Der Garabedian (Muşlu Keğam)*, *hayatı ve eserleri*, H. Bedrosyan, Erivan, 1983, [Ermenice].
51. 1901'de İstanbul'da kurulan, 1921'de yayına son veren günlük gazete.
52. İstanbul'un Ermeni gazetesi (1884-1912). Patrikhane'nin resmi sözcüsüdür.
53. Kudüs Ermeni Patrikliği'ni borçları ve genel olarak mülkünün yönetimi süreklili bir skandal konusu ve Osmanlı yetkililerin müdahale için mazeretiydi.

54. Nerses Karakhanyan (1840-1915): 1887'de Surp Garabed Başrahibi ve Daron Başpiskoposu seçildi, 1892'de Hükümet tarafından Kudüs'e sürüldü; 1908'de Piskopos olarak atanarak, aynı sene Muş'a geri dönüp Başpiskoposluk görevini yeniden üstlendi. 1915'te 12 Nisan'da kıyımlar başlamadan az bir süre önce, tifüsten öldü. Onun ardından Muş Piskoposluk bölgesinin son maliki Surp Garabed başrahibi Vartan vartabed oldu.
55. İstanbul'daki Surp Pirgiç (Aziz Kurtarıcı) Ermeni hastanesi himayesinde ciddi sayıda yetim barınıyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde hastanenin müdürü, Ermeni Meclisi'nde Kadıköy adına vekillik yapan Nerses Ohanyan'dı.

Kalbimizde Yaşayanlara Keğam Kevonyan

Bu kitapta anlatılan hadiseler bizi, hatıralarda ve Ermenilerin onu diriltme istencinde varlığını sürdürse de, kaybolmuş olan bir dünyaya götürür. Olguları anlamak, anlatılanların gerçek içeriğini özümsemek, basit gibi görünse de kolay değil; ortamı da hayal etmek gerekiyor. Bunun yeniden kurulması, aslında yöneleceğimiz belirli bir nesnenin çerçevelemesinden daha fazla araştırma ve çaba istiyor; ama anlama arzusunu tatmin etmenin ötesinde, burada bu yeniden kurma, hayli müsrif şekilde ortaya çıkıyor; çünkü keşfedilecek olguların, yeniden başlatılacak hareketlerin, oluşturulacak tabloların ve çizilecek manzaraların zenginliği bizleri şaşırtarak hayallerle baş başa bırakıyor.

Daron memleketi, başlı başına bir dünyaydı: Toprağa bağlı köylü halkıyla, gelenekleriyle, konuşma tarzıyla, dağlara kondurulmuş manastırlarıyla, bugün tamamen yıkıntı halinde olan (olağanüstü bir şanı olan) Surp Garabed, çok eski geleneksel bir diğer adıyla “Muş’un Sultanı” da bunlar arasındadır. Sadece daha geniş bir ülkenin bir parçası olmuş, ne önemi var; kaygıları ve umutları paylaşıyordu. Ermeniler, milletlerin özgürleştiği, müspet bilimler çağının kendilerini de hesaba katacağına inanıyorlardı; insan malzemesinin erdemlerine ve toplumsal, siyasi gelişmeye olan güvenlerinin boşa çıkmayacağına; baskıyla mücadele ederek halkların kardeşlik kurabileceğine, varlıkların daha iyi olabileceğine inanıyorlardı. Bu anlatı da, başka birçok anlatı gibi, aslında bu yanılgıyı resimlemenin ötesinde bir şey yapmıyor; üzerine titrenen tarih ise, aksine, ulaşılmaz mekanizmalarını, geri döndürülmez aşamalarını, ölümcüllüğünü sezdiriyor.

En dolu eserin bile bu toplumun çehresini canlandırmakta, çok yönlü yapısını biçimlendirmekte zorlanacağına şüphe yok; günümüzün bazı delirmiş zihinlerinin silebileceğini sandığı binlerce yıllık bir geçmişe sahip toplumun: Düşüncenin totaliter yapılarını ve insanların üzerindeki güç saçmalığını, özgürlüğün üzerine tiranlığı yerleştirmeye çalışanların suç içeren saflığı. Bunun yanı sıra, yalnızca daha güçlü olanın aklını yok etmek ve hezimete uğratmak için yapılacak böyle bir çalışmaya, metodik olarak girişilmesinin zamanıdır: Bu kitabın oluşturduğu tanıklık, bunun çok küçük bir parçasından başka şey değil, bunu çevreleyen (güncel ya da dönemsel) yazılar yalnızca o döneme, onu anlaşılır hale getirmeyi amaçlayan kısa bir akın teşkil eder. Bununla birlikte, umuyoruz ki olayın çevresini aydınlatırken, imgelerin çeşitliliğini ve bazı bakış açılarının derinliğini de hissetmeye yardımcı olacaklardır. Yine de okur hataya düşmesin; özellikle de merakına yenik düşüp bu yapıların basitçe kaydedebileceğinin ötesine, dehşet ve cehennemin ötesine, hâlâ keşfedilecek birçok şeyin kaldığı yerlere sürüklensin.

Şeylerin anlamlarını da düşünsün! Gülizar, Muş'un köylüleri ve hacıları, okul ve canlandırma misyonerleri, özgürlük savaşçıları, hepsi öldü. Taşlar da öldü; dağlar, ovalar, nehirler de. Hepsi öldü, güzel veya trajik bir ölümle, bazen de yaşarken öldüler. Ama imanları ölmedi, çünkü gerçekleşmeye vakti olmadı ve bizlerde yaşıyor. Bizlerde yaşayan onca ölü, ruhumuzu ve irademizi şekillendiriyor, görüşlerimizi yönlendiriyor, kaderimizi çiziyor; düşlerinin sahasından bizleri şimdiki ana büyütüyorlar; onların soyu olan çocuklarımızı, ardından da onlardan gelenlerin hepsini büyütecekler. Zaman, olayların ciddiyetini ve etkisini artırmıyor da yumuşatmıyor da: tarih değiştirilemez. Bu katledilmiş dünya, bizim gücümüzle bâki kalıyor; yeniden ayağa kaldırılamadığı sürece de kalacak, çünkü çift şekilde içimize işledi, hem eski, hem de yeni bir doğa olarak. Ve bu oldukça, masumlar mezarlarına kavuşmadıkça, hakikat yolunu bulmadıkça, görevimiz sonlanmış olmayacak ve Kabil'in ensesine binecek göz, fal taşı gibi açık olacak.

2. Enternasyonal 106

Abahuni, Yeznig 176

Abaza 108

Abdullah (Şeyh) 68, 107

Abdülhamid II. 45, 105,
106, 108, 112-114, 119,
122, 124, 126, 136,
139, 147

Aberdeen 132

Adapazarı 8

Aderbadagan bkz. İran
Azerbaycanı

Agop 17, 37, 55, 81, 165,
167, 173, 176

Ağacan 15, 22, 160, 162,
173

Aharonyan, Avedis 8

Ahtamar adası 178

Akdeniz 104

Akmeşe bkz Armaş

Akribasyan, Ohannes
110, 111, 129

Aleatçıyan, Krikoris 176

Ali Fatih 37

Allah 18, 24, 32, 41, 46,
53, 54, 65, 74, 75,
120

Alman(ya) 105, 132, 154

Amerika 114, 131, 135

Amerikan Komitesi 131

Amira 133

Anadolu 107, 108, 113,
137, 138

Andreasyan, V. 147

Ankara 144, 146

Ankine 29, 94

Anno 12, 15, 16, 18, 20

Antep 93

Antik Çağ 9, 174

Antilyas 172

Apo bkz. Ego

Aradzani (Murat Su)

12, 172

Araks 128

Aram 93, 96

Arapgir 176

Ararat Topluluğu 163,
166, 174

Ardamed (Edremit) 172

Ardonk (Konakdüzü) 11,
12, 92

Ardziv Vaspuragani 109

Ardzruni, Senekerim
178

Ardzvig Darono 109

Arevelk 167, 176

Arif 57

Arkavank (Umurca) 11-
14, 81, 126, 146

Armaş (Akmeşe) 8

Armenagan Hareketi
108, 111

Armenia 131, 134, 144,
163, 166

Asya 109, 134, 138

Aşdişad 165, 177

Aşıkyan, Khoren
(Patrik) 89, 112, 135,
146

Athenogenes 158

Atina 136

Avedis Efendi 80

Avran 154

Avrupa(lı) 77, 90, 95,
105, 106, 108-113, 116,
122, 124-126, 131, 134,
138, 140, 159

Avusturya 105

Avzud 12, 14, 17, 29, 30

Ayastefanos Antlaşması
109, 110, 132, 144, 154

Ayvazyan, Sahag 165,
177

Ayvazyan, Şavarş 8

Azadamard 141, 167

Azaryan, Bedros
Isdepanos X 146

Azeri 108

Aziz Yahya 172

Azmi Bey 116

Babıâli 112, 124

Badrig, A. 178

Bahri Paşa 89, 90, 114

Balkanlar 106, 108, 131

Bedrosyan, Agop 167

Belek(ler) aşireti 11, 36,
37, 54, 55, 59

Berc bkz. Damatyan
Mihran

Berkeley 144

Berlin 109, 110, 115, 121,
129, 132, 133, 154

Berlin Antlaşması/
Kongresi 110, 115, 129,
132, 133, 154

Berso 19

Beyrut 9, 93, 142, 147,
148, 177, 178

Bilecik 176, 177

Bingöl 91

Birleşik Ermeni

Toplulukları (Miastyal
İngerutyunk Hayots)
139, 163, 174, 177, 178

Bitlis (Pağes) 13-15, 17,
37, 45, 53, 56, 58,
59, 61-67, 72, 73, 76,
77, 79-81, 91, 94, 103,
104, 111-113, 115, 122,
127, 140, 154, 173, 174

Boğos Nubar Paşa 147

- Boğosyan, E. 174, 178
 Bosnalı 108
 Boston 146
 Boşgezenyan, Artin 97
 Boyacıyan Efendi 94
 Boyacıyan, Hampartzum (Murat) 116, 135
 Bozarslan, Mehmet Emin 147
 Brüksel 106, 144
 Brüksel Kongresi 106
 Bryce, James 132, 133
 Bulgar 108, 129, 140
 Bulgaristan 129
 Büyük Britanya 105, 113
 Büyük Devletler 125, 135
 Büyük Ermenistan 174
 Büyük Perhiz 14, 18
 Byron (Lord) 115
- Can Maral 81
 Cangülyan, H. 116, 135
 Cemil Bey 92
 Cenazyan, Aleksandr (İskender) Efendi 94
 Cenevre 110, 131
 Cezahir (Cazo) 12-14, 35-50, 54-66, 83, 90, 103, 118, 126, 127, 159-161
 Chester 132, 146
 Cigraşeni 157
 Comédie-Française 8
 Çeçen 108
 Çeraz, Minas 133, 134, 147, 174
 Çeraz, Vahan 147
 Çerkez 108
 Çeşnik 157
- Çukur(-Bulanık) 11, 15, 31, 45, 46, 94, 172, 174
- Dado bkz. Kudo
 Dadrag bkz. Der Garabedian, Keğam
 Daily Chronicle 132
 Daily News 132, 134
 Dakhdikner 31, 56, 59
 Dalvorig 159
 Dalvorig'in Evladı 159
 Damatyan, Mihran (Berc) 115, 135, 136, 146, 159, 161, 162, 172, 173
 Dapavank (Güzelsu) 37
 Daron bkz. Muş
 Daron Ermenileri Birleşik Topluluğu 178
 Daron'un Kumrusu bkz. Der Garabedian, Keğam
 Daronetsi (Yengoyan), A. 173
 Daroni Aşkhar (Daron Dünyası) 142
 Dédéyan, G. 144
 Der Garabed 91
 Der Garabedian, Garabed 139
 Der Garabedian, Keğam (Dadrag, Daron'un Kumrusu, Mışo Keğam) 7, 91-98, 139-141, 143, 148, 152, 153, 159, 161, 163, 166-171, 178, 181
 Der Ğevondyan, Agop 176
 Der Harutyun 15, 20-23, 83, 173
 Der Nersesyan, Vartan 98
 Dersim 139
 Detroit 142
 Devey, G. P. 145
 Devgants-Der Sarkisyan, Arisdages 154, 155, 158, 172
 Dırtad 172
 Dışişleri Bakanlığı 113, 133, 145
 Dikranagerd bkz. Diyarbakır
 Dirats (Doktor) 96
 Diratsuyan, Midirgiç Efendi 96
 Disraeli 132, 133, 146
 Diyarbakır (Dikranagerd) 48, 80, 92-94, 113, 140, 161
 Doğu 12, 103, 105, 108, 114, 121, 125, 129, 135, 137, 172, 174
 Doğu Anadolu 108, 137
 Doğu Fırat 12, 103, 172, 174
 Doloçi 157
 Duruperan 166
 Dzağgazart 18
 Dzerents bkz. Şişmanyar, Hovhannes
 Dzopk 164, 174
 Dzovasar 158
- Eagleton, Jr 144
 Eçmiyadzin Gatogigosluğu 90, 110, 144, 177
 Eçmiyadzin Ruhban Okulu 129, 139
 Edremit bkz. Ardamed
 Egop (Apo) 22, 55, 71, 83
 Egop Evi 15
 Egopents (Egopyan) 173
 Emin Efendi 116
 Erivan 142, 144, 154, 158, 172, 178
 Ermeni Devrimci Federasyonu bkz.

Taşnaktsutyun
Ermeni Milli Meclisi
112, 141, 145
Ermeni Patrikliği
(İstanbul) 77, 80, 89,
96, 118, 138, 178
Ermeni(ce) hemen her
sayfada
Ermenilerin Tanrıçası
bkz. Xûde Fillahe
Ermenistan 98, 106-109,
115, 122, 129, 131, 134-
136, 147, 158, 172,
174, 177
Ermenistan Cumhuriyeti
136
Erzincan 95
Erzurum 47, 83, 84, 91,
95, 104, 107, 108, 112,
115, 134, 145, 176, 177
Esmeryan (Doktor) 91
Ethem Paşa 13, 73

Fatma bkz. Gülizar
Ferguson, Sir J. 133
Frankfurt 132
Fransa 105, 115, 121, 145
Fransız Devlet Tiyatrosu
8
Fransız Devrimi 106
Fransızca 131, 134, 144

Galata 89
Gamsaragan 165, 177
Garabed 18, 22, 75, 91,
92, 94, 96, 109, 120,
139, 158, 165, 172,
174, 176-179
Garin 165
Garmrag Kilisesi (Kızıl
Kilise) 80, 173
Gayane 80
Genç (Bingöl) 83, 140
Georgon, François 144
Getronagan Koleji 8, 93

Gladstone, W. E. 132,
133
Godni 13, 65
Goryün 94
Gregoryen (Ermeni)
Kilisesi 124
Gro 17, 81
Gugunyan (seferi) 129,
130, 136, 176
Gugunyan, Sarkis 126,
129, 130, 157, 173, 176
Gusigov bkz. Gusigyan,
Garabed
Gusigyan (Gusigov) ,
Garabed 165, 177
Gülizar (Fatma, Gülo)
hemen her sayfada
Gülizar'ın Ağıdı 135
Gülnaz 36
Gülo bkz. Gülizar
Güneylik bkz. Hars

Ğars bkz. Khars
Ğatz bkz. Khars
Ğugas 15
Ğurd Mahalelçi 157

Haftewan 111
Hagopian, V. 172
Halep 94, 96
Halil(o) 11, 12, 52
Halit Bey 116
Hamidiye Alayları 108,
138, 139
Hapetnakov 15
Haraç 8, 9, 167
Harp Divanı 135
Harput 174
Harut 17
Hasan Paşa 89
Haseno 26
Hasib Bey 130
Hasköy bkz. Khasküğ
Hatsik Mahallesi 174
Hatsyats kavar 176, 174

Hay Puj 9
Hayasdan 131, 132, 144,
146
Haydarpaşa 96
Hayganuş 92, 93, 152
Hayk 131
Hayrig bkz. Khirimyan,
Mıgırdıç
Hınçak Partisi 110, 116,
131, 134-136, 139, 147
Hınıs 83
Hristiyan 104, 106, 107,
122, 147
Hıvso 19
Horovel 81
Hovnan 165, 177
Hovsep 12, 118, 165,
176, 177
Hripsime 80
Hunan 15

İbrahim 37
İkinci Adam 163, 166,
172
İlyas (Hoca) 95, 97
İmbert, C. 125
İncil 18, 20, 23, 118, 172
İngiliz 114, 122, 131, 133,
135, 145
İngiliz-Ermeni Derneği
133
İngiltere 83, 104, 105,
113, 115, 116, 121, 122,
124, 125, 131-133, 144
İran 21, 28, 106, 107,
111, 114, 129, 135, 147,
177
İran Azerbaycanı
(Aderbadagan) 177
İrizag (Yürekli) 11
İrlanda 133
İsa'nın Çilesi 20
İsguhi 96
İskender 94
İskoç 133

- İstanbul 7, 8, 14, 45, 46, 56, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 89-98, 104-116, 120-122, 124-128, 132, 133, 135, 136, 138-142, 145, 154, 157, 159, 162-164, 166, 170, 173, 174, 176-179
- İşçi Bloku 140
- İtalya 105
- İzmir Ermenileri 107
- İzmit 8, 113
- İzzet Bey (Avukat) 116, 119
- Jamanak 141
- Jön Türk 106
- Jön Türk Devrimi 140
- Kadıköy 179
- Kafkas entelijansiyası 110
- Kafkasya 110, 127, 129, 130, 159, 165, 176
- Kahire 145, 147, 159, 161, 172, 173
- Kalemkâryan (Piskopos) 96
- Kamil Bey 89
- Kara Haç Topluluğu 107
- Kara Köprü 96
- Karaçöl'ün Hamo 27
- Karasu bkz. Meğraked
- Karke dağı 158, 177
- Karmen 96
- Kars 130
- Kaspar (Papaz) 118, 119
- Katolik (Ermeni) Kilisesi 124
- Katolik Ermeni Patrikliği 146
- Katolik Ermeniler 145, 146
- Kayseri 96
- Kazaklar 108, 130
- Kâzım 12
- Keğam bkz. Der Garabedian, Keğam
- Kevonyan, Armenuhi 7, 10, 93, 143, 152, 153, 163, 167, 172
- Kevonyan, Keğam 143, 153, 181
- Kevorkyan Koleji 139
- Khan-Azat, Rupen 110
- Kharakhanyan, Nerses 91
- Kharpert 165
- Khars (Ğars, Ğatz / Güneylık) 11-13, 15, 18, 20, 28, 31, 32, 92, 94, 103, 142, 160, 172, 173
- Khasküğ (Hasköy) 89
- Khazig 46, 53, 54, 55, 59
- Khıbyan 91, 92, 139, 152
- Khirimyan, Mıgırdıç (Hayrig) 90, 91, 109, 110, 125, 133, 139, 154, 163, 174, 177, 178
- Khivedig 31, 37, 45, 50, 62
- Khivner 12, 37, 45, 46, 48, 49, 57-59, 62, 63, 65, 67, 74, 94
- Khursun Halil Faki Yakup 11
- Khut 36, 165, 173, 177
- Kıbrıs 133
- Kırkcıyan, Levon 93, 97
- Kıta Avrupası 133
- Kızıl Kilise bkz, Garmrag Kilisesi
- Kilikya 108, 147, 174
- Kilikya Topluluğu (Giligyan) 174
- Koloşyan, Vartan 110, 111, 129
- Konakdüzü bkz. Ardonk
- Konya 95, 96
- Korigyan, Nigoğos 178
- Kozmos (Doktor) 96
- Köln 132
- Kraliçe 122, 125
- Krikor Ağa (Sivas) 89
- Kruzyan, K. 178
- Kudo (Dado) 12, 15, 17, 18, 22-25, 71, 72
- Kudüs 93, 94, 125, 168, 169, 179
- Kufra 35
- Kulaksızyan 111, 144
- Kumkapı 89, 112, 135, 136, 163
- Kuran 40, 48, 68
- Kurban bayramı 135
- Kutlu Eylem (Surp Kordz) 116
- Kutsal Hafta 19
- Kuzguncuk 166, 178
- Kürdistan 104
- Kürt(çe) 11, 12, 14, 22-29, 31, 32, 35, 38-40, 43-46, 48-54, 56-58, 60, 61, 66, 69, 70, 74, 76, 77, 83, 103, 104, 107, 108, 111, 113-116, 122, 127, 128, 132, 137-139, 144, 147, 148, 155, 157, 160, 161, 163, 168, 176
- La Turquie 144
- Lahey 147
- Laz 108
- Lazaryan Enstitüsü 177
- Levant-Hérald 146
- Levi-Strauss 147
- Leyla 48, 50, 60, 61, 64, 65
- Liberal Parti 133
- Londra 111, 122, 124, 131-134, 144, 147
- Londra Komitesi 131
- Los Angeles 146
- Louvre 8
- Lübnan 109

- Magapayetsvots
Manastırı 93
Mahabad 144
Makedonyalı 148
Malkhas 118, 119, 121
Mamigonyan, Mampre
147, 165, 172, 176
Mamigonyan, Vartan
147
Manana 170
Mantran, R. 144
Manuşag 17
Mardiros 119
Marinitch, H. 113, 145
Markar (Varjabed) 127,
140, 146, 166, 178
Markar 17, 18,
Marksist 110
Marsilya 9, 111, 131, 134,
142, 144, 147, 163, 177
Marx 110
Masis 164, 173
Meclis-i Mebusan 93,
97, 142, 167
Meğraked (Karasu) 12,
25, 26, 31, 46, 49,
103, 172
Mehmet Ali Bey 92,
116, 120
Mehmet Bey 30, 31, 35,
36, 48, 54, 57, 58, 59,
60, 65, 67
Mehmet Reşat V. 138,
147
Mekke 90, 107, 126, 138
Mertsonk 168
Meryem Ana 172
Mesrob Maşdots 9
Meşrutiyet 93
Mete 38, 39, 40, 41, 42,
45, 46
Mgo 169
Mher 36-42, 45, 48, 50,
51, 54, 59
Mıgırdıç 108, 109, 111,
118, 144, 154, 163,
165, 174, 177
Mikhitar (Sebastatsi)
145
Mikhitar 15, 93, 98, 173
Mikhitarist 115, 145
Mikhitarist Manastırı
145
Mikho 19, 22
Mısır 159
Mıço Keğam bkz. Der
Garabedian Keğam
Miro (Reis) 13, 15-19,
22, 24, 32, 51, 60, 66,
76, 79, 83, 89, 92, 94,
103, 160, 162, 173
Mirza Bey 11, 12, 17, 36
Misak 15
Misakyan, Şavarş 8
Morkhakhan 65
Moskova 111, 177
Muhammed 36, 63
Muhsi Khaçmanugi 80
Murado 26, 27, 29,
30, 31
Murat Bey 12, 95, 115-
118
Murat Rafaelyan Koleji
115
Murat Su bkz. Aradzani
Musa Bey hemen her
sayfada
Mustafa Kemal 120
Musul 116
Muş (Daron) hemen her
sayfada
Muş ağzı (Ermenice) 128
Muş Cezaevi 92, 93
Muşğ (Sasunlu) 94
Müslüman 68, 106-108,
114, 115, 118, 134, 137
Nakşibendi 107
Nalbantyan, L. 144, 147
Narodunkyan, Tatyos
Efendi 91, 92, 93
Nartouni, Charvache
bkz. Nartuni, Şavarş
Nartun 15, 21, 173
Nartuni (Nartouni),
Şavarş (Charvache) 8,
9, 11, 12, 18
Nazarbekyan, Avedis
134
Nersesyan Koleji
(Tiflis) 129
New York 131
Nichanian, M. 148
Nigar 91
Nikolaki Efendi 116
Nil 12
Nizâm-nâme-i Millet-i
Ermeniyân 106
Nok 11
Noradunkyan, Parseğ 92
Niho 12
Odyan, Yervant 141, 148
Ohan (Reis) 13-15, 17,
35, 81, 103, 114, 126
Ohannes 110, 117, 118
Ohanyan, Nerses 169,
179
Okulserverler
Doğu Topluluğu
(Tibrotsasirats
Arevelyan) 174
Opera 8
Orel Hapishanesi 130
Ortaçağ 154
Osep 37
Osmanlı Devleti 97,
103, 105-108, 110, 112-
114, 116, 119, 121, 126,
127, 129-132, 134-136,
138, 140-142, 147,
157, 163, 174, 178
Ovo (Avetis) 117
Ömer Bey 37, 56, 117,
118
Özerk Ermenistan 147

- Pağış bkz. Bitlis
 Pakrevant 164, 166, 174, 176
 Panislamist 108
 Paris 8, 106, 110, 115, 121, 131, 142, 144, 145, 148, 163, 167, 172, 178
 Paskalya 18, 19, 20, 30
 Patikyan 144
 Pera 89, 98, 170
 Perdi Tağ 157
 Perişan Hanım 17, 18
 Perso 89
 Pıdeyan, Sarkis 89, 173
 Portukalyan, Mıgırdiç 108, 111, 144, 145, 163-166
 Prud 155, 156
 Püragn 164, 174
 Raffi 165, 177
 Reyhan 49, 51-55, 64
 Rusdam Giduga 17
 Ruşduni, Andon 159
 Roma 157
 Rönesans 106, 164
 Rupen 110, 140, 144, 146, 148
 Rus İmparatorluğu 108, 130, 139, 144
 Rus(lar) 106-110, 130-132, 139, 144, 177
 Rusya 95, 105, 108-110, 112, 134, 135, 164, 177
 Rüstem Paşa 131

 Sahag Barteve 177
 Sahak (Hacı) 92
 Sahalin 130
 Said Paşa 131, 145
 Saint-Petersburg 146
 Sainte-Geneviève Kütüphanesi 8
 Salih Efendi 146
 Salisbury Markisi 132, 133, 135

 Salmast 111
 Salnatzor 164, 174
 Samatya Ermeni Okulu 163
 Samson 155
 San Lazarro 145
 Sandison, Sir A. 145
 Saracyan, Hovsep 165, 176
 Sarıyan, Mıgırdiç 165, 178
 Sarkis 22, 25
 Sasun 136, 159, 173, 178
 Sasun Ayaklanması 136
 Sasuni, Garo 148, 177, 178
 Sefer (Muhtar) 37, 38, 45
 Selamet Birliği 107
 Selamlık töreni 114
 Senekerim Topluluğu 178
 Serop Paşa 171
 Seto 19
 Setrak 15
 Sevr Antlaşması 138
 Sırvantsdiyatnts, Karekin 164, 174
 Sivaslıyan, H. 144
 Sirag 165
 Sivas 95, 96
 Sofen 174
 Soğuk Bulak 107
 Sose Mayrig 171
 Spuller 115
 Srabyan, M. 115
 St Petersburg 128, 146
 Stockholm 137
 Sufla 157
 Sukhut 37
 Surp Ağperig Manastırı 11, 18, 22, 53-55, 59, 173
 Surp Arakelots (Havariler) Manastırı

 18
 Surp Asdvadzadzin 157
 Surp Barsam bkz. Surp Parseğ
 Surp Çağar 157
 Surp Garabed 18, 22, 52, 66, 75, 91, 94, 96, 109, 128, 139, 158, 165, 172, 174, 176, 177, 179
 Surp Garabed Manastırı 91, 94, 109, 128, 139, 158, 174
 Surp Giragos 157
 Surp Hagop Manastırı 93
 Surp Harutyun 157
 Surp Hovhannes 176
 Surp Kevork 157
 Surp Kordz bkz. (Kutsal Eylem)
 Surp Krikor Lusavoriç 73, 158, 172
 Surp Marine 155, 156, 157
 Surp Minas 157
 Surp Nişan 172
 Surp Parseğ 22, 82, 173
 Surp Pirgiç (Amenapirgiç) 172
 Surp Pirgiç 170, 179
 Surp Sahak 18
 Surp Sarkis 22, 25, 157, 173
 Surp Sarkis Kilisesi 22, 25
 Surp Yeğya 53
 Surp Yerortutyun Kilisesi 89, 98
 Süryani-Keldaniler 107

 Şeğikyan, Mıkhitar 93, 98
 Şeri (Şeyh) 37
 Şeyhzade 48

- Şimşir, Bilal N. 146
 Şişli 141
 Şişmanyar, Hovhannes 165
 Şişmanyar, Hovsep (Dzerents) 177
 Şivan (Papaz) 55
 Şoğagat 80
 Şoğig 81
 Tahsin Efendi 116
 Talas 96
 Tanzimat 106
 Tarik 132
 Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) 8, 93, 98, 110, 127, 129, 136, 139, 140
 Tavakalyan 165
 Tayyib (Hacı, Şeyh) 60-67, 73, 74, 77, 78
 Tekuri 46
 Temedr (Papaz) 118
 Teotig (Lapçinciyan, Teodoros) 177
 Ter Minassian, Anahite 143, 144
 Tevfik Paşa 116
 Tıngır, Simon Efendi 90, 116, 119, 138
 Tiflis 110, 111, 129, 130, 136
 Times 132
 Tiridat 155
 Tokan 157
 Tokat (Yevtogya) 134, 157, 163
 Toros Ağpar 174
 Trablusgarp 178
 Trabzon 84, 95, 108, 110, 129, 132, 134, 174
 Tzoru (Tağ) 90, 157
 Tsronk 83
 Türk 11, 12, 25, 37, 59, 67, 69, 70, 72-76, 79, 81, 89, 90, 94, 95, 97, 103, 104, 106-109, 111, 116, 126, 127, 129, 132, 134, 135, 140, 157, 163, 176
 Türkiye 95, 105, 107-109, 129, 133, 135, 137, 138, 147, 154, 155, 163, 164
 Türkiyeli Ermeniler 110
 Umurca bkz. Arkavank
 Urfa 93, 96
 Vahakn 96
 Van 90, 104, 107-113, 115, 125, 132, 144, 145, 154, 157, 163-166, 174, 176-178
 Van Gölü 174, 178
 Vanantetsi, Tatul 128
 Varak Manastırı 109, 154
 Varjabedian, Nerses (Patrik) 133, 154, 176, 177
 Varna 132
 Vartabedian (Lüleciyan), Haçik 161
 Vartan 98, 110, 147, 179
 Vartanants 136
 Vartavar 81, 83, 178
 Vartenis (Altınova) 11, 12, 18, 25, 83, 126, 127, 146, 160, 173, 178
 Varto 91
 Vasif Bey 116
 Vaspuragan bkz. Van
 Vatanın Koruyucuları 108
 Vatikan 105
 Venedik 115, 145, 148, 170, 178
 Verin Tağ 157
 Vezir Han 89, 91
 Viken 96
 Viyana 142, 172, 174, 177, 178
 Vlahov, Dimitar 148
 Vosgiyan, H. 172, 173, 177
 White, Sir W. 113, 122, 124, 135, 144, 145
 Xûde Fillahe (Ermenilerin Tanrıçası) 15
 Yahya 158, 172
 Yardımseverlik Topluluğu (Parekordzagan Ingerutyun) 173
 Yeğişe 93, 94
 Yeranos 12
 Yeretsyan Kardeşler 165
 Yeretsyan, Bağdasar 178
 Yergir 109, 110, 127
 Yergunk 8, 9
 Yıldız Sarayı 135
 Yunanistan 145
 Yüksek Ermenistan 128
 Yürekli bkz. İrizag
 Zaza 165, 177
 Zeman (Muhtar) 13, 14
 Zenop Klag 158, 172, 177
 Zeynep 48
 Zeytun 107
 Zilfi 48
 Zirai Sorun 142
 Ziyaret 15, 91, 92, 158, 172

Կիւլիզարին Գարա Տիպիւնիւ	Gülizar'ın Kara Düğünü
Կիւլիզարին Սեւ Դսակը	Gulizar's Black Wedding
Արմենուհի Գեւոնեան	Arménouhie Kévonian
վկայագրութիւն	testimony
Թրքերէն	Turkish
(Ֆրանսերէնէ) թարգմանող	translator (from French)
Ասլը Թիւրքեր - Էճէ Էրպայ	Aslı Türker - Ece Erbay
Մարտ 2015, Ստանպուլ	March 2015, Istanbul

Türk yetkililerin gözünden bakıldığında uzunca bir “kısa haberler” dizisine eklenmiş olan, Ermenilerin ise “tebk” -olay, kaza- olarak adlandırdığı şey, basit, inatçı bir köylü kızının, onurunu korumak için gösterdiği cesaret ve inatçılık sonucunda “olay” haline gelmiştir.

Gülizar, iyi bir aileden gelen, iyi âdetlerle yetişmiş, dindar ama okumamış 14 yaşında bir kızdır. Musa Bey ve adamları tarafından evlerine yapılan bir baskının ardından alınıp götürüldükten sonra, kendi ailesinin gözünde artık, savunma için intikam alma imkânı da olmayan, kelimenin tam anlamıyla “kaçırılmış kız” konumundadır. Türk ve Kürt halklarında hâkim olan toplumsal kodlamaya göre kaçırılması bir tür evlilik biçimi, dininden dönmesi ise gönüllü bir tercihtir.

Bugün, bu gencecik kızın, kaderine karşı gelebilmesi, korkularını ve utanç duygusunu yenmesi, Musa Bey’e karşı suçlamada bulunması, Müslüman bir kalabalığın öfkesiyle yüz yüze gelmiş olması ve Osmanlı mahkemesinin karşısında Ermeni kimliğini ifşa edebilmesi için ne kadar cesur olması ve ne kadar akılcıca davranması gerektiğini kolaylıkla hayal edemeyebiliriz.

Kızların ve kadınların itaate ve susmaya mecbur bırakılması, dö-nemde, Gülizar’ın bu hareketi, istisnai bir durum olarak değil, hem siyasal, hem de toplumsal düzeni bozmuştur. Erkeklerin so-sorumluluklarını almaya mecbur bırakmıştır.

Prof. Anahid B. Shayan

ISBN 978-605-5753-48-1

9 786055 753481

